

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка**

**ІНТЕРМАРУМ:
історія, політика, культура**

**INTERMARUM:
history, policy, culture**

Scientific Periodical

**Випуск 15
Issue 15**

**Житомир
Zhytomyr**

2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: Венгерська Вікторія – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Заступник головного редактора: Білобровець Ольга – докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Відповідальний секретар: Жуковська Вікторія – кандидатка філологічних наук, професорка, професорка кафедри міжкультурної комунікації та прикладної лінгвістики Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Члени редколегії

Кругляк Марина – кандидатка історичних наук, доцентка, викладачка Житомирського торговельно-економічного фахового коледжу Київського національного торговельно-економічного університету (Україна).

Вербицька Поліна – докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Портнов Андрій – кандидат історичних наук, професор історії України в Європейському університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері, Німеччина).

Сталья Юзеф – доктор габілітований, професор Католицького університету імені Івана-Павла II (Польща).

Осевська Ельжбета – докторка габілітований, професорка Державної вищої професійної школи в Тарнові (Польща).

Стародубець Галина – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Шандра Валентина – докторка історичних наук, професорка, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ (Україна).

Шевчук Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту Державного університету «Житомирська політехніка».

Кононенко Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Салата Оксана – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (Україна).

Засновник і видавець: Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 22983-12883Р. Журнал включений до переліку наукових фахових видань України в категорію «Б»: наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020. Департаментом атестації кадрів України фаховий журнал включено до списку журналів, в яких рекомендується публікувати роботи претендентам на здобуття вчених звань та наукових ступенів (історичні науки).

Адреса редколегії: м. Житомир, вул. В.Бердичівська, 40, корпус № 4, ауд. 204 (кафедра історії України).

Контактний телефон: 068-218-89-30 моб.
E-mail: vengerska@ukr.net

URL журналу: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. Житомир:
Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2024. Вип. 15. 220 с.

Підписано до друку 25.11.2024 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 13,7. Обл.-вид. арк. 14,8. Тираж 150.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua

Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40. тел. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)
ISSN 2518-7708 (Online)

© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2024

Approved for publication by the Academic Council of Zhytomyr Ivan Franko State University protocol № 21 dated from 25.11.2024

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Vengerska Victoria – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Editor: Bilobrovets Olha – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Secretary: Zhukovska Viktoriia – PhD in Linguistics, Professor, Professor at the Department of Crosscultural Communication and Applied Linguistics, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Members of the Editorial Board

Kruhliak Maryna – PhD in History, Associate Professor, teacher of the Zhytomyr Trade and Economic College of the Kyiv National Trade and Economic University.

Verbytska Polina – Doctor of Sciences (Pedagogy), Head of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University (Ukraine).

Portnov Andrii – PhD in History, Professor of History of Ukraine, European University Viadrina (Frankfurt (Oder), Germany).

Stalia Yuzef – Dr. habil, Professor, John Paul II Catholic University (Poland).

Osevskva Elzhhbeta – Dr. habil, Professor, State Higher Vocational School in Tarnow (Poland).

Starodubets Halyna - Doctor of Sciences (History), Professor, Professor at the Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Shandra Valentyna – Doctor of Sciences (History), Professor, Senior Researcher at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

Shevchuk Andrii – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of tourism and hotel and restaurant business, Zhytomyr State University «Zhytomyr Polytechnic» (Ukraine).

Kononenko Valerii – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of Public Administration and Management Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Salata Oksana – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of Historical and Civic Education at the Institute of Postgraduate Education of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Ukraine).

Founder and publisher: Zhytomyr Ivan Franko State University.

The journal is registered in the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration: Series KB № 22983-12883P.

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine, which can publish the results of the thesis for a Doctoral and Candidate Degree in History – Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from March 17, 2020.

Editorial address: Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40, Building 4, Room 204 (Department of History of Ukraine).

Phone number: 068-218-89-30

Email: vengerska@ukr.net

Website: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Indexed in: Index Copernicus

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

INTERMARUM: history, policy, culture. Zhytomyr:
Zhytomyr Ivan Franko State University Press, 2024. Issue 15. 220 p.

Signed for printing 25.11.2024. Size 60x84/16. Offset Paper. Font Times New Roman.

Risograph printing. Conventional printed sheets 13,7. Printed sheets 14,8. Number of copies 150.

Zhytomyr Ivan Franko State University Press

Licence of the Subject of Publishing: Series ZhT № 10 from 07.12.04.

(E-mail): zu@zu.edu.ua

Ukraine, 10008, Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40. tel. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Zhytomyr Ivan Franko
State University, 2024

ЗМІСТ

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Слобожан Ігор (Житомир, Україна). ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКТОР У РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДАХ ПРОТИ НІМЕЦЬКИХ ГРОМАД ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....**10**

Щербанюк Павло (Житомир, Україна). СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВИМІР.....**35**

Дацюк Олена (Київ, Україна). ВОЄННИЙ АЛЬБОМ “ЗАВОЙОВАНІ РОСІЙСЬКІ ФОРТЕЦІ”: НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918).....**52**

**ІМПЕРСЬКІ, РАДЯНСЬКІ ТА НАЦИСТСЬКІ ПРАКТИКИ НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ХІХ – ХХ СТ.**

Попова Оксана (Житомир, Україна). РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 Р. (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ).....**71**

Фастовець Юлія (Київ, Україна). ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ РСФРР НА ТЕРИТОРІЇ УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ...**90**

Гінда Володимир (Київ, Україна). ВЕНЕРИЧНІ ХВОРОБИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ : ПРИЧИНИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ, ПРОФІЛАКТИКА ТА МЕТОДИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ.....**105**

**ЄВРОПЕЙСЬКІ, НАЦІОНАЛЬНІ ТА ПАМ'ЯТТЄВІ
СТУДІЇ**

**Bilobrowec Olga (Żytomierz, Ukraina). PERSPEKTYWY ROZWOJU
EUROPY W POGLĄDACH POLSKIEGO DEMOKRATY
EUGENIUSA STARCHEWSKIEGO.....120**

**Ігнатенко Марія (Житомир, Україна). ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ
ВЗАЄМОДІЇ ФЕМІНІЗМУ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ (УКРАЇНСЬКИЙ
ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД)130**

**Шліхта Ірина (Київ, Україна). ПОСТАТІ ДМИТРА
ДАНИЛИШИНА ТА ВАСИЛЯ БІЛАСА В КОНТЕКСТІ
СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕЛІГІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.....143**

**Венгерська Вікторія, Ковальчук Іван (Житомир, Україна).
«НЕГІДНЕ ЖИТТЯ» ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ
НАЦИЗМУ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ,
ІСТОРІОГРАФІЯ І ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ» (ЧАСТИНА II)....164**

**Ковальчук Тарас (Житомир, Україна). СТВОРЕННЯ ТА
ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ТОПОНІМІЧНИХ КОМІСІЙ З
ДЕКОМУНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ
XX – ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI СТ.).....179**

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ, СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА
ВІЙНА**

**Коцур Віталій, Новородовський Валерій (Переяслав, Україна).
ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ.....195**

**Редколегія не завжди поділяє погляди авторів.
За точність цитування, наведення прізвищ,
дат, посилань відповідають автори.
Редколегія залишає за собою право без
погодження з автором редагувати та
скорочувати матеріали, змінювати назви,
вилучати або додавати ілюстрації.**

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 94(100):325.3:341.385:341.43](477.82)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112079>

Слобожан Ігор,
директор Державного архіву
Житомирської області,
здобувач ступеня доктора філософії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
igors11978@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4308-6071>

ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКТОР У РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДАХ ПРОТИ НІМЕЦЬКИХ ГРОМАД ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація

Мета статті полягає в аналізі змісту репресивної політики російського уряду (з особливим наголосом на конкретному регіоні та економічній складовій) під час Першої світової війни та її наслідків для підданих імперії німецького походження. Методологія дослідження базується на застосуванні методів історіографічно-джерелознавчих, національних, імперських студій, а також інструментах економічної історії. Наукова новизна. Вперше розкриті питання запровадження механізму відчуження власності німців-колоністів у Волинській губернії та неспроможності влади раціонально використати її на користь держави. Висновки. З початком Першої світової війни російський уряд розгорнув широкомасштабну зовнішню та внутрішню антинімецьку кампанію, яка вилілася для російських підданих німецького походження у відчуження їхнього майна та депортацію вглиб Росії. На території Правобережної України найбільше постраждала німецька громада Волинської губернії. Проте влада не змогла забезпечити збереженість та розумно використати секвестровані майно та землі волинських німців-колоністів, що на тлі війни ще більше поглибило наслідки соціально-економічної кризи. Провали у політиці імперської влади не змогли у короткі терміни подолати і представники українського уряду, який тісно співпрацював із Тимчасовим. Наприкінці 1917 р. німецькі висланці почали повертатися додому у зруйновані будинки та спустошені господарства, більшість з яких були заселені біженцями. Така ситуація сприяла розповсюдженню емігрантських настроїв серед волинських німців, що значно змінило їх чисельність в регіоні.

***Ключові слова:** волинські німці, колоністи, Волинська губернія, Перша світова війна, депортації, секвестрування землі та майна німців-колоністів, біженці.*

Вступ. Будь-яка імперія зберігає свою цілісність допоки її етнічна політика є ефективною. Як тільки остання дає збій і вносить розбрат у

внутрішні суспільні процеси, імперія починає розпадатися. Недолугість етнічної політики Російської імперії під впливом викликів Першої світової війни загострила всі існуючі в ній соціально-політичні та соціально-економічні протиріччя, що призвело до повалення самодержавства та розпаду імперії. Російська влада в різні історичні періоди для виправдання власних прорахунків вдавалася до пошуку внутрішнього ворога серед народів, які її населяли. Почергово в ролі «офірного цапа» перебував той чи інший народ. Традиційно, найбільше страждали євреї, однак в умовах Першої світової війни, до цієї категорії потрапляють і російські піддані німецького походження. З початком війни їх включають до групи «чужих», проголошують нелояльними до імперії та піддають переслідуванням, зокрема, позбавляють власності та депортують. На території Правобережної України подібна доля спіткала представників чисельної громади волинських німців.

Вітчизняна історіографія з питань Першої світової війни представлена значною кількістю досліджень, існує також чимало праць про історію німецької колонізації Волині у XIX – поч. XX ст.. Проте досліджень щодо долі німецького населення у воєнний та повоєнний час не так вже і багато. Одним із перших українських істориків, який досліджував німецьких колоністів, що проживали на території України та їх депортації у роки війни був І.М. Кулинич (Кулинич, 1990). Ретельно дослідив хвилі депортації німецьких колоністів у Волинській губернії під час війни М. П. Костюк, який у своїх працях розкрив важливі аспекти участі в ній громадської організації, що допомагала біженцям; оприлюднив звіти агентів-провідників, які супроводжували депортованих; описав умови перевезення німецьких сімей, а також визначив наслідки німецької депортації (Костюк, 2003, 2006, 2014, 2016). В. І. Адамовський також досліджував процес депортації німецького населення під час Першої світової війни, пов'язуючи її з виселенням інших етносів, що проживали на території України (Адамовський, 2016). Ним було встановлено, що практика депортацій у той час була характерною для всіх протидіючих сторін, а антинімецькі та антиєврейські настрої штучно підігрівалися урядом Російської імперії.

Вітчизняні дослідження депортації та політичних репресій німецького населення під час Першої світової війни активізувалися до її 100-річчя і були оприлюднені на міжнародних конференціях. В цей період А. Н. Кадол представив дослідження щодо застосування у політичній практиці Росії концепції «політики населення» в умовах війни у період від 1914 р. до 1917 р. (Кадол, 2011), О. В. Безносова на базі архівних документів розглянула використання російським урядом пропаганди для розпалювання ненависті до німців, а також перебіг антинімецької кампанії 1914–1917 рр. у

Катеринославській губернії та з'ясувала її регіональні особливості (Безносова, 2011).

В жовтні 2015 р. у м. Луцьку була проведена міжнародна науково-практична конференція «Німці в історії Волині», яка зібрала дослідників цієї проблеми з різних країн. В збірнику матеріалів конференції цілий розділ був присвячений питанням долі волинських німців у роки Першої світової війни. Так німецькі історики О. Айсфельд та А. Айсфельд поділилися результатами своїх досліджень щодо міграцій волинських німців в передвоєнний час та у війну, про особливості їх депортації і місця розселення, вимушені поневіряння і високий рівень смертності у висланні, про пробудження у німців етнічної самосвідомості під впливом тотальної атмосфери ворожості (Айсфельд, 2016). Азербайджанський історик І. Агасієв розкрив причини та наслідки депортації волинських німців як трагедії цього народу внаслідок національної нетерпимості російського уряду (Агасієв, 2016). Л. В. Малиновський оприлюднив спогади волинського німця з колонії Аннета про процес виселення колоністів та проблеми, з якими ті зіштовхнулись у засланні (Малиновський, 2016). Антинімецька пропаганда на тлі посилення російських шовіністичних настроїв стала об'єктом дослідження С. Нелипович (Нелипович, 2016), поєднання правових підходів та методів економічної історії дозволили І. Р. Плеве узагальнити наслідки та визначити рівень заподіяної шкоди від дискримінації прав німецького населення, не лише для колоністів, а й для бюджету імперії (Плеве, 2016). Американський історик Е.Лор зосередив свою увагу на змісті та каральному характері політики влади щодо підданих ворожих держав (Лор, 2012). Два розділи книги («Націоналізація» землеволодіння» та «Велике виселення народів») розкривають суть політичних репресій проти російських громадян німецького походження. Е. Лор показав закономірність того, як спроба імперської влади мобілізувати російський шовінізм негайно відгукнулася зростанням націоналістичних і сепаратистських настроїв у середовищі національних меншин і тим самим наблизила революційні потрясіння.

Водночас, в історіографії досить поверхнево висвітлені питання позбавлення російським урядом німецького населення саме майнових прав під час Першої світової війни, майже не розкритий правовий механізм позбавлення німців власності. Також недостатньо вивчені питання щодо використання російською владою німецьких секвестрованих маєтностей та землі, а також зняття секвестру з їх майна після повернення додому із вислання, наприкінці 1917 р. Тому **метою написання даної статті є** визначення особливостей та наслідків запровадження політичних репресій проти представників німецької громади Волинської губернії під час Першої світової війни, у межах шовіністичної за своїм характером етнічної імперської політики, які були реалізовані у формі накладання секвестру на

все майно російських громадян німецького походження та їхньої депортацій вглиб Росії.

Методологія дослідження базується на дотриманні принципів науковості, історизму, об'єктивності та застосуванні загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. Ключову роль у проведенні дослідження відіграли методи економічної історії.

Джерельну базу дослідження склали документи з фондів Центрального державного історичного архіву України, зокрема Ф. 442 – канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, Ф. 715 – комітету Південно-Західного фронту всеросійського земського союзу, а також документи з фондів Державного архіву Житомирської області, зокрема Ф. 67 – Волинського губернського правління, Ф. 70 – канцелярії волинського губернатора та Ф. 107 – Холмсько-Волинського управління землеробства і державного майна.

Результати. Від моменту створення Волинської губернії в межах Російської імперії, її характерною особливістю залишався поліетнічний характер регіону. Його порубіжне розміщення сприяло протіканню багаточисельних міграційних процесів в різні історичні періоди, що в т. ч. осіданню на цих територіях різних етнічних груп. На початку ХХ ст. національна структура мешканців краю включала українців, євреїв, поляків, німців, чехів, росіян тощо. Заселення територій Волинської губернії німецькими поселенцями започатковується наприкінці ХVІІІ ст., й пов'язувалось із реалізацією переселенських урядових програм, масового характеру набуває у другій половині ХІХ ст., що пов'язувалось із реалізацією селянської реформи 1861 р. Німецькі землероби гуртувалися в етнорелігійні громади і утворювали окремі поселення – колонії (Надольська, 1998, с. 32-33). Імперська влада бажала за рахунок німецької колонізації підняти культуру землеробства серед місцевого населення, швидко освоїти великі площі волинського Полісся та активізувати економічне життя краю. Перед початком Першої світової війни в 1913 р. у Волинській губернії проживало 200 583 німців, що складало 5,2% в структурі її населення (Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1915 рік, 1915, с. 69).

З перших днів Першої світової війни Волинська губернія стала прифронтовою і увійшла до складу Київського військового округу. Вже 23 липня 1914 р. на цій території було введено воєнний стан (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 442, оп. 864, спр. 237, арк. 5). За його правилами, влада могла без суду та пояснень переміщувати (висилати) з населеного пункту будь-яку людину. Перш за все, це стосувалося громадян, які не мали підданства Росії, зокрема, підданих ворожих країн, а також «політично неблагонадійних». Циркуляр начальника Київського військового округу від 03 лютого 1915 р. і циркуляр

міністерства внутрішніх справ від 02 березня 1915 р. (які не стосувалися Ковельського та Володимир-Волинського повітів) дозволяли підданам країн, які воювали з Росією, виїхати за кордон, а тих, хто не виїхав самостійно, передбачалося виселяти: пруських та австрійських підданих – до Уфимської губернії, турецьких – до Тамбовської (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 2, спр. 70, арк. 28). Поліція повинна була складати відповідні списки і слідкувати за відселенням. Хто не встиг виїхати разом із сім'єю, той повинен був отримати особливе посвідчення губернатора та прибути на місце відселення у Тамбовську губернію (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 2, спр. 70, арк. 28зв.).

Виселяли також і політично неблагонадійних євреїв, до прикладу, на весь час воєнного стану із Житомира до Тобольської губернії були вислані євреї, причетні до страйку столярних майстерень у 1914 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 2, спр. 70, арк. 10).

Досвід масового переселення громадян російський уряд набув під час реалізації аграрної реформи Петра Столипіна, одним із завдань якої було освоєння східних земель Росії (Сибір, Далекий Схід, Північний Казахстан тощо). В результаті чого протягом 1906-1912 рр. з Волинської губернії за Урал було переселено 43 287 осіб або 7 276 сімей (Переселення до Сибіру з восьми губерній, що входять до складу Південно-Руської обласної земської переселенської організації за 1906–1912 рр., 1913, с. 127). Серед них значну частину займали німці як найбільш мобільна етнічна громада регіону. Згадане переселення, на відміну від 1915–1916 рр. було цілком добровільним, адже селяни просто шукали для себе кращого життя. Депортації ж німців в Першу світову війну були однією з форм політичних репресій, на основі насильницько-примусових виселень у віддалені регіони Російської імперії, із позбавленням їх громадянських та майнових прав. Ці депортації мали позасудовий характер (достатньо було рішення можновладця) та були спрямовані на досить багаточисельну групу російських громадян німецького походження.

Антинімецька внутрішня політика Росії почала формуватися ще з кінця XIX-го ст., коли намітилось погіршення відносин із Пруссією. Напередодні війни ця політика вже проводилася відкрито і була посилена загостренням небаченого за силою російського націоналізму у формі усталеного «великоруського» шовінізму і ксенофобії. У газетних статтях та публічних виступах поширювались наративи про те, що скільки б німець не жив у Росії, він залишається німцем, який зневажає Росію і її народ та є потенційним ворогом. Навіть поверхневий аналіз публікацій в газеті «Життя Волині» за 1915 р., дозволяє виділити основні положення антинімецької пропаганди. В одному із січневих номерів цієї газети, на перших шпальтах можна прочитати: «Дві виразки роз'їдають російське життя, витягають всі здорові соки... Одна виразка німці, інші – євреї»

(Прометеев, 1915, с. 1-2). Саме ці дві національності представники влади і командування призначили на роль потенційних зрадників. В одній із публікацій досліджуваного періоду просувалась популярна на той час ідея про «мирне завоювання німцями Росії», шляхом створення в країні економічної бази для успішного вторгнення Пруссії (Німці на Волині. Як російський волинський ліс воює проти Росії, 1915, с. 4). В ній же, як і в іншій статті на «німецьку» тематику, розвивалася думка, що німці-колоністи насправді не можуть бути прикладом для місцевих селян у веденні господарства, а є експлуататорами природних багатств краю, для власного швидкого збагачення (Німці на Волині. Німецькі школи, 1915, №40, с. 40; №41, с. 3-4). Ще одне положення антинімецької пропаганди – всі німці в Росії є потенційними пруськими навідниками та шпигунами (Німці в Києві, 1915, с. 4). Демонізація образу волинського німця була узагальнена в статті «М. В. Гоголь про німців»: «до німців якнайкраще підходить визначення «вороги християнського роду» ... сама назва «німець» міцно закріплює за собою ганебне значення» (М. В. Гоголь про німців, 1915, с. 2). Згадані наративи підводили суспільство до думки, що німці, як внутрішні вороги Росії, не мають права не лише на володіння власністю, а й громадянськими правами. Автоматично змінюється і їх суспільне позиціонування: із «російських громадян» вони перетворилися на «вихідців ворожих держав».

Імператор Микола II 2 лютого 1915 р. затвердив Положення Ради Міністрів про припинення землеволодіння та землекористування австрійських, угорських або німецьких вихідців у прикордонних місцевостях. Тому з цього часу Волинське губернське правління почало складати списки німців для відчуження їхніх земель та майна (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 дод., спр. 74, арк. 8). На підставі розпорядження головнокомандувача Південно-Західного фронту «німців неправославного віросповідання» потрібно було виселити за межі Волинської губернії, а їхнє майно секвеструвати, що й було виконано. На кінець 1915 р. у губернії залишилося 64 650 німців (Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1917 рік, 1917, с. 55), але депортаційні процеси ще продовжувалися у 1916 р. За зимовий період 1915–1916 рр. було депортовано ще 24 000 німців (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1617, арк. 90). Тобто на основі нескладних підрахунків, можемо стверджувати, що з Волинської губернії в період Першої світової війни було депортовано близько 150 000–160 000 російських громадян німецької національності.

Ліквідаційні списки виселенців складались за територіальною ознакою. Опис і оцінка їхнього нерухомого майна покладались на станових приставів. Волинське Губернське Правління публікувало у місцевих «Губернських Відомостях» оголошення, в яких зазначалися час опису та

оцінки майна певних німецьких колоній. Цікаво, що з колоністів ще й вимагали сплатити вартість оголошення у газеті (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 1021, арк. 9). Неявка виселенців або їхніх повірених під час опису та оцінки нерухомості не зупиняла провадження про відчуження власності (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 дод., спр. 74, арк. 7 зв.). Нерухоме майно німців передавалося в розпорядження Міністерства Землеробства, а рухоме – організації «Південнобіженець». Секвеструвалося все нерухоме майно власників-колоністів. Орендовані ними ділянки не секвеструвалися, але це не розповсюджувалося на промислові підприємства (млини, заводи тощо), на орендованій землі.

Загальне керівництво цією діяльністю в межах конкретних повітів покладалося на Неодмінного Члена відповідної Повітової Землевпорядної Комісії. У Волинській губернії було утворено 43 окремі комісії, які складалися з чина відомства Землеробства (Голови комісії), представника «Південнобіженця» і особливого уповноваженого. При кожній комісії перебував чин поліції. Три комісії були доправлені до Ізяславського повіту, а 40 – спочатку у Новоград-Волинський, а потім у Житомирський повіт (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 419-420). Перед виїздом на місця комісіям була видана точна інструкція, які саме предмети вони повинні приймати і за якою приблизною ціною. Ті ж господарські предмети, які не можна було відремонтувати, приймали як лом. Худобу приймали за вагою та фіксованою ціною пуда живої ваги, а за породу та молочність призначалася певна надбавка (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, арк. 32-32а зв.). Незначний перелік майна, що не входило до опису, дозволялося продавати у приватні руки. Керуючий одного з відділень секвестрованих земель німців-колоністів, у своєму рапорті писав, що деяким німцям вдавалося приховати від комісій деяке своє майно. Вони продавали його за безцінь, аби отримати на руки хоч якісь гроші (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, арк. 32 зв.). В основному скупали приховане майно німців євреї. На підставі телеграми генерала Мавріна О. О. (головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту) від 6 липня 1915 р. євреям заборонялося скуповувати у біженців і колоністів будь-яке майно. А постанова волинського губернатора від 22 січня 1916 р. забороняла німцям-колоністам продавати нерухоме майно, «живий і мертвий реманент» будь-яким приватним особам. Винних у цьому піддавали в адміністративному порядку штрафу розміром 3 000 руб., або ув'язненню на 3 місяці, а куплене або вкрадене майно підлягало вилученню (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 872 зв.).

Оскільки секвестр майна колоністів здійснювався у досить стислий термін, оцінка їхнього рухомого і нерухомого майна відбувалася за заниженими розцінками. Від ліквідаційної комісії колоністи на руки отримували ордери (іменні свідоцтва) від Селянського банку, які не можна було продати третім особам або закласти. За ними Селянський банк передбачав провести виплати протягом 25-ти років, тобто у невизначений термін (Костюк, 2006, с. 85). Імперська влада прагнула перетворити самодостатніх господарів на зубожілих жебраків. Проте законслухняні німецькі колоністи, попри все, свято вірили у непорушність закону і порядку, тому намагалися вирішити свої проблеми юридичним шляхом. За допомогою адвокатів вони подавали скарги до Урядового Сенату про неправильне внесення їх до ліквідаційних списків. Губернське Правління розглядало тисячі таких скарг (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 26). Бюрократична машина мала розібратися із кожною скаргою і винести остаточний вердикт. Проте імперська влада вже прийняла остаточне рішення про позбавлення німців їх майнових прав, лише на підставі їх національної приналежності. Поліцейські управління заготовили бланки для відписки з цього приводу, в яких вказувалося, що «в них відсутні відомості про місце перебування клопотальників, оскільки «усіх німців, яких виселяли, відправляв Завідувач завантаженням їх у вагони з місця посадки в глиб Росії» (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 26, арк. 903). Це дозволяло скаргу загальмувати, і далі не розглядати.

Деякі німці намагалися відновити майнову справедливість через клопотання у військового командування. Показово є історія Василя Яковича Штобера, котрий з перших днів війни був мобілізований на фронт. Дома у нього залишилися дружина і четверо малолітніх дітей, яких виселили у лютому 1916 р. із с. Залужжя Овруцького повіту. Його слюсарно-механічну майстерню ліквідували за дуже низькою ціною, позбавивши сім'ю засобів існування. Штобер вказував, що він вже у четвертому поколінні російський підданий, а його обидва діда брали участь у Турецькій кампанії, в лавах російської армії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 28, 33, 33 зв.). На його клопотання керуючий п'ятнадцятим відділенням секвестрованих земель відповів відмовою і відписав, що «в такому разі доведеться дозволити повернутися всім виселеним німцям, тому що наразі майже немає німецької сім'ї, з-поміж якої не було б призваних до війська» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 243 зв.).

Секвеструвалося майно і багатих німців, зокрема, житомирського купця другої гільдії Ю. Ю. Арндта (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 12). Він народився в Луцькому повіті, мав підданство Росії у другому поколінні. Впродовж багатьох років купець

брав активну участь в громадському житті Житомирського повіту. Проте, йому не допомогли ані гроші, ані соціальний статус, ані його добрі справи. Крім того, до ліквідаційних списків потрапляли люди не тільки німецької національності, але й з німецькими іменами та прізвищами. В Державному архіві Житомирської області зберіглася справа про клопотання спадкоємців купця другої гільдії Фрідріха Міхельсона щодо виключення його майна із ліквідаційних списків (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 25). Він у 1906 р. придбав маєток в складі містечка Старого та Нового Чудніва, кількох сіл та хуторів (всього 2 315,4 десятин землі). В 1908 р. він помер і його нерухоме майно відійшло дітям та онукам. Щоб вберегти спадок, вони доводили, що їх батько Фрідріх Міхельсон був «не німцем за національністю, а естонцем» (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 25, арк. 55-55 зв.). Спадкоємці навіть заручилися довідками влади та свідченнями людей із Естляндської губернії, хто ще пам'ятав їхнього діда. І поки влада розбиралася з їхньою справою, вони вирішили юридично захистити свою власність й здати маєток та землю в оренду місцевому землевласнику-росіянину православного віросповідання В. П. Москальову (не виключено, що й заднім числом) до лютого 1916 р., а потім продовжили за договором ще на півтора роки. Але такі превентивні заходи не допомогли спадкоємцям Міхельсона, їхнє майно було секвестровано в березні 1916 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 403).

Місцева влада намагалася виявляти угоди з підставними особами й оголошувала їх незаконними. Деякі обачливі німці перед процедурою секвестру намагалися швидко розпродати свою нерухомість. Були такі випадки, коли покупець (як правило, це були українські селяни) вже дав завдаток і очікував кілька місяців для остаточного здійснення купчої. Проте процес секвестрування землі та майна німців-колоністів не дозволяв покупцю завершити оборудку (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 655). У рапорті Овруцької повітової землевпорядної комісії відображена історія про підставних осіб, які були найняті місцевим депортованим німцем на час його відсутності. Ці особи справно продовжували бізнес висланого німця, сплачували гроші за оренду, а коли господар повернувся в кінці 1917 р., ці люди просто зникли. Заднім числом чиновники вже не могли звинуватити німця у незаконній угоді з підставними особами (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 916, арк. 14-14зв.).

Депортованим влада обіцяла виділяти матеріальну допомогу на місці нового поселення, згідно циркуляру міністерства внутрішніх справ від 03 грудня 1915 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 909, арк. 69). Всі депортовані німці-колоністи поділялися на два типи: які мали право вільно пересуватися поза районами бойових дій за свій

рахунок та ті, які були вислані під наглядом поліції на певні території, оскільки не мали грошей на переїзд (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 909, арк. 69). Ситуація для німців додатково ускладнювалася неймовірною корупцією чиновників. Місцеві посадовці відверто вимагали від колоністів хабарі за комфортність перевезення до місця поселення, а також за пришвидшення отримання грошей за ліквідоване майно (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1752, арк. 44, 44 зв., 69 зв.). Під час примусового переселення колоністів, військова влада також брала заручників із кожного селища, щоб унеможливити будь-який опір. Їх також вивозили в глиб Росії. Більшість німців-заручників було вивезено під час відступу російських військ у 1915 р. (Галицький тимчасовий військовий генерал-губернатор, 1916, С. 17).

Для супроводу депортованих колоністів у місця нового поселення Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу відрядив 27 агентів-провідників (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1617, арк. 90). На них покладалися обов'язки допомагати переселенцям в дорозі із забезпечення харчування, медичної допомоги, опалення та освітлення вагонів, підтримки гігієни тощо. В своїх звітах агенти-провідники зазначали, що основну частину депортованих складали жінки, діти та старенькі, чії чоловіки, батьки та сини воювали на фронті. Серед депортованих німців також були чоловіки, нагороджені за героїзм на фронті георгіївськими хрестами. Часто-густо в натовпі переселенців агенти-провідники бачили поранених та скалічених солдат, які тільки повернулися з передової і були звільнені від служби. При посадці на потяг зустрічалися солдати, які прийшли у відпустку, і перед поверненням на фронт їм довелося проваджати свої сім'ї у вигнання (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1752, арк. 1). Один з провідників достатньо емоційно описав пануючу атмосферу серед німецьких виселенців: «Смерть, страждання, плач і ридання тисяч людей. Стогін сірої маси, що терпляче несе свій хрест, мовчазної, покірливої, похмурої... Плач скривджених і знедолених сиріт, без вини винних... Невже ж має і може вирішуватися доля тисяч людей одним розчерком пера ожирілого самодура?» (Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1617, арк. 43).

Німцям доводилося залишати напризволяще побудовані власноруч будинки і придбане майно. Найбільш масові депортації німців-колоністів почалися з кінця червня-липня 1915 р., тому їм довелося залишити ще й весь врожай, над яким вони важко трудилися цілий рік.

Він був реалізований Холмсько-Волинським управлінням землеробства і державного майна на суму 136 000 рублів, які були покладені на депозит (Державний архів Житомирської області, ф. 107,

оп. 1, спр. 890, арк. 263-264). У лютому 1916 р., за наказом головнокомандувача №1513 від 20 січня 1916 р. були організовані комісії для прийому у розпорядження Міністерства Землеробства та охорони нерухомого майна (в т. ч. «живого та мертвого реманенту»), яке було секвестровано у виселених німців-колоністів (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 234-234зв.). Посади називалися так: землеміри землевпорядних комісій (повітові) Волинської губернії, які працюють за секвестром майна німців-колоністів, яких виселили (або землемірні чини). Пізніше назва посад отримала уточнення – керуючі відділеннями секвестрованих земель. Саме на них був покладений обов'язок розпорядження, збереження та охорони нерухомого майна німців-колоністів.

Відчужені німецькі господарства були ласим шматком для багатьох. Секвестр майна німців-колоністів згодом трансформувався у відвертий перерозподіл власності та економічний вплив на користь тих, хто називав себе виразником «російських інтересів». Міністерство землеробства (зокрема, відділ сільської економії та сільськогосподарської статистики) наполягало, щоб всі землі та майно виселених німців-колоністів були оптимально використані на користь держави. Більша частина земель колоністів повинна бути переданою біженцям із покладанням на них зобов'язань вирощувати на цих землях зерно і здавати державі частину врожаю. Всі інші землі колоністів підлягали здачі в оренду (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 374).

В будинках колоністів розміщувалися організації, чиновники та керуючі різного ґатунку, зокрема, з рапортів чиновників відомо, що ці будівлі використовувалися губернським земством, її управою, під розміщення харчових пунктів для біженців, для шкіл-інтернатів дітей біженців та ін. (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 322-323зв.). Волинська земська управа взяла повністю в своє розпорядження сім німецьких колоній зі всіма будівлями, земельними угіддями та пасовиськами для утримання викуплених у німців худоби, коней і молодняка (Ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 323-324). Управління інтенданта Південно-Західного фронту вимагало для задоволення потреб діючої армії в забезпеченні армійської худоби сіном та кормом виділити під випаси та сінокоси худоби армії близько 5 тис. десятин землі німецьких колоністів (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 153). У деяких садибах виселених німців-колоністів розміщували стайні (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 325). Також деякі садиби колоністів були самовільно зайняті сторонніми особами, які не мали стосунку до біженців і не займалися землеробством. Часто землемірні чини на місцях за хабарі роздавали землі німців-колоністів місцевим селянам (Державний архів Житомирської

області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 715). Були випадки, коли німецькі садиби займали поліцейські стражники зі своєю чисельною родиною. Деякі з них відкривали там питні заклади, використовуючи своє службове становище (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 763-763зв.).

За тим же наказом головнокомандувача №1513 на землях висланих колоністів пропонувалося облаштувати 140 000 біженців, дати їм цю землю в оренду та забезпечити зерном до посівної (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 320). Через те, що Волинська губернія впритул межувала із зоною воєнних дій, п'ять її повітів перебували під окупацією, що спровокувало потік біженців через губернію із заходу на схід. Також Волинь прихистила на своїй території біженців із Галичини («своїх побратимів руських»). На початок 1916 р. через Волинську губернію пройшло близько 600 000 біженців, а осіло в самій губернії понад 130 000, які головним чином оселилися в Житомирському, Рівненському та Новоград-Волинському повітах на території німецьких колоній (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 577-580). У німецькі колонії в основному селили біженців-галичан та біженців із Дубенського та Луцького, Володимир-Волинського повітів. Біженці з Рівненського повіту перебували в східних районах губернії недовго. Одразу після покращення воєнної ситуації, вже на початку березня 1916 р., вони повернулися додому (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 482).

Серед біженців особливим пріоритетом російський уряд наділяв біженців-галичан. У 1914 р. російська армія мала успіх і захопила Галіцію. Російська імперія довгі роки мріяла про приєднання Галичини, Буковини й Закарпаття, якими володіла Австро-Угорщина. На сторінках газети «Життя Волині» з'являються такі «натхненні» дописи: «Невдовзі в російській державній короні засяють три нових дорогоцінних камені, три довгоочікувані перлини: Русь Червона, Угорська і Зелена» (Три перлини, 1915, С. 1). Росія хотіла отримати нові території, додаткову робочу силу, і головне – у Галичині, крім наявного нафтоперегінного заводу, було багато розроблених родовищ нафти (Галицька нафта, 1915, С. 2.). Паралельно із бойовими діями в Галичині вводилася російська адміністрація, велася пропагандистська обробка галицьких селян, греко-католицька церква перетворювалася на православну, австрійська крона замінювалася на рубль, масово завозилися вчителі російського походження із знанням румунської мови, запроваджувалися жорсткі політичні репресії до тих, хто не був лояльним до російської влади (Вчительські посади в Галичині, 1915, С. 2.; Нагороди галицькому духовенству, 1915, С. 4; Російський рубль в Галіції, 1915, С. 3)

Після відступу російських військ на Південно-Західному фронті навесні 1915 р., слідом за військами ринули потоки біженців із Галичини, яким було обіцяно російською владою в майбутньому розселення на землях німецьких колоністів. Галицькі селяни довгі десятиліття страждали від малоземелля, і такі обіцянки викликали у них симпатії до імперської влади. За відомостями Житомирської повітової землевпорядної комісії, розселення біженців-галичан у німецькі колонії почалося з 15 серпня 1915 р. Галичанам дозволили використовувати врожай городини та частково зернових, що лишився після німців. На той час таких біженців було близько 17 000 (Розселення біженців-галичан на землях німців-колоністів, 1915, С. 3), інші продовжували прибувати. На тлі загравань із галичанами, ситуація з евакуацією інших етноменшин Волинської губернії виглядала набагато сумніше. В одній із місцевих газет за вересень 1915 р. є публікація, в якій зазначено, що з Дубенського та Рівненського повітів виїхало більше 40 000 мешканців, проте влада свідомо не евакуювала поляків та євреїв (Прибуття біженців, 1915, С. 3). Представники цих національних груп повинні були самі про себе потурбуватися. Зокрема, польська громада Житомира самотужки створила комітет, який на той момент опікувався близько 450 біженцями-поляками (В польському комітеті, 1915, С. 3).

Про землі та маєтності, які були відібрані у волинських німецьких колоністів, мріяли не тільки галичани. Начальник Холмсько-Волинського управління землеробства і державного майна отримував чисельні клопотання про поселення на землях німецьких колоній від різних біженців, які вже були переселені з прифронтових губерній (з Курляндської, Гродненської та ін.) вглиб Росії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 323-324, 347-347 зв.). Також до волинської влади зверталися біженці, які були переселені на східні українські землі, з проханням їх оселити на «кращі за якістю землі німецької хорошої колонії» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 426-426 зв.). Багато подібних клопотань надходило і від біженців з окупованих повітів Волинської губернії, які були переселені в східні російські губернії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 406-406 зв.). Так селяни-біженці з Ковельського повіту в своєму клопотанні писали, що в умовах бойових дій їх було евакуювано у серпні 1915 р. до Оренбурзької губернії без майна і речей. Кожному біженцю виплачували 15 копійок на добу, яких не вистачало для задоволення основних потреб. Суворий клімат місця поселення ускладнив ситуацію, що спричинило високу смертність серед біженців. Вони просили повернення до Волинської губернії на землі виселених колоністів (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 381-381 зв.).

Тим часом, самі депортовані німці перебували в жахливих обставинах та безвиході. На ім'я спецуповноваженого із облаштування біженців Південно-Західного фронту у Волинській губернії з лютого 1916 р. почали надходити численні листи від колоністів, в яких вони зазначали, що були виселені із своїх колоній в червні-липні 1915 р. до внутрішніх російських губерній. На місці поселення вони потерпали від злиднів, багато хто з них не міг працювати через хвороби та старість. Обіцяну матеріальну допомогу від уряду вони отримували недовго, незабаром її відмінили. Вони благали владу повернути гроші за їхнє рухоме і нерухоме майно, оскільки їх садиби у Волинській губернії були оцінені на чималенькі суми (у листах клопотальників майно оцінено в 2 500 руб., 5 606 руб., 7 283 руб., 29 687 руб. та ін.) (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 243 зв.)

Керуючі відділень секвестрованих німецьких земель повинні були забезпечити не лише використання нерухомого майна колоній, але і його збереження. Вже в березні 1916 року спецуповноважений із облаштування біженців Південно-Західного фронту у Волинській губернії жалівся, що в будинки виселених колоністів потрібно заселяти біженців, але ці будівлі «розорені й непридатні в такому вигляді для поселення» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 528). Біженці, які заселялися в будинки колоністів, часто розбирали німецькі будівлі і використовували деревину в якості дров для опалення. Керуючий відділенням секвестрованих земель німців-колоністів Новоград-Волинського повіту в акті від 11 березня 1916 р. зазначив, що біженці часто винні в розкраданні споруд, «які на даний час на багатьох ділянках розорені та спустошені, а на деяких – розібрані вщент, можна вважати очевидним факт винищення ними споруд у вигляді дров» (Ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 724).

З рапорту піклувальника «біженецьких колоній» Миропільської волості відомо, що біженці-галичани також гостро потребували дров для опалення своїх будинків. Ця потреба підштовхувала їх «не тільки на крадіжку лісу, а й на розтягування колод із холодних німецьких будов, чим вкрай спустошуються залишені упорядкованими господарства та знецінюється їхня вартість» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 929). Керуючий секвестрованими у німців хмільниками у своєму рапорті зазначав, що після виселення німців, і особливо після обривки хмелю на плантаціях, їхнє майно зазнало розкрадання. Постраждали й самі хмільники, бо місцеві селяни та біженці самовільно обривали хміль на продаж, а також крали дріт із хмільників, який збували євреям. Без підвісного дроту хмільники були приречені на загибель, який в той час неможливо було купити навіть за великі гроші (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 872-

873). Також знищувався і секвестрований ліс, який «посилено вирубали та розкрадали як місцеві, так і найближчі жителі» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 300). Деякі лісничі просили револьвери із кулями, щоб можна було його охороняти (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, арк. 321).

Місцева влада не змогла раціонально використати землі та майно депортованих німців-колоністів, їхні земельні ділянки часто використовувалися не за призначенням, що негативно позначилося на продовольчій безпеці регіону. На прифронтових територіях часто земля колоністів була порита окопами, тому її не можна було використовувати для посіву зернових. Великі земельні ділянки пустували або використовувалися під пасовища (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, арк. 32а). Проблеми посилювались і тим, що на орендованих землях колоністів вже четвертий рік поспіль засівалися ярові, що загрожувало низькою врожайністю зернових (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 25-25зв.). Військові невдачі російської армії та її відступ супроводжувався знищенням посівів та підприємств, які не можна було евакуювати. Необхідність продовольчого забезпечення армії та великої кількості біженців із західних повітів Волинської губернії, популістське рішення про прихисток біженців із Галичини, спричинили зростання цін на продукти та товари першої необхідності, а також стрімке погіршення економічної ситуації краю (Цецик, 2019, с. 61).

До осені 1916 р. Рада міністрів дійшла висновку, що очікуваних результатів «ліквідаційна політика» не дала. У результаті почалася поступова будова від репресивних заходів щодо німецьких колоністів. Німці, які були примусово переселені з прифронтових районів, отримали статус біженців і право повернутися на свої землі. У березні 1917 р., після Лютневої революції, Тимчасовим урядом спочатку була прийнята постанова «Про призупинення використання узаконень про землеволодіння та землекористування австрійських, угорських і німецьких вихідців», а невдовзі «Про скасування віросповідних і національних обмежень», які загальмували оберти внутрішньої антинімецької політики. Це стало точкою відліку і для можливості повернення депортованих німців-колоністів, та зняття секвестру з їхнього майна.

Офіційно російська влада почала знімати секвестр, який було накладено на землю та майно німців, восени 1917 р. Канцелярія з цивільного управління Південно-Західного фронту за дозволом головнокомандувача почала готувати списки німців-колоністів, члени родин яких перебували в діючій армії на фронті (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 32, 39, 51 та інш.). Були такі німецькі сім'ї, з яких на війні воювало до 4-5 осіб, і серед них були

поранені та вбиті. От наприклад, із родини Фрідріха Цельмера з колонії Сергіївка Новоград-Волинського повіту двоє синів вже загинуло на фронті, а двоє ще воювали в складі імперської армії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 86зв.).

Проте німці, не очікуючи офіційних дозволів вже з літа 1917 р. масово почали повертатися у свої колонії. Цих законослухняних людей до таких кроків підштовхували злидні та голод на чужині, чутки про руйнування їхніх домівок, зміна уряду, що надавала надію на відновлення справедливості. У той час колоністи з Житомирського повіту у своєму клопотанні писали, що 43 німецькі родини з їхньої колонії переселили до Саратовської губернії. Чимало з них у висилці «віддали Богу душу від поганого харчування та голоду». Вони не розуміли, за що влада їх прирекла на такі страждання, якщо у багатьох й досі сини служили в лавах діючої армії (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 12-12 зв.). Із Воронезької губернії депортовані німці наприкінці липня 1917 р. благали владу дозволити їм повернутися назад у свої колонії, оскільки боялися не пережити майбутню зиму через неврожай, підвищення цін на продукти та їхню нестачу. Вони просили владу надати їм пільговий проїзд додому залізницею за дешевим тарифом, тому що багато хто з них не міг собі дозволити купити квитки на потяг (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 181-182 зв.).

Проте на місцях керуючі відділеннями секвестрованих земель в своїх рапортах зазначали про значні труднощі, які були пов'язані із поверненням німців у свої колонії. Так один з них писав, що у ввіреному йому відділенні всі секвестровані споруди, за винятком напівзруйнованих, зайняті біженцями, переважно галичанами, які були дуже щільно поселені. Німці поверталися і поселялися в свої будинки, в яких мешкали біженці. «Німець спочатку поводитьсь чемно, а потім поступово входить у роль господаря і починає гнобити своїх співмешканців ледь не виганяти аж до їхнього виселення», – писав керуючий у рапорті. Але головну шкоду від повернення німців в колонії він вбачав в тому, що біженці, які орендували секвестровані землі, втрачали мотивацію далі працювати на орендованій землі, побоюючись, що господарі відберуть їхні результати праці. Це ставило під загрозу всю посівну на наступний рік (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 58-58 зв.).

Інший керуючий відділенням секвестрованих німецьких земель в своєму рапорті писав, що масове повернення німців-колоністів є небажаним, оскільки це спричинить складнощі з їхнім розміщенням, призведе до «подорожчання життя на Волині, а відтак повальні хвороби від голоду й тісноти, а навесні почнуться неминучі сутички з орендарями їхніх земель» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 181). Керуючі писали, що з 1916 р. у середовищі біженців-галичан

вирують масові епідемії, а ще більше скупчення людей призведе до нових сплесків захворюваності (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 202зв.). В іншому рапорті зазначено, що багато хто з виселених німців повернулися назад і намагаються зайняти свої будинки не тільки зі своїми сім'ями, а й сторонніми особами під виглядом родичів, за допомогою погроз, насильства і діяльної допомоги міліції займають будинки, виселяючи біженців, «створюють страшну скупченість, яка загрожує розвитком епідемічних захворювань, до біженців ставляться вкрай вороже, задрісно, вважаючи останніх винуватцями свого виселення й лиха, погрожують не дати для весняного посіву землю» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 229 зв.). Майже всі керуючі відділеннями секвестрованих німецьких земель у своїх рапортах про повернення конкретної німецької родини формулювали своє бачення наступним чином: «самоправно оселився у своєму будинку» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 107 зв., 284 зв.). Також часто-густо керуючі в рапортах констатували про зруйноване майно німців: «усі споруди на зазначених ділянках частково знищені, частково розкрадені, повернення власників небажане» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 284 зв., 285).

Як зазначалось раніше, в відповідальність за збереження секвестрованого нерухомого майна німців-колоністів була покладена на Міністерство землеробства, а їхнє рухоме майно передавалося організації «Південнобіженець». Згодом цю організацію було розформовано, але передача її складів із секвестрованим майном німців та його описами були передані Міністерству землеробства лише через рік, тож кінці знайти було неможливо. Влада діяла за звичним принципом «війна все спіше». Крім того, за час війни значно зросли ціни на всі види товарів. Так за корову, яка коштувала під час накладання секвестру 50-60 руб., восени 1917 р. вже треба було заплатити 700-800 руб. (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, арк. 32 зв.). Добре, якщо комусь вдалося до 1917 р. у Селянському банку отримати хоч якісь гроші за своє секвестроване майно. Зрештою, влада хотіла перекласти всю відповідальність на самих німців. Чиновники на місцях вважали, що німці мають бути вдячними, що їм дозволили повернутися на свої землі, тому про відновлення будівель власних маєтностей вони повинні потурбуватися самостійно. У рапорті одного з керуючих відділенням секвестрованих німецьких земель, звучить відверте обурення, що «німці, які повернулися, не тільки не відновлюють своїх розорених будівель, але сильно потребує палива і коштів на купівлю такого, спустошують як власні, так і сусідні споруди, сподіваючись звалити всю провину на біженців, а також здійснюють самовільну порубку секвестрованих лісів» (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, арк. 229 зв.).

Звільнене від секвестру майно підлягало передачі із завідування управління землеробства в управління власника. Але ця передача могла відбутися за певних умов. Зокрема, власник землі не міг претендувати на врожай 1917 р.; якщо його земля була здана в оренду, він повинен був дочекатися терміну її закінчення; німці повинні були залишити до кінця війни всіх розміщених у своїх маєтках біженців; а також якщо управління землеробства понесло збитки від використання секвестрованого майна, то німець-власник повинен був сплатити цей борг, інакше секвестр не знімали (Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, арк. 12-13 зв.).

Мало того, що німці були принижені російським урядом, позбавлені громадянських та майнових прав, зазнали багато лиха та поневірянь під час політичних репресій при переміщенні, то і після зміни уряду ставлення до них майже не змінилося. Ніхто перед ними і не думав вибачитися, їхні домівки були зруйновані, майно розкрадене або зіпсоване. Тому багато хто з них повернувся на історичну батьківщину, інші емігрували до Америки та Канади. Чисельність волинських німців різко скоротилася, як і їх кількість на території України в цілому.

Висновки. Отже, в роки Першої світової війни російський уряд запустив широкомасштабну антинімецьку кампанію не тільки на фронті, але й в тилу. В кризовій ситуації «великоруський» шовінізм як серцевина російського менталітету не лише стосовно німців, але й інших етнічних груп, досяг свого апогею, що мало фатальні наслідки для імперії. Антинімецька кампанія агресивно формувала у суспільстві образ внутрішнього ворога щодо російських громадян німецького походження. Її реалізація призвела до позбавлення власності та депортації німців. Репресивні дії та дискримінаційні заходи російського уряду проти законослухняних та аполітичних німців нанесли не тільки етико-моральну шкоду та призвели до зубожіння, але й істотно підірвали економіку в регіонах їх компактного проживання до війни, а також внесли розбрат в міжетнічні відносини. Місцева влада не змогла забезпечити збереженість секвестрованих німецьких господарств та їхнього раціонального використання, тому за короткий час значна їх частина була пограбована та сплюндрована, колоністські землі часто-густо використовувалися не за призначенням. Після Лютневої революції без державної підтримки та будь-якої компенсації з боку уряду німецькі вигнанці самотужки поверталися додому, де на них чекали або зайняті біженцями господарства або їхні зруйновані домівки. Ці обставини сприяли розповсюдженню серед колоністів еміграційних настроїв і змушували їх назавжди полишати обжиті в минулому землі. Оволодіння практиками примусового масового переселення представників певного етносу російською владою, у

майбутньому неодноразово використовувалось у депортаційній політиці радянської влади, яка набула більш масштабних та жакликих форм.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колеції журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Агасієв, І. (2016). «Депортація німецького населення Волині в роки Першої світової війни: причини та наслідки», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 170–179. [російською мовою]

Адамовський, В. (2016). Депортація населення України за національними ознаками в роки Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. № 9. С. 219–232. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/98009> [Дата звернення 8 жовтня 2024].

Айфельд, А. (2016). «Волинські німці в політиці Німецького рейху в 1914–1918 рр.», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 148–156. [російською мовою]

Айфельд, О. (2016). «Примусовий шлях на схід німців Волині (1915–1916 рр.)», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 180–190. [російською мовою]

Безносова, О. (2011). «Антинімецька кампанія в Катеринославській губернії. 1914–1917 рр.», за ред. Бобилєва С. Й. *Питання німецької історії*: зб. наук. пр., Вид-во ДНУ, Дніпро. С. 110–122. [російською мовою]

В польському комітеті. (1915). *Життя Волині*. 12 вересн. №250. С. 3 [російською мовою]

Вчительські посади в Галичині. (1915). *Життя Волині*. 22 січн. №22. С.2. [російською мовою]

Галицька нафта. (1915). *Життя Волині*. 22 січн. №22. С.2. [російською мовою]

Галицький тимчасовий військовий генерал-губернатор. (1916). Звіт тимчасового військового генерал-губернатора Галичини. Київ: Штабу Київ. воєн. окр. 49 с. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/94609-otchet-vremennogo-voennogo-general-gubernatora-galitsii-po-upravleniyu-kraem-za-vremya-s-1-go-sentyabrya-1914-goda-po-1-e-iyulya-1915-goda-locale-nil-1916> [Дата звернення 18 жовтня 2024]. [російською мовою]

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 дод., спр. 74, 13 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 25, 119 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 26, 975 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 2, спр. 1021, 9 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 909, 86 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 2, спр. 70, 33 арк.

- Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 890, 981 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 907, 531 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 915, 316 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 916, 101 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 107, оп. 1, спр. 917, 438 арк.
- Кадол, А.** (2011). «Німецьке питання» в Росії як проект концепції «політики населення». 1914–1917 рр.», за ред. Бобилева С. Й. *Питання німецької історії*: зб. наук. пр., Дніпро: Вид-во ДНУ. С. 122–130. [російською мовою]
- Костюк, М.** (2003). Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники і посібники, 348 с.
- Костюк, М.** (2006). Депортація волинських німців взимку 1915 – 1916 рр. *Наукові записки* [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. Вип. 29. С. 82–98. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kostiuk_deportatsiia.pdf [Дата звернення 15 жовтня 2024].
- Костюк, М.** (2014). Участь Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу у виселенні волинських німців-колоністів зимою 1915–1916 р. *Питання німецької історії*. С. 278–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pni_2014_2014_25 [Дата звернення 15 жовтня 2024].
- Костюк, М.** (2016). «Трагічна сторінка історії волинських німців: депортація 1915–1916 рр.», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 190–200.
- Кулинич, І. М.** (1990). Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.). *Український історичний журнал*. № 9. С. 18–30.
- Лор, Е.** (2012). Російський націоналізм і Російська імперія: Кампанія проти «ворожих підданих» у роки Першої світової війни, переклад з англійської В. Макарова. Москва: Нове літературне висвітлення. 304 с. [російською мовою]
- Малиновський, Л.** (2016). «Кампанія проти волинських німців до і під час Першої світової війни», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 156–160. [російською мовою]
- М. В. Гоголь про німців. (1915). *Життя Волині*. 31 берез. №86. С. 2 [російською мовою]
- Нагороди галицькому духовенству. (1915). *Життя Волині*. 19 травн. №134. С.4. [російською мовою]
- Надольська, В.** (1998). Етнічні процеси на Волині у другій половині XIX ст. *Етнічність в історії та культурі : матеріали і дослідження*. Одеський державний університет імені І. І. Мечнікова. Одеса: Гермес. С. 32–34.
- Неліпович, С.** (2016). «Антинімецька пропаганда в Росії в перші місяці Першої світової війни 1914–1918 рр.», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 160–170. [російською мовою]
- Німці в Києві. (1915). *Життя Волині*. 04 верес. №242. С.4. [російською мовою]
- Німці на Волині. Німецькі школи. (1915). *Життя Волині*. 10 лют. №40. С. 4; 11 лют. №41. С. 3–4. [російською мовою]

Німці на Волині. Як російський волинський ліс воює проти Росії. (1915). *Життя Волині*. 22 лют. №52. С. 4. [російською мовою]

Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1915 рік. (1915). Видання ВДСК. Житомир: Волинська губернська друкарня. 509 с. [російською мовою]

Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1917 рік. (1916). Видання ВДСК. Житомир: Волинська губернська друкарня. 370 с. [російською мовою]

Переселення до Сибіру з восьми губерній, що входять до складу Південно-Руської обласної земської переселенської організації за 1906–1912 рр. (1913). Вип. 1: облік сімейного переселення: текст і зведені табл. / передсл. П. М. Новосьолова. [Полтава]: Вид. стат. відд. бюро Пд.-Руськ. обл. зем. Переселен. орг. 192 с. [російською мовою]

Плеве, І. (2016). «Соціальне та економічне становище німців, депортованих у Нижнє Поволжя в 1915–1916 рр.», за ред. М. П. Костюка. *Німці в історії Волині*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. Луцьк: ПВД «Твердиня». С. 200–210. [російською мовою]

Прибуття біженців. (1915). *Життя Волині*. 01 вересн. №239. С. 3. [російською мовою]

Прометєєв (1915). Дві виразки. *Життя Волині*. 23 січ. №23. С. 1–2. [російською мовою]

Розселення біженців-галичан на землях німців-колоністів. (1915). *Життя Волині*. 19 вересн. №248. С.3 [російською мовою]

Російський рубль в Галіції. (1915). *Життя Волині*. 01 квітн. №87. С. 3. [російською мовою]

Три перлини. (1915). *Життя Волині*. 31 берез. №86. С.1 [російською мовою]

Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 442, оп. 864, спр. 237, 211 арк.

Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715, оп. 1, спр. 1617.

Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 715. оп. 1, спр. 1752.

Цецик, Я. (2019). Ускладнення економічної ситуації у Волинській губернії на початку Першої світової війни. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. Маріуп. держ. ун-т. Маріуполь, Вип. 25. С. 57–63. URL: <https://www.istvolyn.info/post/745> [Дата звернення 11 жовтня 2024].

References

Agasiev, I. (2016). «Deportatsiya nemetskogo naseleniya Volini v godi Pervoi mirovoi voini: prichini i posledstviya», in M. P. Kostyuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdinya». pp. 170–179.

Adamovskyi, V. (2016). Deportatsiia naselennia Ukrainy za natsionalnymy oznakamy v roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky*. № 9. pp. 219–232. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/98009> [Accessed 8 October 2024].

Aisfeld, A. (2016). «Volinskie nemtsi v politike Germanskogo reikha v 1914–1918 gg.», in M. P. Kostyuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-

praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdynia». pp. 148–156.

Aisfeld, O. (2016). «Prinuditel'nyi put na vostok nemtsev Volini (1915–1916 gg.)», in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdynia». pp. 180–190.

Beznosova, O. (2011). «Antinemetskaya kampaniya v Yekaterinoslavskoi gubernii. 1914–1917 gg.», in Bobylieva S. Y. (Ed.). *Pytannia nimetskoï istorii*: zb. nauk. pr. Vyd-vo DNU, Dnipro. pp. 110–122.

V polskom komitete. (1915). *Zhizn Volini*. 12 sent. №250. pp. 3

Galitskaya neft. (1915). *Zhizn Volini*. 22 yanv. №22. pp. 2.

Galitsiiskii vremennii voennii general-gubernator. (1916). Otchet vremennogo voennogo general-gubernatora Galitsii. Kiev: Tipogr. shtaba Kiev. voen. okr. 49 p. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/94609-otchet-vremennogo-voennogo-general-gubernatora-galitsii-po-upravleniyu-kraem-za-vremya-s-1-go-sentyabrya-1914-goda-po-1-e-iyulya-1915-goda-locale-nil-1916> [Accessed 18 October 2024].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 1 dod., spr. 74, 13 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 2, spr. 25, 119 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 2, spr. 26, 975 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 67, op. 2, spr. 1021, 9 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 70, op. 1, spr. 909, 86 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 70, op. 2, spr. 70, 33 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 890, 981 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 907, 531 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 915, 316 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 916, 101 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 107, op. 1, spr. 917, 438 ark.

Kadol, A. (2011). ««Nemetskii vopros» v Rossii kak proekt kontseptsii «politiki naseleniya». 1914–1917 gg.», in Bobylieva S. Y. (Ed.). *Pytannia nimetskoï istorii*: zb. nauk. pr., Dnipro: Vyd-vo DNU. pp. 122–130.

Kostiuk, M. (2003). Nimetski kolonii na Volyni (XIX – pochatok XX st.). Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 348 p.

Kostiuk, M. (2006). Deportatsiia volynskykh nimtsiv vzymku 1915 – 1916 rr. *Naukovi zapysky* [Institutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy]. Vyp. 29. pp. 82–98. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kostiuk_deportatsiia.pdf [Accessed 15 October 2024].

Kostiuk, M. (2014). Uchast Komitetu Pivdenno-Zakhidnoho frontu Vserosiiskoho Zemskoho Soiuzu u vyselenni volynskykh nimtsiv-kolonistiv zymoïu 1915–1916 r. *Pytannia nimetskoï istorii*. pp. 278–295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pni_2014_2014_25 [Accessed 15 October 2024].

Kostiuk, M. (2016). «Trahichna storinka istorii volynskykh nimtsiv: deportatsiia 1915–1916 rr. », in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdynia». pp. 190–200.

Kulynych, I. (1990). Nimetski kolonii na Ukraini (60-ti roky XVIII st. – 1917 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 9. pp. 18–30.

Lor, E. (2012). Russkii natsionalizm i Rossiiskaya imperiya: Kampaniya protiv «vrazheskikh poddannikh» v godi Pervoi mirovoi voini, translated by V. Makarov. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. 304 p.

Malinovskii, L. (2016). «Kampaniya protiv volinskikh nemtsev do i vo vremya Pervoi mirovoi voini», in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdnyia». pp. 156-160.

Nagradi galitskomu dukhovenstvu. (1915). *Zhizn Volini*. 19 maya. №134. pp.4.

Nadolska, V. (1998). Etnichni protsesy na Volyni u druhii polovyni KhIKh st. *Etnichnist v istorii ta kulturi : materialy i doslidzhennia*. Odeskiy derzhavnyi universytet imeni I. I. Mechnikova. Odesa: Hermes. pp. 32–34.

Nelipovich, S. (2016). «Antigermanskaya propaganda v Rossii v pervie mesyatsi Pervoi mirovoi voini 1914-1918 gg. », in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: PVD «Tverdnyia». pp. 160–170.

Nemtsi v Kieve. (1915). *Zhizn Volini*. 04 sent. №242, pp.4.

Nemtsi na Volini. Kak rossiiskii volinskii les voyuet protiv Rossii. (1915). *Zhizn Volini*. 22 fevr. №52. pp. 4.

Nemtsi na Volini. Nemetskie shkoli. (1915). *Zhizn Volini*. 10 fevr. №40, pp. 4; 11 fevr. №41, pp. 3–4.

N. V. Gogol o nemtsakh. (1915). *Zhizn Volini*. 31 marta. №86. pp. 2

Pamyatnaya knizhka Volinskoi gubernii na 1915 god. (1915). Izdanie VDSK. Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya. 509 p.

Pamyatnaya knizhka Volinskoi gubernii na 1917 god. (1916). Izdanie VDSK. Zhitomir: Volinskaya gubernskaya tipografiya. 370 p.

Pereselenie v Sibir iz vosmi gubernii, vkhodyashchikh v sostav Yuzhno-Russkoi oblastnoi zemskoi pereselencheskoi organizatsii za 1906–1912 gg. (1913). Vip. 1: uchet semeinogo pereseleniya: tekst i svodnie tabl. / predisl. P. M. Novoselova. [Poltava]: Izd. stat. otd. byuro Yuzh.-Russk. obl. zem. Pereselen. org. 192 p.

Pleve, I. (2016). «Sotsialnoe i ekonomicheskoe polozhenie nemtsev, deportirovannikh v Nizhnee Povolzhe v 1915–1916 gg. », in M. P. Kostiuk (Ed.). *Nimtsi v istorii Volyni*. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. Lutsk : PVD «Tverdnyia». pp. 200–210.

Pribitie bezhentsev. (1915). *Zhizn Volini*. 01 sent. №239. pp. 3.

Prometeev (1915). Dve yazvi. *Zhizn Volini*. 23 yanv. №23. pp. 1–2.

Rasselenie bezhentsev-galichan na zemlyakh nemtsev-kolonistov. (1915). *Zhizn Volini*. 19 sent. №248. pp.3.

Rossiiskii rubl v Galitsii. (1915). *Zhizn Volini*. 01 apr. №87. pp. 3

Tri zhemchuzhini. (1915). *Zhizn Volini*. 31 marta. №86. pp.1.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv), f. 442, op. 864, spr. 237, 211 ark.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv), f. 715, op. 1, spr. 1617.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv), f. 715. op. 1, spr. 1752.

Tsetsyk, Ya. (2019). Uskladnennia ekonomichnoi sytuatsii u Volynskii hubernii na pochatku Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Serii : Istorii. Politolohiia*. Mariup. derzh. un-t. Mariupol, Vyp. 25. pp. 57–63. URL: <https://www.istvolyn.info/post/745> [Accessed 11 October 2024].

Uchitelskie dolzhnosti v Galichine. (1915). *Zhizn Volini*. 22 yanv. №22. pp.2.

Slobozhan I. THE ECONOMIC FACTOR IN REPRESSIVE MEASURES AGAINST GERMAN COLONISTS OF THE VOLHYNIA PROVINCE DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The purpose of the article is to analyze the content of the Russian government's repressive policy (with a particular focus on a specific region and the economic aspect) during the First World War and its consequences for the empire's subjects of German origin. The methodology of the study is based on the application of historiographical and source study methods, as well as tools from national and imperial studies, and economic history. The scientific novelty is that the issues of implementing the mechanism of expropriation of German colonists' property in the Volhynia province and the inability of the authorities to utilize it rationally for the benefit of the state are revealed for the first time.

Conclusions. *With the outbreak of the First World War, the Russian government launched a large-scale external and internal anti-German campaign. Through propaganda, it created a hostile image of Russian citizens of German origin, thereby justifying the deprivation of their civil and property rights to the public. In the Right-Bank Ukraine, the German community of the Volhynia province suffered the most, with the majority residing in hundreds of agricultural German colonies across the region. The property and lands of approximately 150 000 – 160 000 Volhynian German colonists were sequestered, and they were deported deeper into Russia. The sequestration of property from the German colonists later transformed into an outright redistribution of wealth in favor of those who called themselves representatives of «Russian interests». The properties of the deported colonists were largely used by local authorities to house refugees from the occupied districts of the province and Galicians, as well as for the needs of the army and government structures. There were also recorded instances of unauthorized settlement of residents in the colonists' buildings and the use of German farms for the personal interests of officials. The irrational use of the sequestered property and lands of the German community, amidst the war, further deepened the socio-economic crisis in the region. Failures in the imperial government's policies could not be quickly overcome, even by the representatives of the Ukrainian government, which closely collaborated with the Provisional Government. By the end of 1917, the exiled Germans began returning to their destroyed houses and devastated farms, most of which were inhabited by refugees. This situation contributed to the spread of emigration sentiments among the Volhynian Germans, significantly reducing their number in the region.*

Keywords: *the Volhynian Germans, colonists, the Volhynia province, the First World War, deportation, sequestration of land and property of German colonists, refugees.*

***Słobozan I. CZYNNIK EKONOMICZNY W REPRESJACH WOBEC
KOLONISTÓW NIEMIECKICH W WOJEWÓDZTWIE WOŁYŃSKIM W
WARUNKACH PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ***

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza treści represyjnej polityki rządu rosyjskiego (ze szczególnym uwzględnieniem konkretnego regionu i komponentu gospodarczego) podczas I wojny światowej i jej konsekwencji dla poddanych imperium pochodzenia niemieckiego. Metodologia badań opiera się na wykorzystaniu badań historyograficznych i źródłowych, studiów narodowych i imperialnych, a także narzędzi historii gospodarczej. Nowość naukowa. Autor po raz pierwszy ukazuje kwestie wprowadzenia mechanizmu alienacji majątków kolonistów niemieckich w województwie wołyńskim i nieumiejętność racjonalnego wykorzystania go przez władze dla dobra państwa. Wnioski. Wraz z wybuchem I wojny światowej rząd rosyjski rozpoczął zakrojoną na szeroką skalę zewnętrzną i wewnętrzną kampanię antyniemiecką, która doprowadziła do alienacji posiadłości i deportacji obywateli rosyjskich pochodzenia niemieckiego w głąb Rosji. Na terytorium Ukrainy Prawobrzeżnej najbardziej ucierpiała społeczność niemiecka w obwodzie wołyńskim. Władzom nie udało się jednak zapewnić bezpieczeństwa i rozsądnego wykorzystania sekwestrowanego majątku i ziemi wołyńskich kolonistów niemieckich, co na tle wojny jeszcze bardziej pogłębiło skutki kryzysu społeczno-gospodarczego. Niezdolności w polityce władz cesarskich nie udało się przewyciężyć w krótkim czasie, podobnie jak przedstawicielom rządu ukraińskiego, który ściśle współpracował z Rządem Tymczasowym. Pod koniec 1917 r. niemieccy zesłańcy zaczęli wracać do zniszczonych domów i spustoszonych gospodarstw, w większości zamieszkałych przez uchodźców. Sytuacja ta przyczyniła się do rozprzestrzenienia się nastrojów emigracyjnych wśród wołyńskich Niemców, co znacznie zmniejszyło ich liczbę w regionie.

Słowa kluczowe: Niemcy Wołyńscy, koloniści, województwo wołyńskie, I wojna światowa, deportacje, sekwestr ziemi i mienia kolonistów niemieckich, uchodźcy.

Статтю надіслано до редколегії 10.08.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 06.09.2024 р.

УДК 94(477.82):316.64:351.858
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112080>

Щербанюк Павло,
здобувач ступеня доктора філософії
кафедри історії України,
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
pavloserbanuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1730-2546>

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Анотація

Мета статті полягає в розкритті особливостей та репрезентативності історіографії суспільно-політичного життя Волинської губернії у роки Першої світової війни. За основу **методології дослідження** взято загальнонаукові методи дослідження: логічного викладу матеріалу, аналізу літератури, синтезу, опису, систематизації та узагальнення інформації. Використання принципів, підходів та спеціальних історичних методів, зокрема історико-системного та проблемно-хронологічного детерміновано предметом дослідження. **Науковою новизною** є комплексне та ґрунтовне висвітлення історіографічної інформації, що стосується суспільно-політичного життя Волинської губернії у контексті загальної історіографії щодо Першої світової війни. **Висновки.** Світова та вітчизняна історіографія досліджень, пов'язаних із Першою світовою війною є значною. Можемо констатувати, що вітчизняними істориками був здійснений значний дослідницький поступ у напрямку дослідження українських земель, зокрема Волинської губернії, у роки Першої світової війни. Проте питання вивчення суспільно-політичного життя регіонів, зокрема прикордонної Волинської губернії, що перебувала в епіцентрі воєнних дій та революційних змін, потребує більш детального вивчення.

Ключові слова: Перша світова війна, Волинська губернія, суспільно-політичне життя, історіографія, «українське питання».

Вступ. Розвиток історичної науки в Україні у значній мірі детермінується наявністю повноцінної історіографічної бази наукових досліджень. Державна розбудова незалежної України, розвиток духовності українського народу, збереження його історичної пам'яті обумовлюють підвищений рівень інтересу до історії без заідеологізованості та політичної заангажованості. У зв'язку з цим постає завдання репрезентації реалій історичної дійсності у документах, матеріалах вітчизняної історіографії та джерельної бази. Дана обставина, певним чином, стосується й років Першої

світової війни, зокрема, соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя окремих частин України.

Важливе місце з-поміж наукових напрацювань, що стосуються історії Великої війни, посідають історіографічні дослідження О. Реєнта і Б. Янишина (Реєнт, Янишин, 2004), О. Реєнта і О. Сердюка (Реєнт, Сердюк, 2004), І. Коляди і В. Милька (Коляда, Милько, 2021). У них проведено наукових аналіз інформації про становище українських регіонів під час бойових дій, військових та економічних чинників, які зумовлювали зміни в українських губерніях. Необхідно зазначити, що науковий історіографічний арсенал, що стосується вивчення історії Першої світової війни на території Волинської губернії, містить значну кількість праць, проте слабо висвітленою є тема суспільно-політичного життя регіону під час війни.

Мета статті полягає у детальному та комплексному вивченні історіографії, що стосується суспільно-політичного життя Волинської губернії у роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна стала одним з найбільш трагічних і переломних періодів в історії українського народу. Наслідки її суттєво вплинули на подальшу його долю та багато в чому визначили суперечливий поступ України в ХХ ст. Ця війна стала рубежем у всесвітній історії, вона мала глобальний масштаб та залишила після себе численні руйнівні наслідки політичного, соціального та економічного характеру. Перша світова війна суттєво змінила історію людства і трансформувала систему міжнародних відносин, що детермінувало виникнення потужного наукового інтересу до подій 1914–1918 рр.

Враховуючи особливості розвитку історіографічного процесу, можна виділити три етапи в дослідженні історії українських земель періоду Першої світової війни: міжвоєнний період (1918–1939 рр.), період Другої світової війни і післявоєнний (1939–1991 рр.) та сучасний етап (з 1991 р.).

Для об'єктивного з'ясування стану української історіографії, у світлі сучасних світових тенденцій розгляду цього питання слід звернути увагу на місце Першої світової війни в дослідницьких пріоритетах зарубіжних істориків. Зокрема, варто виділити працю французького дослідника Ж.-Ж. Беккера (Becker, 2004), в якій обґрунтовано значення війни в світовій історії як межі, з якої почалося справжнє, а не календарне ХХ століття. Водночас, науковець звернув увагу на трансформацію підходів під час визначення причин війни. Він констатував повне оновлення історіографії війни, в якій чільне місце посіли дослідження на тему національного та людського фактору в історії. Європейська історіографія запропонувала якісно нове поняття «культура війни», яке охопило всі аспекти життя європейців протягом війни: освіта, виховання підростаючого покоління, сімейне життя, побут, очікування, цінності, включно з суспільною активністю та ін. Підводячи підсумки, історик зазначив, що в питанні

вивчення «культури війни» науковці все ще далекі від систематичних досліджень і знаходяться на стадії підготовки новаторських робіт. Польський дослідник А. Хвальба (Chwalba, 2014) представив цілісну картину глобального катаклізму, здійснив аналіз причин, передумов та наслідків Першої світової війни, створивши загальні рамки для дослідження її окремих сторін.

Серед науковців, як закордонних, так і вітчизняних, бачення подій Першої світової війни є різним. Навіть в наш час існують політичні спекуляції щодо зазначеної проблеми, необ'єктивне її висвітлення тощо. Що стосується тематики досліджень Першої світової війни, то вони коливаються від з'ясування причин та передумов війни (не беручи до уваги опису ходу військових дій, тактики і стратегії, озброєння та військової техніки) до вивчення ролі політичних рухів та угруповань у війні.

За останні десятиліття українські науковці здійснили чималий внесок у вивчення різних аспектів періоду Першої світової війни в Україні. Значним здобутком у розвитку української історіографії даного історичного періоду стала колективна праця науковців Інституту історії України НАНУ «Велика війна і Україна» (Велика війна і Україна, 2014). У ній висвітлено Першу світову війну в її історіографічному вимірі, хід військових дій на українських землях, діяльність російської окупаційної адміністрації на території Галичини і Буковини, а також загострення «українського питання» напередодні та під час війни. У своїх дослідженнях українські історики репрезентують суспільні зміни не лише у підросійській, а й у півдавстрійській частинах України, висвітлюють не тільки соціально-економічні процеси, а й повсякдення українського населення в роки війни, зокрема й Волинської губернії. Авторський колектив даної роботи наголошує на важливості Першої світової війни як етапу українського державотворення і забезпечення соборності України. Невипадково історики зробили акцент на «українському питанні» в роки Першої світової війни як на важливій проблемі міжнародного життя.

Знаковою подією під час Першої світової війни стала Українська революція 1917–1921 рр. Висвітленню подій, що засвідчують національний характер революції та відображають настрої української еліти в умовах Великої війни, присвячене науково-довідкове видання «Хроніка української революції 1917-1921 рр.» (Хроніка української революції 1917-1921 рр., 2021).

Дослідження загальної історіографії Першої світової війни у сучасній українській науці представлено у працях О. Реєнта та Б. Янишина (Реєнт, Янишин, 2004; 2014). Науковцями подано періодизацію розвитку історіографічного процесу щодо дослідження українських земель періоду Першої світової війни та здійснено аналіз наукових праць, що стосуються вказаної проблеми. Виокремлено регіональні центри дослідження даної

теми, при цьому зазначено, що серед регіонів найбільш вивченими є історія Галчини і Буковини та частково Волині.

Розкриттю ролі і значення сучасної української історіографії періоду Першої світової війни присвячено праці А. Лозинського (Лозинський, 2017), Л. Гуцало (Гуцало, 2017). Основні тенденції та періоди дослідження війни 1914–1918 рр. розкрито у науковій роботі М. Зеркаля (Зеркаль, 2015).

Достатньо широкою є тематика наукових досліджень, що стосуються цього періоду. Першим виданням у вітчизняній історіографії, присвяченим питанню встановлення ролі та значення економічного потенціалу України для Російської імперії під час Великої війни, є праця О. Реєнта і О. Сердюка «Перша світова війна і Україна» (Реєнт, Сердюк, 2004). Особливу увагу зацентровано на впливові війни на суспільні процеси у Наддніпрянській Україні, висвітленні загальної панорами політичного, соціально-економічного, ідеологічного та культурного життя українського народу у період війни.

У праці І. Коляди та В. Милька (Коляда, Милько, 2021) детально представлено перебіг подій війни на території України, подано аналіз причин і наслідків війни для України. Розкрита діяльність українських січових стрільців, спецслужб, розвідки і шпигуноманії в суспільстві під час війни. Проаналізовані питання щодо українського національного руху, ставлення населення українських губерній до війни.

Огляд воєнних дій на українських територіях періоду Великої війни репрезентовано у науковому доробку Б. Кривошини (Кривошина, 2005). Висвітлення причин і факторів, які вплинули на перетворення більшості українських земель на арену світового воєнного конфлікту, представлено у науковій монографії В. Литвина (Литвин, 2014). Вивченню проблем біженства періоду Першої світової війни присвячені дослідження Л. Жванко (Жванко, 2012). Розкриттю діяльності українських партій періоду 1917–1920 років присвячена робота О. Любовець (Любовець, 2005).

Серед монографічних досліджень слід відмітити працю В. Головченка і В. Солдатенка «Українське питання в роки Першої світової війни» (Головченко, Солдатенко, 2009), в якій здійснено аналіз міжнародного аспекту українського питання, оскільки від рішень і дій багатьох держав, їх коаліцій залежала доля нації. Наукові доробки В. Трофимовича (Трофимович, 2014), О. Кураєва (Кураєв, 2006), В. Венгерської (Венгерська, 2014) також присвячені «українському питанню» в умовах Великої війни.

Різнобічному висвітленню суспільного життя населення України під час Першої світової війни присвячені наукові розвідки О. Вільшанської (Вільшанська, 2002, 2003, 2004, 2014). Зокрема, дослідниця розкрила особливості повсякденного життя населення України під час Першої світової війни, проаналізувала зміни у побуті киян, які відбувалися на початку війни, висвітлила трансформацію суспільної свідомості та настроїв населення

України протягом війни, дослідила діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим і цивільному населенню в Україні у роки війни.

Заслуговує на увагу науковий доробок О. Доніка (Донік, 2002, 2005), присвячений вивченню суспільного життя, зокрема питань громадської благодійності та виникнення розгалуженої мережі добродійних організацій та товариств у справі допомоги воїнам і цивільному населенню під час Першої світової війни.

Дослідження власне Волинської губернії у роки Першої світової війни розпочались ще в радянський період. Насамперед тому, що цей регіон був прифронтовою губернією, ареною воєнних дій, що призвело до значних людських і матеріальних втрат. Внаслідок розгортання військових дій на території Волинської губернії виникла масова міграція населення, що зумовило збільшення числа біженців у регіоні, у результаті чого виникли додаткові проблеми соціального та економічного характеру. Суспільно-політичне життя Волинської губернії в цей період відзначалося сплеском діяльності громадських організацій та благодійних товариств, які активно вирішували питання надання допомоги пораненим, підтримки біженців та забезпечення населення необхідним продовольством.

Висвітлення подій і наслідків Великої війни у Волинському краї в радянський період репрезентовано у працях місцевих дослідників, зокрема у роботах О. Михайлюка (Михайлюк, 1957), Р. Оксенюка (Оксенюк, 1970), Л. Дещинського (Дещинський, 1977). Проте, більша частина публікацій цього періоду акцентує увагу на зв'язку війни з подіями більшовицької революції та революційними військовими частинами. Переважно надавались оцінки з точки зору класово політичних поглядів та здійснювався підбір відповідних джерел.

У добу незалежності вивчення Волинської губернії в роки Першої світової війни також пов'язується із краєзнавчими регіональними студіями. Певна частина праць була надрукована в наукових збірниках Волинського, у подальшому Східноєвропейського університету. Наприклад, роботи Б. Бернадського (Бернадський, 1998) про економічне і суспільне життя, Б. Заброварного та О. Михайлюка (Заброварний, Михайлюк, 2002) про українське село зазначеного періоду, О. Соловйова про політичну ситуацію на Волині (Соловйов, 1996). Заслуговує на увагу робота представника української діаспори В. Трембіцького (Трембіцький, 1993). В ній історик обґрунтовує інтерес наукової спільноти до регіональної історії та розкриває питання становища Волинської губернії у 1918 р. Дослідження краєзнавця Г. Гуртового (Гуртовий, 1994) окрім розкриття певних особливостей формування, розташування та ведення бойових дій російської армії на території Волинської губернії, дають характеристику життя місцевого населення під час Першої світової війни.

З нагоди 80-річчя Великої війни у Луцьку в 1994 р. відбулася конференція «Документально-художня проза про Першу світову війну» (Документально-художня проза про Першу світову війну, 1994), що консолідувала когорту українських дослідників, краєзнавців, письменників і була присвячена проблемам представлення її у художній, історичній і публіцистичній літературі. Особливу увагу було сконцентровано на долі Волинського краю та його населення, що мало вплив на осмислення місця і ролі подій зазначеної проблематики. Проблема волинських біженців періоду Великої війни представлена у наукових дослідженнях волинського краєзнавця В. Пясецького (Пясецький, 1994).

Підняли інтерес до досліджень Волинської губернії у 2000-х рр. матеріали конференцій, доповідей та повідомлень, зокрема у 19, 58 випусках збірника наукових праць «Минуле і сучасне Волині та Полісся» (Минуле і сучасне Волині та Полісся, 2006, 2016). За результатами історико-краєзнавчої конференції, що відбулася 23 жовтня 2013 р. у Луцьку, опубліковано матеріали «Волинь напередодні Першої світової війни» (Волинь напередодні Першої світової війни, 2013). Заслужують на увагу й Волинські міжнародні історико-краєзнавчі конференції, що проводилися від 2008 року на базі Житомирського державного університету імені Івана Франка, матеріали яких розміщені в збірниках наукових праць та опубліковані у журналі «Волинські історичні записки». Так, наукові дослідження В. Венгерської (Венгерська, 2009, 2014) розкривають особливості розвитку української справи на Волині напередодні Першої світової війни та торкаються питань переоцінки і переосмислення місця Великої війни, її жертв в сучасних політичних процесах.

Недостатньо вивченим питанням в наукових працях залишилося становище національних меншин. Ставлення російського царату до німців Волинської губернії, які залишились без майна у 1915–1916 роках, присутнє у праці М. Костюка (Костюк, 2014). Становище польського населення Волинської губернії в роки Першої світової війни досліджує О. Білобровець (Білобровець, 2014).

У перші десятиліття ХХІ ст. вітчизняні науковці здійснили певний поступ у вивченні Волинської губернії у роки Першої світової війни. Найбільш комплексним і змістовним історичним дослідженням є монографія О. Дем'янюка (Дем'янюк, 2011), що включає події, що відбувалися на території Волинської губернії в 1914–1921 рр. У статтях О. Дем'янюка (Дем'янюк, 2014, 2016) висвітлено низку важливих питань воєнно-політичного та соціально-економічного впливу Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. не лише на розвиток Волинської губернії, а й на формування національної свідомості українців.

Займалися вивченням історії Волинського краю, що охоплює хронологічні рамки досліджуваного періоду, житомирські науковці

М. Костриця (Костриця, 2007), І. Власюк (Власюк, 2009), А. Рацілевич (Рацілевич, 2010). Зокрема, А. Рацілевич у своїй праці проаналізував процес розвитку і рушійні сили українського національного руху у Волинській губернії після лютого 1917 р. Зосереджена увага науковця на діяльності органів влади УНР та ставленні населення Волинської губернії до нової влади. На увагу заслуговують й історичні напрацювання краєзнавців Волині – І. Пасюка (Пасюк, 2011) та П. Скавронського (Скавронський, 2016), що ґрунтуються на спогадах та оцінках учасників Першої світової війни.

Суспільно-політичне життя Волинської губернії цього періоду в історіографії представлено фрагментарно. Так, аналіз діяльності міського самоврядування Західної Волині у період 1917–1921 рр. здійснено у праці І. Гуцалюк (Гуцалюк, 2011). Дослідниця вважає соціально-економічну діяльність міського самоврядування Західної Волині у вказаний період показовою у розв'язанні проблем повітових міст регіону. Питання здійснення громадської опіки воїнів у Волинській губернії під час Першої світової війни розкривають наукові студії О.Вільшанської (Вільшанська, 2005).

Участь у суспільному житті Волині, висвітлення культурно-освітньої роботи Українських січових стрільців показано у праці О. Калішук (Калішук, 2000). Темі стрілецтва на Волині присвячені праці М. Лазаровича (Лазарович, 2003), частина з яких висвітлює їх просвітницьку діяльність протягом 1916–1918 рр.

Окремо слід виділити період Української національної революції та державотворення, оскільки ця сторінка історії України була недостатньо дослідженою в радянську добу. Тільки після проголошення незалежності України науковці отримали змогу створювати праці з дотриманням принципу об'єктивності, отримали доступ до праць, з діаметрально протилежними оцінками, архівних матеріалів, які до цього були засекреченими, розширили спектр методів наукового дослідження. Історичні дослідження, що стосуються загальних питань цієї доби, знаходимо у В. Верстюка (Верстюк, 2007). Ознайомлення з працями автора створює можливість здійснити об'єктивний аналіз «волинського» періоду діяльності УЦР. У наукових розвідках Г. Бондаренка (Бондаренко, 2016) постають актуальні питання щодо революції, війни та їх наслідків, впливу революційних та воєнних подій на окремі регіони і на населення.

До теми суспільно-політичного життя Волинської губернії під час Першої світової війни останнім часом звернувся історик О. Разиграєв. Свою монографію він присвятив дослідженню громадських організацій на Волині в роки Першої світової війни. У праці висвітлено формування, становлення, організаційну структуру, основні напрямки діяльності громадських організацій на Волині (Разиграєв, 2018). Однак, дослідження більшою мірою стосуються західної частини Волині. Взаємозв'язок воєнно-політичних подій

та цивільного життя Волині протягом 1914–1916 рр., національне самоусвідомлення усіх груп населення краю, що нерідко призводило до конфліктних ситуацій розкрито у статті О. Разиграєва та В. Скальського (Разиграєв, Скальський, 2023). Зазначені роботи вказують на інтерес до вивчення періоду Першої світової війни та досліджень суспільно-політичного життя окресленого періоду, оскільки його зміст безпосередньо пов'язаний із подальшим розвитком історичних подій та спробою реалізації українських політичних проєктів.

Висновки. Здійснивши аналіз історіографічних матеріалів, можна констатувати, що історична наука накопичила в своєму арсеналі помітний пласт напрацювань, присвячених різним аспектам дослідження періоду Першої світової війни. В загальній масі наукових робіт, що стосуються цієї події, недостатньо вивченою залишається тема суспільно-політичного життя, зокрема в Житомирі та східній частині Волинської губернії. Цим і зумовлена необхідність проведення комплексного, поглибленого наукового дослідження даної тематики.

Подяка. Висловлюю вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Бернадський, Б. (1998). До питання про стан економіки Волинської губернії в роки Першої світової війни. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ*. Вип. 3. Луцьк: Вежа. С. 49-55.

Білобровець, О. Підтримка поляками Волинської губернії політики Росії в роки Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Київ, 2014. С. 5-8.

Бондаренко, Г. (2016). Волинь у Першій світовій війні: актуальні питання історії та історіографії. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі*. Випуск 58. Луцьк. С. 3-8.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. (2014). У 2-х книгах. Кн.1: Історичні нариси. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ КЛЮ. 784 с.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. (2015). У 2-х книгах. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), О. Кириєнко (відп. секр.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: ТОВ КЛЮ. 800 с.

Венгерська, В. (2009). Особливості розвитку української справи на Волині напередодні Першої світової війни. Матеріали II Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2–3 жовтня 2009 р. Житомир. С. 50-53.

Венгерська, В. (2014). Перша світова війна: пам'ять про загиблих. Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка). 7-8 листопада 2014 р. Збірник наукових праць. Житомир: Полісся. С. 37-39.

Венгерська, В. (2014). «Українське питання» напередодні та в умовах Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Вип. 3. С. 8-11. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2014_3_4

Верстюк, В. (2007). Українська Центральна Рада і армія. *Воєнна історія*. № 1 – 3. Режим доступу: http://www.warhistory.ukrlife.org/1_3_07_4.htm.

Вільшанська, О. (2005). Громадська опіка воїнів у Волинській губернії під час Першої світової війни. Бердичів древній і вічно молодий: Наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського наук.-краєзнавчого товариства дослідників Волині: Т. 32. Житомир.

Вільшанська, О. (2002). Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим і цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 4. К.

Вільшанська, О. (2003). Зміни в громадському побуті населення Кисва на початку першої світової війни // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 6. С. 245-254.

Вільшанська, О. (2004). Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. № 4. С. 56-70.

Вільшанська, О. (2014). Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни. Проблеми історії України XIX - початку XX ст. : 36. наук. пр. Голова редкол. О.П. Ресет. К. : Ін-т історії України НАНУ. Вип. 23 : Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 152-162.

Власюк, І. (2009). Земельне питання на Волині (лютий 1917 – квітень 1918 рр.). *Волинські історичні студії*. Т. 3. С. 65-73.

Волинь напередодні Першої світової війни. (2013). Науковий збірник. Матеріали науково-практичної конференції, м. Луцьк, 23 жовтня 2013 р. Упоряд. О. Дем'янюк, А. Кравець. Луцьк : ЛПК. 116 с.

Головченко, В., Солдатенко, Ф. (2009). Українське питання в роки Першої світової війни: монографія. К.: Парламентське вид-во. 448 с.

Гуртовий, Г. (1994). З кого формувалися армії фронтів. М-ли і тези доп. та повідомл. міжнарод. наук.-теорет. конф. Луцьк. С. 155-156.

Гуцало, Л. (2017). Перша світова війна і Україна в сучасній українській історіографії. *Інтермарум*. №4. С. 119-131.

Гуцало, І. (2011). Діяльність міського самоврядування Західної Волині щодо розв'язання соціально-економічних проблем регіону (1917–1921 рр.). *Історичні студії ВНУ імені Лесі Українки*. Вип. 5. С. 33-42.

Дем'янюк, О. (2011). Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914-1921 роках. Луцьк : Твердиня. 320 с.

Дем'янюк, О. (2016). Волинська губернія під час Першої світової війни: вивчаючи історію рідного краю. *Педагогічний пошук*. № 2. С. 71-76. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2016_2_23.

Дем'янюк, О. (2014). Перша світова війна на Волині: історіографія проблеми. Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події). Зб. м-лів Міжнарод. наук. форуму (м. Львів, 26 – 28 червня 2014 р.). Львів: АСВ. С. 6-8.

Дециньський, Л. (1977). Великий Жовтень на Волині: з історії революційної боротьби трудящих і солдатських мас під керівництвом більшовиків за владу Рад: Лютий 1917 – лютий 1918 р. Львів: Вища школа. 181 с.

Документально-художня проза про Першу світову війну. (1994). Матеріали і тези допов. та повідомлень міжнародної наук.-теоретичної конференції. Луцьк: Б.в. 196 с.

Донік, О. (2005). Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 9. С. 61-86. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2005_9_61

Донік, О. (2002). Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Проблеми історії України XIX - початку XX ст. 4. - С. 155-182.

Жванко, Л. (2012). Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Х.: Віровець А. П. Апостроф. 568 с.

Заброварний, Б., Михайлюк, О. (2002). Українське село в роки першої світової війни: навчальний посібник. Луцьк: Надстир'я. 148 с.

Зеркаль, М. (2015). Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів*. Вип. 14. С. 158-166. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2015_14_25

Каліщук, О. (2000). Культурно-освітня діяльність українських січових стрільців на Волині: археографія питання. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. № 1. С.80- 83.

Коляда, І., Милько, В. (2021). Україна в Першій світовій війні. Харків: Орбіта. 125 с.

Костриця, М. (2007). Законодавча діяльність Михайла Грушевського на чолі Центральної Ради в Житомирі та Коростені (кінець січня – початок березня 1918 року). III Міжнарод. наук. конгрес укр. істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»: доп. та повідомл.: в 3 т. Луцьк: РВВ Вежа. Т. 2. С. 121-126.

Костюк, М. (2014). Ліквідація майна Волинських німців у 1915–1916 гг. Луцьк: Твердиня. 632 с.

Кривошина, Б. (2005). Воєнні дії на українських землях у 1914-1916 рр. у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-науковий вісник*. Львів: ЛВІ. Вип. 7. С. 103-117.

Кураєв, О. (2006). Політика Центральних держав щодо українського чинника у Першій світовій війні. *Київська старовина*. № 1. С.73-87.

Лазарович, М. (2003). Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни. Тернопіль : Тайп. 112 с.

Литвин, В. (2014). Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Відп. ред. В. А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка. 452 с.

Лозинський, А. (2017). Про роль і значення сучасної української історіографії в дослідженні питань Першої світової війни. *Молодий вчений*. № 1 (41). С. 93-96.

Любовець, О. (2005). Українські партії й політичні альтернативи 1917 – 1920 років: монографія. 311 с.

Минуле і сучасне Волині та Полісся. (2006). Сторінки воєнної історії Маневичини та Полісся. Матеріали XIX Волинської обласної науково-практичної історико-красназвочної конференції, 21 – 22 вересня 2006 року, м. Луцьк – смт. Маневичі. Луцьк. 69 с.

Минуле і сучасне Волині та Полісся. (2016). Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5-6 липня 2016 року. Луцьк. 261 с.

Михайлюк, О. (1957). Селянський рух на Волині в 1917 р. *Наукові записки Луцького пед. ін-ту*. Т.7. Серія сусп. наук. Луцьк. С. 89-100.

Оксенюк, Р. (1970). Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939). Львів: Вища школа. 276 с.

Пасюк, І. (2011). Воєнні дії на Волині 1916-1919 рр. в спогадах Маннергейма та його сучасників. Луцьк : Волинські старожитності. 76 с.

Пясецький, В. (1994). Волинські біженці в спогадах галичан. Документально-художня проза про Першу світову війну. М-лі і тези доп. та повідомл. міжнарод. наук.-теоретич. конф. Луцьк. С. 140-141.

Разираєв, О. (2018). По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Першої світової війни: 1914-1918 рр. Луцьк: Вежа-Друк. 240 с.

Разираєв, О., Скальський В. (2023). Волинь у 1914-1916 роках: воєнно-політичне та цивільне життя. *Український історичний журнал*. №1. С. 51-67. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_1_5

Рацілевич, А. (2010). Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень – червень 1917 р.). *Волинські історичні студії*. Т. 4. С. 20-29.

Реснт, О., Сердюк, О. (2004). Перша світова війна і Україна. К. : Генеза. 480 с.

Реснт, О., Янишин, Б. (2004). Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. №4. С. 3-37.

Реснт, О., Янишин, Б. (2014). Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. №3. С. 4-21.

Скавронський, П. (2016). Перша світова війна на Волині в спогадах та оцінках Антона Денікіна. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5-6 липня 2016 року. Упор. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич. Луцьк. с. 41-44.

Сердюк, О. (2002). Біженство в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.* К. Вип. IV. С. 111-132.

Соловійов, О. (1996). Політична ситуація на Волині в роки Першої світової війни. Матеріали XLII наукової конференції ВДУ. Ч. 2. Луцьк. С. 58-59.

Трембіцький, В. (1993). Позиція Великої Польщі в Українській державі 1918 року. Вінніпег-Нью-Йорк. С. 60-61. <https://diasporiana.org.ua/istoriya/1298-trembitskiy-v-pozitsiya-velikoyi-volini-v-ukrayinskiy-derzhavi-1918-roku>

Трофимович, В. (2014). Українське і польське питання у планах Габсбургів

на початку Першої світової війни. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. Збірка матеріалів міжнародного наукового форуму 26 – 28 червня 2014 р. Львів: АВС. С.9-11.

Хроніка української революції 1917-1921 рр. (2021). Науково-довідкове видання. Ч. 1: 1917-1918 рр. Авт. кол.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилищак, О. Бойко, О. Кудлай, О. Лупандін, Т. Осташко, Р. Тимченко, В. Скальський. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України. 532 с.

Becker, J.-J. (2004). *The Great War*, Paris, PUF.

Chwalba, A. (2014). *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*. Kraków. 645 s.

References

Bernads'ky`j, B. (1998). Do py`tannya pro stan ekonomiky` Voly`ns`koyi guberniyi v roky` Pershoyi svitovoyi vijny`. Zbirny`k navchal`no-metody`chny`x materialiv i naukovy`x statej istory`chnogo fakul`tetu VDU. Vy`p. 3. Lucz`k: Vezha. S. 49-55. [in Ukrainian].

Bilobrovec`, O. Pidtry`mka polyakamy` Voly`ns`koyi guberniyi polity`ky` Rosiyi v roky` Pershoyi svitovoyi vijny`. Visny`k Ky`yivs`kogo nacional`nogo universy`tetu im. Tarasa Shevchenka. Ky`yiv, 2014. S. 5-8. [in Ukrainian].

Bondarenko, G. (2016). Voly`n` u Pershij svitovij vijni: aktual`ni py`tannya istoriyi ta istoriografiyi. My`nule i suchasne Voly`ni ta Polissya. Persha svitova vijna na Voly`ni ta Voly`ns`komu Polissi. Vy`pusk 58. Lucz`k. S. 3-8. [in Ukrainian].

Vely`ka vijna 1914–1918 rr. i Ukrayina. (2014). U 2-x kny`gax. Kn.1: Istory`chni nary`sy`. Red. kol.: V. A. Smolij (golova). NAN Ukrayiny`. Insty`tut istoriyi Ukrayiny`. K.: TOV KLIO. 784 s. [in Ukrainian].

Vely`ka vijna 1914–1918 rr. i Ukrayina. (2015). U 2-x kny`gax. Kn. 2: Movovy dokumentiv i svidchen` / Red. kol.: V. A. Smolij (golova), O. P. Reyent (vidp. red.), O. Ky`riyenko (vidp. sekr.) ta in.; In-t istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`. K.: TOV KLIO. 800 s. [in Ukrainian].

Vengers`ka, V. (2009). Osoblyvosti rozvytku ukrainskoi spravy na Volyni naperedodni Pershoi svitovoi viiny. Materialy II Volynskoi Mizhnarodnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 90-richchiu Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. 2–3 zhovtnia 2009 r. Zhytomyr. S. 50-53. [in Ukrainian].

Vengers`ka, V. (2014). Persha svitova viina: pamiat pro zahybylykh. Materialy VII Volynskoi Vseukrainskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii (do 95-richchia zasnuvannia Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka). 7-8 lystopada 2014 r. Zbirnyk naukovykh prats. Zhytomyr: Polissia. S. 37-39. [in Ukrainian].

Vengers`ka, V. (2014). «Ukrayins`ka py`tannya» naperedodni ta v umovax Pershoyi svitovoyi vijny`. Visny`k Ky`yivs`kogo nacional`nogo universy`tetu imeni Tarasa Shevchenka. Vy`p. 3. S. 8-11. Rezhy`m dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2014_3_4 [in Ukrainian].

Verstyuk, V. (2007). Ukrayins`ka Central`na Rada i armiya. Voyenna istoriya. # 1 – 3. Rezhy`m dostupu: http://www.warhistory.ukrlife.org/I_3_07_4.htm. [in Ukrainian].

Vil`shans`ka, O. (2005). Gromads`ka opika voyiniv u Voly`ns`kij guberniyi pid chas Pershoyi svitovoyi vijny`. Berdy`chiv drevnij i vichno molody`j: Nauk. zb. «Vely`ka Voly`n`». Praci Zhy`tomy`rs`kogo nauk.-krayeznavchogo tovary`stva doslidny`kiv Voly`ni: T. 32. Zhy`tomy`r. [in Ukrainian].

Vil`shans`ka, O. (2002). Diyal`nist` gromads`ky`x organizacij i tovary`stv u spravi dopomogy` vijs`kovy`m i cy`vil`nomu naseleennyu v Ukrayini u roky` Pershoyi svitovoyi vijny` (1914–1918). Problemy` istoriyi Ukrayiny` XIX – pochatku XX st. Vy`p. 4. [in Ukrainian].

Vil`shans`ka, O. (2003). Zminy` v gromads`komu pobuti naseleennya Ky`yeva na pochatku pershoyi svitovoyi vijny` // Problemy` istoriyi Ukrayiny` XIX - pochatku XX st. 6. C. 245-254. [in Ukrainian].

Vil`shans`ka, O. (2004). Povsyakdenne zhy`ttya naseleennya Ukrayiny` pid chas Pershoyi svitovoyi vijny`. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. # 4. C. 56-70. [in Ukrainian].

Vil`shans`ka, O. (2014). Suspil`ni nastroyi v Ukrayini pid chas Pershoyi svitovoyi vijny`. Problemy` istoriyi Ukrayiny` XIX - pochatku XX st. : Zb. nauk. pr. Golova redkol. O.P. Reyent. K. : In-t istoriyi Ukrayiny` NANU. Vy`p. 23 : Persha svitova vijna j Ukrayina (do 100-ricchya pochatku Vely`koyi vijny`). S. 152-162. [in Ukrainian].

Vlasyuk, I. (2009). Zemel`ne py`tannya na Voly`ni (lyuty`j 1917 – kviten` 1918 rr.). Voly`ns`ki istory`chni studiyi. T. 3. S. 65-73. [in Ukrainian].

Voly`n` naperedodni Pershoyi svitovoyi vijny`. (2013). Naukovy`j zbirny`k. Materialy` naukovo-prakty`chnoyi konferenciyi, m. Lucz`k, 23 zhovtnya 2013 r. Uporyad. O. Dem`yanyuk, A. Kravec`z`. Lucz`k : LPK. 116 s. [in Ukrainian].

Golovchenko, V., Soldatenko F. (2009). Ukrayins`ke py`tannya v roky` Pershoyi svitovoyi vijny`: monografiya. K.: Parlaments`ke vy`d-vo. 448 s. [in Ukrainian].

Gurtovy`j, G. (1994). Z kogo formulyaly`sya armiyi frontiv. M-ly` i tezy` dop. ta povidoml. mizhnarod. nauk.-teoret. konf. Lucz`k. S. 155-156. [in Ukrainian].

Guczalo, L. (2017). Persha svitova vijna i Ukrayina v suchasnij ukrayins`kij istoriografiyi. Intermarum. #4. S. 119-131. [in Ukrainian].

Guczalyuk I. (2011). Diyal`nist` mis`kogo samovryaduvannya Zaxidnoyi Voly`ni shhodo rozv`yazannya social`no-ekonomichny`x problem regionu (1917–1921 rr.). Istory`chni studiyi VNU imeni Lesi Ukrayinky`. Vy`p. 5. S. 33-42. [in Ukrainian].

Dem`yanyuk, O. (2011). Vijs`kovo-polity`chni aspekty` rozvy`tku Voly`ns`koyi guberniyi u 1914-1921 rokax. Lucz`k : Tverdy`nya. 320 s. [in Ukrainian].

Dem`yanyuk, O. (2016). Voly`ns`ka guberniya pid chas Pershoyi svitovoyi vijny`: vy`vchayuchy` istoriyu ridnogo krayu. Pedagogichny`j poshuk. # 2. S. 71-76. Rezhy`m dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2016_2_23. [in Ukrainian].

Dem`yanyuk, O. (2014). Persha svitova vijna na Voly`ni: istoriografiya problemy`. Persha svitova vijna u vijs`kovo-istory`chnomu vy`miri (do 100-ricchya podiyi). Zb. m-liv Mizhnarod. nauk. forumu (m. L`viv, 26 – 28 chervnya 2014 r.). L`viv: ASV. S. 6-8. [in Ukrainian].

Deshhy`ns`ky`j, L. (1977). Vely`ky`j Zhovten` na Voly`ni: Z istoriyi revolyucijnoyi borot`by` trudyashhy`x i soldats`ky`x mas pid kerivny`cztvom bil`shovy`kiv za vladu Rad: Lyuty`j 1917 – lyuty`j 1918 r. L`viv: Vy`shha shkola. 181 s. [in Ukrainian].

Dokumental`no-xudozhnya proza pro Pershu svitovu vijnu. (1994). Materialy` i tezy` dopov. ta povidomlen` mizhnarodnoyi nauk.-teorety`chnoyi konferenciyi. Lucz`k: B.v. 196 s. [in Ukrainian].

Donik, O. (2005). Gromads`ka blagodijnist` v Ukrayini v roky` Pershoyi svitovoyi vijny`. Problemy` istoriyi Ukrayiny` XIX - pochatku XX st. 9. C. 61-86. Rezhy`m dostupu: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2005_9_61 [in Ukrainian].

Donik, O. (2002). Diyal'nist` gromads`ky`x organizacij i tovary`stv u spravi dopomogy` vijs`kovy`m ta cy`vil`nomu naseleennyu v Ukraini u roky` Pershoji svitovoyi vijny` (1914-1918 pp.). Problemy` istoriyi Ukrainy` XIX - pochatku XX st. 4. - C. 155-182. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. (2012). Bizhenci Pershoji svitovoyi vijny`: ukrayins`ky`j vy`mir (1914– 1918 rr.): monografiya. X.: Virovecz` A. P. Apostrof. 568 s. [in Ukrainian].

Zabrovary`j, B., My`xajlyuk, O. (2002). Ukrayins`ke selo v roky` pershoji svitovoyi vijny`: navchal`ny`j posibny`k. Lucz`k: Nadsty`r`ya. 148 s. [in Ukrainian].

Zerkal`, M. (2015). Persha svitova vijna i Ukrayina: istoriografiya problemy`. Istory`chny`j arxiv. Vy`p. 14. S. 158-166. Rezhym` dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2015_14_25. [in Ukrainian].

Kalishhuk, O. (2000). Kul`turno-osvitnya diyal`nist` ukrayins`ky`x sichovy`x stril`civ na Voly`ni: arxeografiya py`tannya. Naukovy`j visny`k VDU. Istory`chni nauky`. # 1. S.80- 83. [in Ukrainian].

Kolyada, I., My`tko, V. (2021). Ukrayina v Pershij svitovij vijni. Xarkiv: Orbita. 125 s. [in Ukrainian].

Kostry`cya, M. (2007). Zakonodavcha diyal`nist` My`xajla Grushevs`kogo na choli Central`noyi Rady` v Zhy`tomy`ri ta Korosteni (kinecz` sichnya – pochatok bereznya 1918 roku). III Mizhnarod. nauk. kongres ukr. istory`kiv «Ukrayins`ka istory`chna nauka na shlyaxu tvorchogo postupu»: dop. ta povidoml.: v 3 t. Lucz`k: RVV Vezha. T. 2. S. 121-126. [in Ukrainian].

Kostyuk, M. (2014). Likvidaciya majna Voly`ns`ky`x nimciv v 1915–1916 rr. Lucz`k: Tverdyy`nya. 632 s. [in Ukrainian].

Kry`voshy`na, B. (2005). Voyenni diyi na ukrayins`ky`x zemlyax u 1914-1916 rr. u suchasnij vitchy`znyanij istoriografii. Vijs`kovo-naukovy`j visny`k. L`viv: LVI. Vy`p. 7. S. 103-117. [in Ukrainian].

Kurayev, O. (2006). Polity`ka Central`ny`x derzhav shhodo ukrayins`kogo chy`nny`ka u Pershij svitovij vijni. Ky`yivs`ka starovy`na. # 1. S.73-87. [in Ukrainian].

Lazarovy`ch, M. (2003). Kul`turno-prosvitny`cz`ka diyal`nist` Ukrayins`ky`x sichovy`x Stril`civ u roky` Pershoji svitovoyi vijny`. Ternopil` : Tajp. 112 s. [in Ukrainian].

Ly`tvy`n, V. (2014). Persha svitova vijna 1914-1918 rr. i Ukrayina. Vidp. red. V. A. Smolij; In-t istoriyi Ukrainy` NAN Ukrainy`. K.: Nauk. dumka. 452 s. [in Ukrainian].

Lozy`ns`ky`j, A. (2017). Pro rol` i znachennya suchasnoyi ukrayins`koyi istoriografii v doslidzhenni py`tan` Pershoji svitovoyi vijny`. Molody`j vcheny`j. # 1 (41). S. 93-96. [in Ukrainian].

Lyubovecz`, O. (2005). Ukrayins`ki partiij j polity`chni al`ternaty`vy` 1917 – 1920 rokiv: monografiya. 311 s. [in Ukrainian].

My`nule i suchasne Voly`ni ta Polissya. (2006). Storinky` voyennoyi istoriyi Manevy`chy`ny` ta Polissya. Materialy` XIX Voly`ns`koyi oblasnoyi naukovoprakty`chnoyi istory`ko-krayeznavchoyi konferenciyi, 21 – 22 veresnya 2006 roku, m. Lucz`k – smt. Manevy`chi. Lucz`k. 69 s. [in Ukrainian].

My`nule i suchasne Voly`ni ta Polissya. (2016). Persha svitova vijna na Voly`ni ta Voly`ns`komu Polissi. Materialy` 58 Mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi, pry`svyachenoyi 100-richchyu podij Pershoji svitovoyi vijny` na Voly`ni, smt. Manevy`chi, 5-6 ly`pnya 2016 roku. Lucz`k. 261 s. [in Ukrainian].

My`xajlyuk, O. (1957). Selyans`ky`j rux na Voly`ni v 1917 r. Naukovi zapy`sky` Lucz`kogo ped. in-tu. T.7. Seriya susp. nauk. Lucz`k. S. 89-100. [in Ukrainian].

Oksenyuk, R. (1970). Nary`sy` istoriyi Voly`ni: Social`no-ekonomichny`j rozvy`tok, revolyucijny`j ta nacional`no-vy`zvol`ny`j rux trudyashhy`x (1861 – 1939). L`viv: Vy`shha shkola. 276 s. [in Ukrainian].

Pasyuk, I. (2011). Voyenni diyi na Voly`ni 1916-1919 rr. v spogadax Mannergejma ta jogo suchasny`kiv. Lucz`k : Voly`ns`ki starozhy`tnosti. 76 s. [in Ukrainian].

Pyasecz`ky`j, V. (1994). Voly`ns`ki bizhenci v spogadax galy`chan. Dokumental`no-xudozhnya proza pro Pershu svitovu vijnu. M-ly` i tezy` dop. ta povidoml. mizhnarod. nauk.-teorety`ch. konf. Lucz`k. S. 140-141. [in Ukrainian].

Razyhraiev, O. (2018). Po obydvya boky frontu. Hromadski orhanizatsii na Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny: 1914-1918 rr. Lutsk: Vezha-Druk. 240 s. [in Ukrainian].

Razy`grayev, O., Skal`s`ky`j V. (2023). Voly`n` u 1914—1916 rokax: voyenno-polity`chne ta cy`vil`ne zhy`ttya. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. #1. S. 51-67. Rezhym dostupu: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_1_5 [in Ukrainian].

Racilevy`ch, A. (2010). Organizacijne oformlennya ukrayins`kogo nacional`nogo ruxu na Voly`ni (berezen` – cherven` 1917 r.). Voly`ns`ki istory`chni studiyi. T. 4. S. 20-29. [in Ukrainian].

Reyent, O., Serdyuk, O. (2004). Persha svitova vijna i Ukrayina. K. : Geneza. 480 s.

Reyent, O., Yany`shy`n, B. (2004). Ukrayina v period Pershoi svitovoi vijny` : istoriografichny`j analiz. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. #4. S. 3-37. [in Ukrainian].

Reyent, O., Yany`shy`n, B. (2014). Vely`ka vijna 1914-1918 rr. u suchasnij ukrayins`kij istoriografiyi. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. #3. S. 4-21. [in Ukrainian].

Skavrons`ky`j, P. (2016). Persha svitova vijna na Voly`ni v spogadax ta ocinkax Antona Denikina. My`nule i suchasne Voly`ni ta Polissya. Persha svitova vijna na Voly`ni ta Voly`ns`komu Polissi. Vy`pusk 58. Materialy` 58 Mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi, pry`svyachenoyi 100-richchyu podij Pershoi svitovoi vijny` na Voly`ni, smt. Manevy`chi, 5-6 ly`pnya 2016 roku. Upor. G. Bondarenko, A. Sy`lyuk, P. Xomy`ch. Lucz`k. s. 41-44. [in Ukrainian].

Serdyuk, O. (2002). Bizhenstvo v Ukrayini pid chas Pershoi svitovoi vijny`. Problemy` istoriyi Ukrayiny` XIX – pochatok XX st. K. Vy`p. IV. S. 111-132. [in Ukrainian].

Solovjov, O. (1996). Polity`chna sy`tuaciya na Voly`ni v roky` Pershoi svitovoi vijny`. Materialy` XLII naukovoyi konferenciyi VDU. Ch. 2. Lucz`k. S. 58-59. [in Ukrainian].

Trembicz`ky`j, V. (1993). Pozy`ciya Vely`koyi Voly`ni v Ukrayins`kij derzhavi 1918 roku. Vinnipeg-N`yu-Jork. S. 60-61. <https://diasporiana.org.ua/istoriya/1298-trembitskiy-v-pozitsiya-velikoyi-volini-v-ukrayinskiy-derzhavi-1918-roku>. [in Ukrainian].

Trofy`movy`ch, V. (2014). Ukrayins`ke i pol`s`ke py`tannya u planax Gabsburgiv na pochatku Pershoi svitovoi vijny`. Persha svitova vijna u vijs`kovo-istory`chnomu vy`miri (do 100-richchya podiyi). Zbirka materialiv mizhnarodnogo naukovogo forumu 26 – 28 chervnya 2014 r. L`viv: AVS. S.9-11. [in Ukrainian].

Xronika ukrayins`koyi revolyuciyi 1917-1921 rr. (2021). Naukovo-dovidkove vy`dannya. Ch. 1: 1917-1918 rr. Avt. kol.: V. Verstyuk (kerivny`k), G. Basara-Ty`lishhak, O. Bojko, O. Kudlaj, O. Lupandin, T. Ostashko, R. Ty`mchenko, V. Skal`s`ky`j. NAN

Ukrayiny`. Insty`tut istoriyi Ukrayiny`. K.: Insty`tut istoriyi Ukrayiny`. 532 s. [in Ukrainian].

Becker, J.-J. (2004). *The Great War*, Paris, PUF. [in English]

Chwalba, A. (2014). *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*. Kraków. 645 s. [in Polish].

Shcherbanyuk P. SOCIO-POLITICAL LIFE OF THE VOLYN PROVINCE DURING THE FIRST WORLD WAR: HISTORIOGRAPHICAL DIMENSION

Abstract

The purpose of the article is to reveal the peculiarities and representativeness of the historiography of the socio-political life of the Volyn province during the First World War. The research methodology is based on general scientific research methods: logical presentation of the material, literature analysis, synthesis, description, systematization, and generalization of information. The use of principles, approaches, and special historical methods, in particular the historical-systemic and problem-chronological methods, is determined by the subject of research. The scientific novelty of the research is characterized by the comprehensive coverage of historiographical information concerning the socio-political life of the Volyn province in the context of general historiography regarding the First World War. Conclusions. The analysis of the historiographical works of the period of the First World War revealed a considerable number of historiographical studies, allowing the conclusion that domestic historians made significant research progress in studying the Ukrainian lands, in particular the Volyn province, during the First World War. However, the issue of studying the social and political life of the regions, in particular the border region of Volyn province, which was at the epicenter of military operations and revolutionary changes, requires a more detailed study.

Keywords: *World War I, Volyn province, social and political life, historiography, "Ukrainian question".*

Szcherbaniuk P. ŻYCIE SPOŁECZNO-POLITYCZNE GUBERNII WOŁYŃSKIEJ W LATACH PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ: WYMIAR HISTORYOGRAFICZNY

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie cech i reprezentatywności informacji historiograficznej badań nad specyfiką życia społeczno-politycznego gubernii wołyńskiej podczas I wojny światowej. Metodologia badań opiera się na ogólnych metodach badań naukowych: logicznej prezentacji materiału, analizie literatury, syntezie, opisie, systematyzacji i uogólnieniu informacji. Stosowanie zasad, podejść i specjalnych metod historycznych, w szczególności historyczno-systemowych i problemowo-chronologicznych, zdeterminowane jest przedmiotem badań. Nowością naukową jest kompleksowe i rzetelne ujęcie informacji historiograficznych związanych z życiem społeczno-politycznym gubernii wołyńskiej w kontekście historiografii ogólnej dotyczącej I wojny światowej. Wnioski. Analiza badań historiograficznych okresu I wojny światowej ujawniła znaczną liczbę dzieł historiograficznych, w wyniku czego można stwierdzić, że znaczący postęp badawczy poczynili historycy krajowi w kierunku studiów nad ziemiami ukraińskimi, zwłaszcza gubernii wołyńskiej, w latach I wojny światowej. Bardziej szczegółowych badań wymaga jednak kwestia badania życia społecznego i politycznego kraju, w szczególności

przygranicznej gubernii wołyńskiej, która znajdowała się w epicentrum działań wojennych i przemian rewolucyjnych.

Słowa kluczowe: *I Wojna światowa, gubernia Wołyńska, życie społeczne i polityczne, historiografia „kwestia ukraińska”.*

Статтю надіслано до редколегії 08.08.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 04.09.2024 р.

УДК 94:355.[453:623.1/.3]084:35.433(091)“1914/1918”

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112081>

Дацюк Олена,
старший науковий співробітник
Національного музею
України у Другій світовій війні, м. Київ
novodfort@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6394-1663>

ВОЄННИЙ АЛЬБОМ “ЗАВОЙОВАНІ РОСІЙСЬКІ ФОРТЕЦІ”: НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918)

Анотація

*Метою роботи є аналіз історії фортець, зображених на листівках «Воєнного альбому “Завойовані Російські фортеці”», видавництва Knackstedt & Co. Дослідження доповнює відомості про філокартичні видання періоду Першої світової війни та допомагає у розширенні знань з військової архітектури та осмисленню стратегічного значення фортець у контексті війни та міжнародних відносин того часу. **Методологія.** Під час написання статті був використаний метод історизму, який дозволив здійснити аналіз фотографій і поштових листівок, що зображають завойовані фортеці. Зображення є свідченням військових подій. Дослідження історії фортець здійснюється крізь призму культурної спадщини. Під час дослідження проводилась і атрибуція зображень. Робота містить також фотодокументальний аналіз поштових карток, що є не лише мистецькими творами, а й історичними документами, які відображають реальні військові події. **Наукова новизна статті** полягає в комплексному підході до аналізу культурних і історичних аспектів використання фотолістів, що зображують завойовані кайзерівською Німеччиною російські фортеці під час Першої світової війни. Зокрема додані біографії німецьких фотографів – Р. Сеннеке та А. Кюлевіндта, які є маловідомими в україномовній історіографії. **Висновки.** Розглянуті в статті поштові картки з маленького військового альбому є цінним джерелом, яке наочно відображає масштаби та інтенсивність боїв Першої світової війни. Подальші дослідження можуть зосередитись на пошуку відсутніх карток альбому «Завойовані російські фортеці» та інших 35 малих військових альбомів, а також на вивченні архівних матеріалів. Це дозволить доповнити історію завойовань російських фортець та вивчити вплив військових альбомів на суспільство і культуру того часу.*

***Ключові слова:** філокартія, Перша світова війна, воєнний альбом, фортеці.*

Постановка проблеми. Дослідження присвячене аналізу історії фортець, які були завойовані кайзерівською Німеччиною під час Першої світової війни (1914–1918). Фото-лістівки, що увійшли до альбому, є частиною культурної спадщини мілітарного мистецтва та можуть бути цінним джерелом для вивчення історії та архітектури фортець. Зокрема,

досліджуються листівки, які відтворюють образи та види цих укріплень. Аналізується значення цих листівок як джерела історичної інформації та їх вплив на формування відображення подій того часу. Дослідження розширює наше розуміння військової архітектури та стратегічного значення фортець у контексті Першої світової війни та міжнародних відносин того часу. В процесі атрибутування листівок визначається їхнє значення в період використання, не лише як засіб письмової комунікації, а й як засіб передачі зображення реальних подій. Фотографії зруйнованих фортець використовувалися для підвищення морального духу німецьких солдатів і цивільного населення. Це демонструвало військові досягнення Кайзерівської Німеччини в період Першої світової війни, зокрема після боїв на Східному фронті, успіхи в знищенні російських укріплень і фортець, що зміцнювало віру в перемогу німецької армії.

Зокрема в статті додані біографії німецьких фотографів, інформація про яких відсутня в україномовних джерелах. Нариси біографій можуть допомогти краще зрозуміти історичні події та обставини Першої світової війни.

Одним з аспектів, що входять до загальної постановки проблеми, є оцінка музейних фото-листівок альбому, як джерела інформації про військові події та їх наслідки.

Під час написання статті використовувались різні методи дослідження, головним серед яких є аналіз документів – дослідження ілюстративної інформації, що міститься на поштових картках. Також застосовувався аналіз результатів попередніх досліджень для виявлення загальних тенденцій та закономірностей. Описовий метод – визначені об'єкти для опису (альбом з сімома поштовими листівками), створений детальний опис предметів дослідження (фортець та місцевості зображених на поштових картках). Метод класифікації – впорядкування інформації, яка допомагає в структуруванні опису. Метод історизму – досліджено події та процеси у їх історичному контексті з використанням даних з різних епох.

Музейний предмет «Маленький воєнний альбом “Завойовані російські фортеці”» містить інформацію та фотографії про завоювання російських фортець під час Першої світової війни. Основна гіпотеза полягає в тому, що дослідження цього матеріалу дозволяє краще зрозуміти стратегічні аспекти воєнних операцій, вплив завоювання фортець на хід війни та їхню роль у формуванні культурної та історичної спадщини регіону. Аналіз фотографій та документів може розкрити нові аспекти військових подій та принципи воєнної стратегії того періоду, а також збагатити наше розуміння про минуле та його вплив на сучасність.

Видання, публікації та виставки, присвячені темі фотографій та поштових карток Першої світової війни є надзвичайно популярними і представлені у достатній кількості. В українській історіографії більшість

наукових праць присвячено листівкам, в основі яких фотознімки, зроблені на території Галичини у 1914–1915 рр. «З карабіном і фотоапаратом. Як солдати творили воєнні листівки зі Срібної Землі» (Маркович М., 2022). «Поштова марка і листівка – світовий тренд репродуктивних творів живопису та графічного мистецтва» (Берлач О., Лелик Я., 2023). Використання листівок як методів пропаганди, в статті «Пропаганда – зброя масового знищення (період Першої світової війни)», досліджував О. Лахтар (Лахтар О., 2014). Готуючи статтю, автор, в основному, опирався на праці іноземних авторів, оскільки саме вони найбільш глибоко досліджували історію використання листівок, присвячених темі Першої світової війни, серед них – «Перша світова війна у Східній Пруссії на німецьких поштових листівках» (Костяшев Ю., 2016), «Допомога війні, патріотизм і мистецтво: державне виробництво листівок із зображеннями Австрії 1914 – 1918 років» (Bürgschwentner J., 2013), «Виробництво німецьких листівок із зображеннями на Західному фронті 1915–1916 років на прикладі зображення церковного дзвону Маркіль (Департамент Північ, Франція)» (Spennemann D., 2023), «Візуалізація Східного фронту: війська та оглядова фотографія під час Першої світової війни» (Manikowska E., 2016).

Предметом наукового дослідження став «Das kleine Kriegs Album “Eroberte russ. Festungen”» (пер. з нім. «Маленький воєнний альбом “Завойовані російські фортеці”») (рис. 1). Випуск 16. Видавець: Knackstedt & Co, Гамбург 22. Вага: 40 г. Мова: німецька. Розмір: 10×15 см. Стан альбому задовільний – обкладинка злегка потерта, кути заокруглені, папір дещо потемнів. Альбом був придбаний автором статті на сайті Violity на початку 2024 р.

Рис. 1. Передня палітурка «Маленького воєнного альбому “Завойовані російські фортеці”».

Альбом складався з 10 відривних поштових карток, проте зараз в альбомі налічується лише 7 листівок, 3 поштові картки ймовірно були

надіслані. На зображальній стороні кожної поштової картки – фото завойованих німцями російських фортець або прикордонних міст. На зворотній стороні – місце для написання повідомлення та адрес одержувача й відправника.

На останній сторінці альбому вказано, що випущена серія налічувала 35 альбомів, кожен з яких складався з 10 відривних поштових карток (рис. 2).

Рис. 2. Задня палітурка «Маленького военного альбому «Завойовані російські фортеці»».

Характеризуючи альбом необхідно згадати історію листівок та польової пошти. Від початку поширення поштових карток, Німеччина стала світовим лідером у використанні нового виду комунікації. Згідно з офіційною статистикою, у Німеччині, напередодні Першої світової війни поштові картки випускали 2810 підприємств, серед яких були як величезні видавничі компанії, так і невеликі друкарські майстерні та книгарні, оскільки це була дуже прибуткова справа (Костяшев Ю., 2016).

Німецька польова пошта мала ефективну та розгалужену структуру, листи та листівки доставлялися безоплатно та швидко. Контроль над польовою поштою здійснювали два види цензури – армійська та поштова. Застосування кількісних методів дозволило виявити таку особливість кореспонденції польової пошти, як явне переважання листівок над листами – і в напрямку з фронту до тилу, і безпосередньо в тилу. Велика кількість листів з тилу на фронт пояснювалося зокрема громадськими установками, які вимагали активної моральної підтримки солдатів. Саме листування забезпечувало безперервний інтенсивний зв'язок між фронтом та тилом (Sadler N., 2014).

З початком Першої світової війни малюнки та фотографії з театру бойових дій почали мати підвищений попит. Военні кореспонденти, професійні фотографи та тисячі любителів з фотоапаратом зрозуміли, що за негативи з полів битв можна отримати непогані гроші, оскільки масове

тиражування фронткових листівок приносило видавцям величезні кошти (Лейдингер Х., 2014).

Один з фотографів, чії роботи увійшли до військового альбому – Роберт Сеннеке (1885 – 1940). Надзвичайно велика кількість його робіт зберігається в архіві Ульштейн (нім. Ullstein)¹, це понад 1100 фотографій. Роберт народився в місті Піріц (пол. Pyrzyce), одними з його перших робіт були спортивні фотографії (він також брав участь у змаганнях як олімпійський марафонець). Пізніше Сеннеке організував власне фотографічне видавництво, наймав до шести фотографів, працював за кордоном і пропонував свої фотографії міжнародним видавцям. Роберт був призваний під час Першої світової війни та працював офіційним військовим фотографом. У ці роки він подорожував Францією, Фландрією, Грецією та Туреччиною. Під час Першої світової війни Сеннеке заразився малярією, яку не змогли діагностувати протягом багатьох років, що в кінцевому підсумку призвело до психічного розладу, і його помістили в Бранденбурзьку психіатричну лікарню, де він помер 8 червня 1940 р. в Люббені, Німеччина (Olympedia).

Перша поштова картка в альбомі під номером 477². Нім. An der von den Russen verbrannten Stadt und Festung Rozan. (477. У спаленому росіянами місті-фортеці Ружань (Польща, Східна Пруссія. ПСВ)) (рис. 3). Фотограф Р. Сеннеке.

Рис. 3. Поштова картка «У спаленому росіянами місті-фортеці Ружань».

¹ Архів Ullstein є одним з найбільших архівів в Німеччині, що містить велику колекцію фотографій, а також ілюстрацій та документів, що охоплюють широкий спектр тем і періодів. Цей архів був створений компанією Ullstein Verlag, видавничим домом, який займався виданням газет, журналів та інших періодичних видань. (Hung, J.)

² Нумерація поштових карток в альбомі не має послідовності, всі номери різні.

Ружан (пол. Różan) – місто на річці Нарев Мазовецького воєводства Маківського повіту, 80 км на північ від Варшави. Нині Польща.

У XIX ст. в місті відбувалися бої та сутички Листопадового (1830 – 1831) та Січневого (1863 – 1864) польських повстань. Згідно з царським указом 1869 р., 19 травня 1870 р. Ружан втратив свої міські права. Царський уряд перетворив місто Ружан на поселення і включив його до гміни Селунь, в Ружані розміщувався царський гарнізон.

На початку XX ст. в місті Ружан російською імперією була побудована фортеця, що складалась з комплексу укріплень – трьох фортів, які утворювали кільце навколо міста, та двох земляних редутів¹ у безпосередній близькості від мосту, які слугували центральною стіною та артилерійською батареєю. Вся система укріплень призначалась для захисту північно-західного кордону Російської імперії від наступу німецьких військ зі Східної Пруссії.

Під час Першої світової війни відбувалися бої за укріплені Ружанський міст, які призвели до значних людських втрат – близько тисячі російських і німецьких солдатів – загинули у цих боях. За час бойових дій, від артилерійських обстрілів німецьких військ було зруйновано 90% будівель міста. У ніч з 20 на 21 липня росіяни залишили Ружан і відступили на схід, попередньо зруйнувавши міст через Нарев. Укріплення і казарми перебували в руках німців до кінця війни. 12 листопада 1918 р. місто зайняли війська Польської організації військової. (Łaskarzewski, W).

На фото зображена церква Святої Анни в Ружані, що розташована за 750 метрів на схід від Форту I. Церква заснована ще в XVI ст., проте багатозово перебудовувалась. На фото – залишки храму, який було перебудовано у 1907 – 1913 рр. завдяки старанням пароха² Ремігіуша Янковського та пароха Клеменса Савіцького, за проектом архітектора Стефана Шиллера. Храм практично повністю був зруйнований артилерійськими обстрілами під час Першої світової війни. Відновили Храм в період з 1940 по 1977 рік. (Diecezja Łomżyńska).

Картка 473. Нім. Vor der brennenden Zitadelle von Brest-Litowsk. Deutsche Soldaten mit den Bergungsarbeiten beschäftigt (Цитадель у вогні Брест-Литовськ. Німецькі солдати зайняті рятувальною роботою) (рис. 4). Фотограф Р. Сеннеке (нім. R. Sennecke).

¹ Редут – польове укріплення у вигляді багатокутника із зовнішнім валом та ровом

² Парох – парафіяльний піп.

Рис. 4. Поштова картка «Цитадель у вогні Брест-Литовськ. Німецькі солдати зайняті рятувальною роботою».

До початку Першої світової війни фортеця Брест-Литовськ виглядала таким чином: ядро фортеці було застарілим укріпленням бастионного¹ типу загальною протяжністю фронтів близько 6,5 км з водяними ровами та цегляними казематами під валгангом². Бастионна частина фортеці Брест-Литовськ виконувала функції центральної огорожі – тут концентрувалися адміністративні та господарські будівлі необоронного характеру, аж ніяк не захищені від вогню сучасної артилерії. На відстані 3-4 км від внутрішньої огорожі було розташоване кільце фортів другої лінії, які, треба відмітити, повноцінними фортами не були. Що стосується зовнішньої фортової лінії, проєкт якої передбачав 14 фортів, то на момент мобілізації були побудовані лише два форти та чотири проміжні казарми, будівництво ще двох фортів завершувалося, та було влаштовано п'ять будівельних майданчиків, на яких велись роботи. Називати їх фортами можна було лише умовно. Таким чином, у зв'язку з неготовністю фортеці до оборони, в останній момент було прийнято рішення не обороняти її, а лише вивезти цінне майно. В ніч на 1 серпня 1915 р., під час загального відступу, фортеця була залишена, та частково підірвана російськими військовими. Вона знаходилась в руках німців до кінця 1918 р., потім перейшла під контроль поляків.

На фото зображена одна з казарм фортеці, що була зруйнована вже під час Другої світової війни (Rudi R., 2004).

Картка 474. Нім. Der Zugang zur Festung Iwangorod mit der zerstörten Brücke (Südseite) (474. В'їзд до Івангородської фортеці зі зруйнованим мостом (південна сторона)). На фото зображені Люблінські ворота Демблінської фортеці (рис. 5). Фотограф Р. Сеннеке (нім. R. Sennecke).

¹ Бастионний тип укріплення — це система оборонних споруд, що має форму бастионів – п'ятикутних укріплень, що складаються з 2 фасів, 2 фланків та куртини.

² Валганг – верхня частина оборонного валу у вигляді горизонтальної тераси, зовні захищеної бруствером (невисоким земляним насипом).

Рис. 5. Поштова картка «В'їзд до Івангородської фортеці зі зруйнованим мостом».

Демблінська фортеця (зазвичай відома як «Цитадель Демблінська») – це оборонна споруда, яка розташована в місті Демблін, що розташовується у південно-східній частині сучасної Польщі. Фортеця була побудована в XIX столітті, під час російської анексії цієї території. Укріплення являло собою цитадель, що складалась з п'яти бастионних фронтів, побудованих між 1838 і 1845 рр. на правому березі Вісли, на північ від впадіння річки Вепш. Двічі, у 1838 та 1853 рр. вона була фланкована двома люнетами¹. Форт Горчаков був побудований як плацдарм на лівому березі в 1847 році. У 1878 – 1882 рр. на відстані 4 км від залізничного мосту на південь від цитаделі було збудовано сім окремих фортів. (Twierdza Dęblin).

У 1909 р. з'являється наказ про повну ліквідацію фортифікаційної оборонної лінії на Віслі, внаслідок чого Івангородська фортеця була залишена армією. На початку Першої світової війни фортеця перебувала в жахливому стані: фортечні стіни пошкоджені, вали та рови, порослі чагарниками, занедбані та вологі через часті розливи річок Вісли та Вепша. Не кращим був стан внутрішніх приміщень головного корпусу та окремих фортів. Тож проведені термінові роботи з приведення фортеці в бойовий стан не сильно врятували ситуацію на фронті. Битва під Дембліном була однією з найкривавіших у цей період війни. За підрахунками, з обох сторін загинуло майже 100 000 солдатів. Після завершення битви під Дембліном і відходу фронту розпочалась модернізація та реконструкція фортеці.

На фото зображені одні з двох парадних воріт, що ведуть до цитаделі Демблінської фортеці (Варшавські ворота нині не збереглися). Ворота побудовані у неороманському стилі в першій половині XIX столітті. Міст, що мав пролягати через рів до воріт, розібраний. (Twierdza Dęblin).

На наступних поштових картках – фотографії Альфреда Кюлевіндта. Альфред Кюлевіндт (нім. Alfred Kühlewindt) (1870 – 1945) – німецький

¹ Люнет – польова фортифікаційна споруда, що складалась з 2 фасів та 2 фланків і відкрита з тилу.

фотограф і один із найвідоміших військових фотожурналістів. Кюлевіндт здобув професію фотографа в Лейпцигу та Відні, мав власні фотостудії. Під час Першої світової війни Кюлевіндт, як «придворний фотограф», знімав маневри та робив військові знімки для Верховного командування армії, особливо зі східного театру війни. (Akg-images). Помер 30 січня 1945 р. в Бад-Франкенхаузені, Німеччина.

Картка 471. Нім. Fort I der Kehlkaserne im Zentralwerk der Festung Ossowiec mit ihren bombensicheren Fenstern (Форт I Кельказерне в центральній частині Осовецької фортеці з бомбозахищеними вікнами) (рис. 6). Фотограф А. Кюлевіндт (нім. А. Kühlewindt).

Рис. 6. Поштова картка «Форт I Кельказерне в центральній частині Осовецької фортеці з бомбозахищеними вікнами».

Осовець – це місто в Лодзинському воєводстві на південному заході Польщі, розташований в Осовецькому повіті, неподалік від міста Перезлав. Фортеця Осовець зіграла значну роль в історії Першої світової війни. У 1914 р. тут розгорнулася одна з найвідоміших і загалом найбільш важливих битв між Центральними державами та Російською імперією – Битва під Осовцем. Ця битва відбулася в рамках Галицько-Лодзинської операції Центральних держав і призвела до значних людських втрат з обох сторін.

На фото безпечна казарма на території Форту I Осовецької фортеці. Будівництво Осовецької фортеці Російською імперією розпочалось у 1795 р., після третього поділу Речі Посполитої, в районі, що мав стратегічно важливе значення. Через місто Осовець пролягав єдиний шлях зі Східної Пруссії та Австрії до західних районів імперії – Вільно, Гродно, Мінську та Бресту.

Цитадель, форт I або центральна ділянка Осовця була побудована вздовж залізниці Луцьк-Білосток між 1882 і 1890 рр. разом із фортом II (Зажечний) на північ від залізничного мосту. Невдовзі після 1900 року було збудовано ще два форти та декілька батарей: форт III (Шведський) та IV (Новий) на плато на південний захід від цитаделі (Rudi R., 2004).

Під час Першої світової війни фортеця Осовець була обложена і тричі штурмувалась німецькими військами, у тому числі із застосуванням хімічної зброї. Гарнізон покинув фортецю в період з 18 по 23 серпня 1915 р., у зв'язку із несприятливою для росіян стратегічною ситуацією на фронті. Перед тим як відступити, російські війська встигли знищити частину укріплень.

Після відновлення незалежності Польщі та виходу німців з польських земель, 23 лютого 1919 р., фортеця була зайнята польською армією.

У 1998 р. в будівлі безпечної казарми Форту I, завдяки зусиллям Осовецького фортифікаційного товариства, був створений музей. Оскільки територія форту належить збройним силам Республіки Польща (Війську Польському), відвідування можливе лише організованими групами з екскурсиводом. У музеї представлені військові колекції від царського періоду до наших днів. (SZUWARY).

Картка 444. Нім. Die bombensicherung Festungswerke von Libau. Hofphot. Kühlewindt. (444. Бомбозахисні укріплення Лібава) (рис. 7). Фотограф А. Кюлевіндт (нім. A. Kühlewindt).

Рис. 7. Поштова картка «Бомбозахисні укріплення Лібава».

Місто Лібава розташовано на заході Латвії, на березі Балтійського моря. Тепер місто має назву Ліпепая. Укріплення міста будувалися в кілька етапів, зокрема в період між кінцем XIX і початком XX ст., в цей період місто було важливим морським портом і військовою базою Російської імперії. Після Російсько-японської війни (1904) місто втратило статус фортеці. З початком Першої світової війни, вже 20 липня 1914 р. фортеця піддавалась бомбардуванню, після чого був відданий наказ російського командування знищити фортечні батареї та радіостанцію, кілька суден та залізничний міст через канал. Через два дні надійшов новий наказ – захищати місто всіма силами, але часу на укріплення міста не залишалося. 24 квітня Лібаву обстріляли німецькі крейсери, а о третій годині ранку 25 квітня, після запеклого бою, німецький загін під командуванням майора Клука зайняв Старе місто, а потім і фортецю (Лібава. Енциклопедичний

словник Брокгауза та Єфрона). Тому на фото поштової картки ми бачимо лише руїни форту.

Картка 472. Нім. Grodno – An den Festungswerken. (Гродно – «На укріпленнях») (рис. 8). Фотограф невідомий.

Рис. 8. Поштова картка «Гродно – “На укріпленнях”».

За свою історію місто було центром різних адміністративно-територіальних одиниць Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Радянського Союзу та незалежної Білорусі. З 1991 року місто є обласним центром Республіки Білорусь й розташоване неподалік державного кордону з Польщею та Литвою.

Про будівництво портової фортеці віддав наказ Микола II, в результаті був затверджений план, що складався з 13 фортів, 42 опорних пунктів. Дев'ять з тринадцяти фортів (№ I – IX) розташовувалися на лівому березі річки Німан та чотири (№ X – XIII) – на правому. Друга лінія оборони складалась з п'яти земляних фортів колишньої Гродненської укріпленої позиції.

Гродно, як фортеця, була спроектована, як маневрова фортеця тет-де-пон¹ на Німані, але її будівництво було розпочато лише за рік до війни; в ній не було належного озброєння, укомплектованого гарнізону та в будь-якому відношенні фортецею в 1914 р. вважатися не могла, хоча продовжувалася називатися фортецею. У зв'язку з цим, в ході Першої світової війни у вересні 1915 р. місто було захоплене кайзерівськими військами. В період 1915 – 1919 рр. Гродненська фортеця використовувалася німецькою армією.

На фото листівці зображений форт № III фортеці Гродно з двома солдатами кайзерівської армії. Форт № III один із фортів фортеці з досить довгим бетонним бруствером. Він розташовувався біля села Лабно (зараз

¹ Тет-де-пон – передмостове укріплення.

село Лабно-Огородники), на захід від Гродна. Будівництво тривало з 1913 по 1915 р.

Форт мав контролювати дві дороги у напрямку річок Августов і Липськ, в дефіле¹ яких він розташовувався. Форт мав трапецієдальний вигляд у плані накреслення, зі зламаними бічними фасадами. У плечових кутах розташовувалися бетонні барбетти². У напільному фасі бруствера було влаштовано укриття для чергової частини. Під барбеттами були артилерійські льохи. Протиштурмові гармати ховалися у центральному сквюзнику³. В укритті напільного фасау був влаштований спуск у потерну⁴, що з'єднувала його з кофрами⁵. Тут же знаходився вихід до наглядового посту. У казематах бічних фасів було влаштовано кремальєри⁶.

Будівельні роботи на форті продовжувалися до останнього дня. Робітники залишили його за кілька годин до початку штурму фортеці. (Фортеця Гродно).

Картка 470. Нім. Deutsches Militär passiert den Markt der besetzten Stadt Ciechanow, südlich Przasnysz. (Німецькі військові проходять ринок в окупованому місті Цеханув, на південь від Пшасниш) (рис. 9.).

Рис. 9. Поштова картка «Німецькі військові проходять ринок в окупованому місті Цеханув, на південь від Пшасниш».

Місто Цеханув розташовано в центральній Польщі, близько 100 км на північ від Варшави.

Під час Першої світової війни бої за місто Цеханув тривали з 10 вересня 1914 р. до 16 липня 1915 р., в результаті німецькі війська

¹ Дефіле – ущелина або вузький небезпечний прохід у важкопрохідному місці.

² Барбет – насипний майданчик за бруствером (земляний вал) укріплення для установки гармат.

³ Сквюзник – наскрізний коридор, розташований перед броньовими дверима в казематі для захисту від попадання у дверний отвір осколків та дії вибухової хвилі.

⁴ Потерна – підземний хід у валу для сполучення між різними частинами укріплення.

⁵ Кофр – оборонна казематована споруда, що розташовується у вихідних кутах ровів за контр-ескарпом (у окремих випадках – за ескарпом), для поздовжньої оборони.

⁶ Кремальєри – зломи, в окопах або брустверах укріпленнь у вигляді зубчастої пили.

окупували місто на 40 місяців (Kalendarium historyczne). Війна призвела до величезних руйнувань та епідемії холери.

2 листопада 1916 р. до Цеханова увійшов 2-й дивізіон артилерії польських легіонів під командуванням капітана Едмунд Нолл-Ковнаці. (Plock.Wyborcza).

Висновки. Розглянуті в статті поштові картки, що увійшли до маленького військового альбому, являють собою цікаве ілюстративне джерело, яке дає можливість наочно представити масштаби та інтенсивність боїв в ході Першої світової війни. Подальші наукові розвідки можуть стосуватися пошуку відсутніх поштових карток маленького військового альбому «Завойовані Російські фортеці», виявлення та дослідження інших 35 малих військових альбомів. Дослідження додаткових джерел і архівних матеріалів доповнять і розширять історію завойованих російських фортець та інших воєнних подій, описаних у малих військових альбомах, будуть сприяти відновленню історичного контексту та обставин, за яких виготовлялись та розповсюджувались військові альбоми поштових листівок. Подальше вивчення військових альбомів дасть змогу проаналізувати їх вплив на суспільство та культуру того часу.

Подяка. Висловлюю вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Андрієвський, І., ред. (1896). Лібава. Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона. Санкт-Петербург. с. 630–631 [російською мовою].

Берлач, О. та Лелик, Я. (2023). Поштова марка і листівка – світовий тренд репродуктивних творів живопису та графічного мистецтва. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 1(60), 35–40.

З карабіном і фотоапаратом. Як солдати творили воєнні листівки зі Срібної Землі. (б. д.). Локальна історія. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/z-karabinom-i-fotoaparatom-ia-k-soldati-tvorili-voenni-listivki-zi-sribnoyi-zemli/>

Костяшев, Ю., (2016). Перша світова війна у Східній Пруссії на німецьких поштових листівках. HONORIS CAUSA, с. 195-206 [російською мовою].

Фортеця Гродно [онлайн], (без дати). <http://fortressgrodno.by/>. [Дата звернення 3 травня 2024]. Режим доступу: <http://fortressgrodno.by/index.php?id=42> [російською мовою].

Ляхтар, О. (2014). Пропаганда – зброя масового знищення (період Першої Світової війни). *Журналістська освіта на Сумщині: набутки й проблеми: матеріали Десятої міжнар. наук.-практ. конф. (Суми, 14 – 15 травня 2014 р.)*. 42–44.

Лейдінгер, Х. (2014). Візуалізація східного фронту в австро-угорській пропаганді Першої світової війни. *Quaestio Rossica*. (№1). 112–128 [російською мовою].

Alfred Kühlewindt (1870 – 1945) [онлайн], (без дати). <https://www.akeg-images.de/>. Режим доступу: <https://www.akeg-images.de/> [німецькою мовою].

Brama Lubelska, ul. Podchorążych, Dęblin [онлайн], (без дати). *Wyprawomaniak.pl*. [Дата звернення 2 травня 2024]. Режим доступу: <https://wyprawomaniak.pl/trasa-58/> [польською мовою].

Bürgschwentner, J. (2013). War relief, patriotism and art: the state-run production of picture postcards in Austria 1914 – 1918. *Austrian Studies*. (21), 99–120 [німецькою мовою].

Hung, J. (без дати). The ‘Ullstein Spirit’: The Ullstein Publishing House, the End of the Weimar Republic and the Making of Cold War German Identity, 1925–77 [онлайн]. *Journal of Contemporary History*. Режим доступу: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022009416669419> [англійською мовою].

Kalendarium historyczne [онлайн], (без дати). *Urząd Miasta Ciechanów*. [Дата звернення 2 травня 2024]. Режим доступу: https://www.umciechanow.pl/informacje_o_ciechanowie/kalendarium [польською мовою].

Laskarzewski, W. (без дати). I Wojna Światowa [онлайн]. *Różan*. [Дата звернення 3 травня 2024]. Режим доступу: <http://www.rozan.hg.pl/> [польською мовою].

Manikowska, E. (2016). Visualising the eastern front: heimatschutz and survey photography during the first world war. *Acta Poloniae Historica*. (113), 113–137. [англійською мовою].

Robert Sennecke [онлайн], (без дати). *Olympedia*. [Дата звернення 3 травня 2024]. Режим доступу: <https://www.olympedia.org/athletes/79627> [англійською мовою].

Różan – Parafia pw. św. Anny [онлайн], (без дати). *Diecezja Łomżyńska*. [Дата звернення 3 травня 2024]. Режим доступу: <https://diecezja.lomza.pl/parafie-diecezji-lomzynskiej/ad/parafia.1/rozan-parafia-pw-sw-anny.135> [польською мовою].

Rudi, R. (2004). *A Dictionary on Modern Fortification*. Middelburg: PRAK Publishing [англійською мовою].

Sadler, N. (2014). *The First World War. The postcard collection*. Amberley Publishing [англійською мовою].

Spennemann, D. (2023). Production of German picture postcards at the western front 1915–1916 as exemplified by the imagery of the church bell of Marquillies (département du nord, France). *Heritage*. (6), 3324–3352 [англійською мовою].

SZUWARY [онлайн], (без дати). *Wayback Machine*. [Дата звернення 3 травня 2024]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20170813165741/http://szuwarygoniadz.pl/twierdza.html> [польською мовою].

Twierdza Dęblin [онлайн], (без дати). *1914 rok – przed wybuchem wojny światowej*. [Дата звернення 2 травня 2024]. Режим доступу: http://www.twierdzadęblin.cal24.pl/1914_rok.php [польською мовою].

Wyborcza.pl [онлайн], (без дати). *Płock. Wyborcza.pl – Najnowsze wiadomości z Płocka*. [Дата звернення 2 травня 2024]. Режим доступу: <https://plock.wyborcza.pl/plock/7,35681,1574742.html> [польською мовою].

References

Alfred Kühlewindt (1870 – 1945) [online], (bez daty). <https://www.alk-images.de/>.
Rezhym dostupu: <https://www.alk-images.de/>

Andreievskogo, I., red. (1896). *Lipeya*. Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza i Yefrona. Sankt-Peterburg. s. 630–631.

Berlach, O. ta Lelyk, Ya. (2023). Poshtova marka i lystivka – svitovyi trend reproduktyvnykh tvoriv zhyvopysu ta hrafichnoho mystetstva. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. 1(60), 35–40.

Brama Lubelska, ul. Podchorążych, Dęblin [online], (bez daty). Wyprawomaniak.pl. [Data zvernennia 2 travnia 2024]. Rezhym dostupu: <https://wyprawomaniak.pl/trasa-58/>

Bürgschwentner, J. (2013). War relief, patriotism and art: the state-run production of picture postcards in austria 1914 – 1918. *Austrian Studies*. (21), 99–120.

Hung, J. (bez daty). The ‘Ullstein Spirit’: The Ullstein Publishing House, the End of the Weimar Republic and the Making of Cold War German Identity, 1925–77 [online]. *Journal of Contemporary History*. Rezhym dostupu: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022009416669419>

Kalendarium historyczne [online], (bez daty). Urząd Miasta Ciechanów. [Data zvernennia 2 travnia 2024]. Rezhym dostupu: https://www.umciechanow.pl/informacje_o_ciechanowie/kalendarium

Kostiashev, Yu. (2016). Pervaia myrovaia voina v Vostochnoi Prussy na nemetskykh pochtovykh otkrytkakh. *HONORIS CAUSA*. 195–206.

Krepost Hrodno [online], (bez daty). <http://fortressgrodnoby/>. [Data zvernennia 3 travnia 2024]. Rezhym dostupu: <http://fortressgrodnoby/index.php?id=42>

Lakhtar, O. (2014). Propahanda – zbroia masovoho znyshchennia (period Pershoi Svitovoi viiny). *Zhurnalistska osvita na Sumshchyni: nabutky y problemy : materialy Desiatoi mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Sumy, 14 – 15 travnia 2014 r.)*. 42–44.

Leydinger, K. (2014). Vizualizatsiya vostochnogo fronta v avstro-vengerskoy propagande Pervoy mirovoy voyny. *Quaestio Rossica*. (№1). 112–128.

Markovych M. (2022). Z karabinom i fotoaparatom. Yak soldaty tvorily voieni lystivky zi Sribnoi Zemli [online], (bez daty). Lokalna istoriia. [Data zvernennia 3 travnia 2024]. Rezhym dostupu: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/z-karabinom-i-fotoaparatom-iak-soldati-tvorili-voieni-listivki-zi-sribnovyi-zemli/>

Łaskarzewski, W. (bez daty). I Wojna Światowa [online]. Różan. [Data zvernennia 3 travnia 2024]. Rezhym dostupu: <http://www.rozan.hg.pl/>

Manikowska, E. (2016). Visualising the eastern front: heimatschutz and survey photography during the first world war. *Acta Poloniae Historica*. (113), 113–137.

Robert Sennecke [online], (bez daty). Olympedia. [Data zvernennia 3 travnia 2024]. Rezhym dostupu: <https://www.olympedia.org/athletes/79627>

Różan – Parafia pw. św. Anny [online], (bez daty). Diecezja Łomżyńska. [Data zvernennia 3 travnia 2024]. Rezhym dostupu: <https://diecezja.lomza.pl/parafie-diecezji-lomzynskiej/ad/parafie.1/rozan-parafia-pw-sw-anny.135>

Rudi, R. (2004). *A Dictionary on Modern Fortification*. Middelburg: PRAK Publishing.

Sadler, N. (2014). *The First World War. The postcard collection.* Amberley Publishing.

Spennemann, D. (2023). Production of german picture postcards at the western front 1915–1916 as exemplified by the imagery of the church bell of marquillies (département du nord, france). *Heritage*. (6), 3324–3352.

SZUWARY [onlain], (bez daty). Wayback Machine. [Data zvernennia 3 travnia 2024]. Rezhym dostupu:

<https://web.archive.org/web/20170813165741/http://szuwarzygoniadz.pl/twierdza.html>

Twierdza Dęblin [onlain], (bez daty). 1914 rok – przed wybuchem wojny światowej. [Data zvernennia 2 travnia 2024]. Rezhym dostupu: http://www.twierdzadęblin.cal24.pl/1914_rok.php

Wyborcza.pl [onlain], (bez daty). Płock.Wyborcza.pl - Najnowsze wiadomości z Płocka. [Data zvernennia 2 travnia 2024]. Rezhym dostupu: <https://plock.wyborcza.pl/plock/7,35681,1574742.html>

Z karabinom i fotoaparatom. Yak soldaty tvorily voienni lystivky zi Sribnoi Zemli [onlain], (bez daty). Lokalna istoriia. [Data zvernennia 1 travnia 2024]. Rezhym dostupu: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/z-karabinom-i-fotoaparatom-iaak-soldati-tvorili-voienni-listivki-zi-sribnoyi-zemli/>

Datsyuk O. THE WAR ALBUM “CONQUERED RUSSIAN FORTRESSES”: NEW PERSPECTIVES IN THE STUDY OF THE HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR (1914 – 1918)

Abstract

The article aims to analyze the history of the fortresses depicted on the postcards from the Military Album ‘Conquered Russian Fortresses’ published by Knackstedt & Co. The fortresses depicted in the photographs were captured by the army of Kaiser Germany during the First World War (1914-1918). The study complements the information on philcartographic publications of the First World War and helps to expand knowledge about military architecture and to understand the strategic importance of fortresses in the context of the events of the First World War and international relations of that time.

This article applies the method of historicism to examine the photographs and postcards depicting the conquered fortresses. These images are evidence of military events. The study of the history of these fortresses is carried out through the prism of cultural heritage, providing a deep understanding of the strategic importance of fortresses in military campaigns.

In the examination of the postcards, it was important to determine their historical significance and to attribute the images to certain events and processes. For example, the photographs of the Ruzhanska fortress and other objects indicate their strategic importance during the fighting and certain cultural or propaganda aspects of the use of these materials.

Photo-documentary analysis was also used. This is a detailed analysis of postcards, which are not only works of art but also historical documents that reflect real military events. In particular, the article uses this method to study photographs of fortresses that have become part of cultural heritage and military art. By analyzing the images of fortresses, the researcher determines their significance as a source of information about the state of fortifications and the processes of destruction during hostilities.

The scientific novelty of this article lies in a comprehensive approach to analyzing the cultural and historical aspects of the use of photo postcards depicting Russian fortresses conquered by Kaiser Germany during the First World War. Specifically, the biographies of German photographers Robert Sennecke and Alfred Kühlewindt, who are little known in Ukrainian-language historiography, are added. This allows us not only to better understand the technical and artistic aspects of photography, but also to assess the role of war correspondents in shaping the image of war through the media.

The postcards considered from the small military album in this article are a valuable source that clearly reflects the scale and intensity of the battles of the First World War. Further research could focus on finding the missing cards from the album "Conquered Russian Fortresses" and the other 35 small military albums, as well as studying archival materials. This will allow historians to complete the history of the conquest of Russian fortresses and study the impact of military albums on society and culture of the time.

Keywords: *deltiology, First World War, military album, fortresses.*

Dacyuk O. ALBUM WOJENNY „Zdobyte Twierdze Rosyjskie”: NOWE PERSPEKTYWY BADAŃ HISTORII I WOJNY ŚWIATOWEJ (1914–1918)

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie historii twierdz przedstawionych na pocztówkach albumu wojskowego „Zdobyte rosyjskie twierdze, wydawnictwo Knackstedt & Co. Twierdze przedstawione na fotografiach zostały zdobyte przez armię kajzerowskich Niemiec podczas I wojny światowej (1914 – 1918). Badanie uzupełnia informacje o publikacjach filokartystycznych z okresu I wojny światowej i pomaga poszerzyć wiedzę na temat architektury wojskowej oraz zrozumieć strategiczne znaczenie twierdz w kontekście wydarzeń I wojny światowej i stosunków międzynarodowych tamtych czasów.

Metodologia. *Przy pisaniu artykułu zastosowano metodę historyzmu. Przejawia się ona w pracy poprzez analizę fotografii i pocztówek obrazujących zdobyte twierdze. Obrazy te są świadectwem wydarzeń militarnych. Badanie historii tych twierdz odbywa się przez pryzmat dziedzictwa kulturowego, zapewniając głębokie zrozumienie strategicznego znaczenia twierdz w kampaniach wojskowych.*

Podczas badania pocztówek ważne było nie tylko określenie znaczenia historycznego, ale także przypisanie obrazów, czyli powiązanie ich z konkretnymi wydarzeniami i procesami. Na przykład fotografie twierdzy Ruzhanska i innych obiektów wyraźnie wskazują na ich strategiczne znaczenie podczas działań wojennych oraz pewne kulturowe lub propagandowe aspekty wykorzystania tych materiałów.

Wykorzystano również analizę fotograficzno-dokumentalną. Jest to szczegółowa analiza pocztówek, które są nie tylko dziełami artystycznymi, ale także dokumentami historycznymi odzwierciedlającymi rzeczywiste wydarzenia wojskowe. W szczególności w artykule zastosowano tę metodę do badania fotografii twierdz, które stały się częścią dziedzictwa kulturowego i sztuki wojskowej. Analizując obrazy twierdz, badacz określa ich znaczenie jako źródła informacji o stanie fortyfikacji i procesach niszczenia podczas działań wojennych.

Naukowa nowość *tego artykułu polega na kompleksowym podejściu do analizy kulturowych i historycznych aspektów wykorzystania pocztówek fotograficznych przedstawiających rosyjskie twierdze zdobyte przez kajzerowskie Niemcy podczas I wojny*

światowej. W szczególności dodano biografie niemieckich fotografów Roberta Sennecke i Alfreda Külewindta, którzy są mało znani w ukraińskojęzycznej historiografii. Pozwala to nie tylko lepiej zrozumieć techniczne i artystyczne aspekty fotografii, ale także ocenić rolę korespondentów wojennych w kształtowaniu obrazu wojny za pośrednictwem mediów.

Wnioski. *Pocztówki z małego albumu wojskowego omówionego w tym artykule są cennym źródłem, które wyraźnie odzwierciedla skalę i intensywność bitew I wojny światowej. Dalsze badania mogą skupić się na odnalezieniu brakujących kart z albumu "Zdobyte rosyjskie twierdze" i innych 35 małych albumów wojskowych, a także na badaniu materiałów archiwalnych. Pozwoli nam to uzupełnić historię podboju rosyjskich twierdz i zbadać wpływ albumów wojskowych na społeczeństwo i kulturę tego czasu.*

Słowa kluczowe: *filokartystyka, I wojna światowa, album wojskowy, twierdze.*

Статтю надіслано до редколегії 01.07.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.08.2024 р.

**ІМПЕРСЬКІ, РАДЯНСЬКІ ТА
НАЦИСТСЬКІ ПРАКТИКИ НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ХІХ – ХХ СТ.**

УДК 343.195:94(477.4) "1864"
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112082>

Попова Оксана,
здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
mivanova910@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 Р. (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Анотація

Метою роботи є дослідження механізмів впровадження інституту присяжних засідателів та їх особливості на території Правобережної України, за судовою реформою 1864 р. *Методологія дослідження* ґрунтується на базових принципах історичного дослідження: історизму, науковості, об'єктивності, соціального підходу. Для досягнення поставленої мети застосовувалися історико-порівняльний (для визначення відмінностей впровадження судової реформи на Правобережжі) та історико-системний (дозволив дослідити особливості процесу впровадження інституту присяжних засідателів) методи та методи національних студій. *Наукова новизна* полягає у з'ясуванні впливу етнічного та політичного чинників на запровадження інституту присяжних засідателів за судовою реформою 1864 р. у регіональному вимірі. *Висновки.* Судова реформа 1864 р. докорінно змінила стару, станову імперську судову систему і сприяла запровадженню частини європейських принципів у судочинстві. Важливим нововведенням став інститут присяжних засідателів, який повинен був забезпечити рівність усіх підданих перед законом, незалежність від місцевої адміністрації тощо. Однак етнічні та політичні чинники розвитку Правобережної України внесли корективи у темпи та способи впровадження судової реформи. Особливості впровадження інституту присяжних засідателів насамперед були продиктовані недовірою до польського та єврейського населення. Були створені умови та застосовані обмеження, спрямовані на уникнення формування більшості у суді присяжних представниками етнічних меншин, як стверджувалося, неояльних до влади. На практиці реалізація судової реформи не була здійснена рівномірно і у повному обсязі: один з головних принципів виборності, так і залишився недоступний для різних категорій мешканців регіону, судочинство продовжувало залежати від місцевої адміністрації, а значна частина населення Правобережжя була позбавлена права брати участь у правосудді в ролі присяжних засідателів.

Ключові слова: окружний суд, поляки, Правобережна Україна, судова реформа, євреї, інститут присяжних засідателів.

Постановка проблеми. Розбудова сучасної правової держави не можлива без реформування судової системи. На сьогодні в Україні створення незалежного та прозорого судочинства є необхідною умовою євроінтеграції. Передусім реформа має практично затвердити верховенство права і зробити судочинство ефективним і справедливим. Запит суспільства на неупередженість судового розгляду був актуальним у всі часи. Інститут присяжних засідателів уособлював собою приклад однієї з історичних форм прямої участі громадян у здійсненні правосуддя, яка визначається одним з елементів демократії. Звісно, що в умовах збереження монархічної та імперської системи суд присяжних мав свою специфіку, однак для нашої розвідки важливими видається пошук історичних аспектів подібних практик на теренах сучасної України, навіть попри нетривалість його функціонування.

На українських територіях, що входили до складу Російської імперії, інститут присяжних засідателів був впроваджений судовою реформою 1864 р. Реформа стала визначальною у перетворенні всієї правової системи Російської імперії й наблизила судову систему до чинних тоді європейських практик. Проте її реалізація в різних регіонах імперії, зокрема на Правобережжі, ставить під сумнів ліберальний характер реформи та самостійність нових судових інститутів. Поліетнічність Правобережжя визначала шляхи здійснення урядової політики, оскільки ініціативи влади одночасно повинні були нейтралізувати можливі прояви польського та єврейського впливів. Політика російського самодержавства не узгоджувалася з правом підданих брати участь у здійсненні правосуддя, незалежно від стану, етносу чи віросповідання, але насамперед лояльності до самої влади. Суди присяжних, які мали забезпечити це право, стали каменем спотикання під час реалізації судової реформи. Відтак, існує актуальна потреба дослідження впровадження інституту присяжних засідателів саме у регіональному вимірі. Сучасні виклики, перед якими стоїть судова система України, зумовлюють необхідність поглибленого дослідження витоків і розвитку цього інституту на українських теренах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення судових інститутів Російської імперії лежить у площині історичних та правознавчих досліджень. Малодослідженим є питання реалізації судової системи на складних, (у соціоетнічному плані) теренах Правобережної України. Різні аспекти окресленої проблематики окреслені у працях В. Шандри, І. Скуратовича, О. Максимова. У своїй статті В. Шандра з'ясовує заходи влади щодо зменшення польського впливу на Правобережжі, зокрема відзначає, що небажання допустити поляків до влади, безпосередньо відобразилося на реалізації судової реформи в регіоні (Шандра, 2014). Особливості впровадження інституту присяжних, на прикладі функціонування Житомирського окружного суду, розглядає у

дисертаційному дослідженні О. Максимов. Зокрема, дослідник робить висновок, що специфічність реалізації судової реформи на Правобережжі проявлялась у нівелюванні принципу виборності мирових суддів і присяжних засідателів (Максимов, 2016). У монографії Ю. Левчук та М. Яцишин комплексно досліджено питання створення та функціонування Київської судової палати як елементу державного механізму Російської імперії в період від 1880 по 1917 рр. (Левчук, Яцишин, 2021).

Не обходили увагою питання запровадження суду присяжних засідателів і західні дослідники. На думку Р. Вортмана, судова реформа була найбільш ґрунтовною з усіх реформ Олександра II, адже поставила питання про можливість створення правової держави. Однак домінування адміністративної влади та зростання підозр до суддів і адвокатів звели нанівець здобутки нового суду (Wortman, 2013). Німецький історик Й. Баберовскі не відкидає позитивну сторону проведених трансформацій, але називає реформу політичною аномалією, оскільки вона не відображала інтересів ні адміністрації, ні почуття справедливості населення. Суд присяжний дослідник розглядає як інструмент політичної мобілізації підданих, знярядям освіти і соціалізації селян (Baberowski, 2006).

Наразі етносоціальні аспекти впровадження судової реформи 1864 р. з урахуванням регіональних особливостей залишаються недостатньо вивченими, тому розглянемо їх нижче.

Мета статті полягає у дослідженні механізмів впровадження інституту присяжних засідателів та їх особливості на території Правобережної України за судовою реформою 1864 р.

Виклад основного матеріалу. Судова реформа 1864 р. докорінно змінила традиційний судовий устрій, який ґрунтувався на верховенстві виконавчої влади. Реформа здійснювалася на принципах модерної правової думки: незалежність суду, рівність всіх громадян перед законом, змагальність та публічність судового процесу. Стара станова судова система, яку запровадила Катерина II, було змінена новою мережею судових інститутів (Шандра, Аркуша, 2022, с. 115). Так, судова реформа Олександра II мала наблизити Російську імперію до правової держави європейського зразка, однак її реалізація не була настільки досконалою.

Розглядаючи причини реформування судової системи Російської імперії, традиційно відштовхуються від селянської реформи 1861 р., яка стала каталізатором суспільних змін та визначила напрямок ліберальних трансформацій в державі. Питання реформи, яке підіймалося від початку XIX ст., вказувало на неможливість її реалізації без скасування кріпацтва. Тому підготовка судової реформи відбувалася одночасно з селянською. Розкріпачення селян вимагало змін у судовій системі, оскільки ті вийшли з юрисдикції своїх власників і потребували закріплення нового статусу в правовому полі. На той час судоустрій не був у змозі задовольнити різні

суспільні інтереси. Серед його характерних ознак традиційно виділяють такі: складність і заплутаність судового процесу, невизначена підсудність, тривалість розгляду справ, застарілість норм, хабарництво, низький професійний рівень суддів (Скуратович, 2014, с. 346).

Р. Вортман ставить під сумнів інтерпретацію походження реформи саме від скасування кріпацтва. У своїх роздумах дослідник приходять до висновку, що селянська реформа дійсно вимагала проведення судової реформи, але не визначила її тип, оскільки не передбачалося незалежних інститутів правосуддя для селянства. Маніфест 1861 р. передбачав створення волосних судів для селян, які перебували під юрисдикцією Міністерства внутрішніх справ. Натомість дослідник вбачає головною причиною судової реформи прагнення Олександра II зміцнити авторитет монархії, й отримати підтримку освіченої частини суспільства впровадженням ліберальних установ (Wortman, 2013, с. 7, 12). Німецький історик Й. Баберовські визначив головним завданням судової реформи створення універсальної правосвідомості для всіх підданих імперії. Іншими словами, європейське верховенство права, у розумінні розробників реформи, мало нівелювати поліетнічність та становість суспільства, перетворити селян на законослухняних підданих (Baberowski, 2006, с. 347). Але незаперечним фактом є те, що жорстка централізаторська імперська політика викликала глибоку кризу, подолати яку можна було лише за допомогою ліберальних реформ.

«Батьком» судової реформи вважають С. Зарудного, який не лише брав участь у розробці основних положень судової реформи, а й зробив значний внесок у впровадження суду присяжних засідателів. Члени комісії, що готували реформу, були прихильниками поєднання традиційних порядків з європейськими практиками. Певний час перебуваючи за кордоном, законодавець вивчав європейський судоустрій та судові практики, результатом його студій стала публікація процесуальних кодексів Сардинії, П'ємонту та Угорщини. С. Зарудний вважав, що існування присяжних засідателів сприятиме підвищенню довіри до судових рішень, наголошував на аполітичності висновків присяжних, та його безпечності для імперської влади. Всебічне обґрунтування необхідності суду присяжних засідателів було обумовлене найсильнішим опором щодо нього (Скуратович, 2014, с. 348). Однак, Й. Баберовські у своїй праці розкритикував членів комісії з розробки судових статутів. На його думку, реформатори жили в царині європейського просвітництва, яке було чужим для підданих Російської імперії (Baberowski, 2006, с. 347). Реформа судової системи залишається досить суперечливою проблемою в історичній науці, попри її оцінки як прогресивної, виникали питання доцільності й передчасності її проведення. Детальніше проаналізуємо Судові статути, їх

структуру та визначимо, як вони мали модернізувати судову систему Російської імперії, і які труднощі виникли під час їх впровадження.

Судові статути від 20 листопада 1864 р. містили важливі положення про нову судову мережу. За цим документом, судова влада належала мировим судам, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і урядовому сенату, який виконував функції верховного касаційного суду (Судові статути, 1864, с. 1). Нижчою інстанцією були мирові суди, які розглядали незначні кримінальні та цивільні правопорушення (побої, особисті образи, злочини проти громадського порядку, незначні крадіжки). Всі інші злочини розглядалися в окружних судах, які обслуговували населення кількох повітів. Судові палати ставали апеляційною установою для всіх цивільних та кримінальних справ, а також були першою інстанцією для посадових злочинів, вони діяли в межах судового округу у складі кількох губерній (Шандра, Аркуша, 2022, с. 116, 117). Вагомим поступом влади стало утворення адвокатури. Зразком для її створення обрали німецько-австрійський тип, для якого характерне поєднання функцій правозаступництва. Організаційна побудова адвокатури наближалася до французького зразка (Скуратович, 2014, с. 347).

Реалізація реформи в українських губерніях розпочалася зі створення першого окружного суду у Харкові 1867 р., діяльність якого поширювалася на Харківську, Курську, Орловську і Воронежську губернії, частину Катеринославської та Тамбовської. У 1869 р. до нього приєднали Полтавську та у 1874 р. – Чернігівську губернії. В юрисдикції Харківської судової палати перебувало 8 окружних судів. 30 червня 1868 р. була створена Одеська судова палата, до складу якої увійшли Херсонська, Катеринославська, Таврійська, а згодом і Подільська та Бессарабська губернії (Левчук, Яцишин, 2021, с. 40–41). Зокрема, Подільська губернія, яка є частиною Правобережжя, була внесена до Одеського округу, з метою забезпечити незалежність судів від адміністративних органів. Охоплення значних територій під юрисдикцією однієї судової палати зумовлювалось, перш за все, кадровим дефіцитом кваліфікованих юристів у кожному окремому повіті. Тому така судово-територіальна структура не була випадковою, швидше за все, формувалась цілком ситуативно, що пов'язувалось як із кадровим голодом, про який згадується, так і іншими особливостями кожного регіону і мала забезпечувати стабільне функціонування судочинства.

Та найбільше значення для нашої розвідки має дослідження регіональних особливостей впровадження інституту присяжних засідателів, який мав забезпечити участь всіх категорій населення у здійсненні правосуддя.

Класична модель суду присяжних походить з судової практики Англії. Французький історик, теоретик демократії та лібералізму XIX ст. А. де

Токвіль стверджував: «Коли англійці запровадили суд присяжних, вони були напівварварським народом. З часом вони стали однією з найосвіченіших націй на землі, а їхня прив'язаність до цього інституту, здається, зростала з розвитком їхньої цивілізації. Незабаром вони вийшли за межі своїх острівних кордонів... заснували потужну монархічну конституцію, але скрізь, де були англійці, вони пишалися привілейованим правом суду присяжних» (Foster, 1882, с. 447–448). Так, впровадження інституту присяжних засідателів у монархічній державі забезпечувало суспільну лояльність. Суди присяжних захищали права підданих від урядових зазіхань, наділяли правом самоврядування, а головне формували правову свідомість, відтак закони застосовувалися відповідно до уявлень людей про справедливість і мораль. Російська імперська політика намагалася використати багатовіковий досвід європейського суспільства на своїх територіях, при цьому ігноруючи багатогенність імперії та відсталість у сенсі політичної і правової культури, у порівнянні з європейськими державами того часу.

Права й обов'язки присяжних засідателів Російської імперії викладені у Судових статутах 1864 р. Присяжними могли стати місцеві жителі усіх станів, які були підданими Російської імперії, віком від 25 до 70 років та проживали не менше 2-х років у повіті, де відбувалися вибори до складу присяжних засідателів. Заборона на участь у судових процесах, в якості присяжних, поширювалась на такі категорії: особи, що перебували під слідством або судом за злочини чи проступки; звільнені з судової служби, духовних відомств, дворянських зібрань; боржники; особи, що перебували під опікою за марнотратство; з фізичними вадами; особи, що не володіли російською мовою. Так, для вибору присяжних засідателів складалися загальні, чергові списки та запасні списки. В загальні списки вносилися почесні мирові судді, державні службовці, місцеві службовці з виборів дворянських і міських об'єднань; селяни, обрані в чергові судді волосних судів; та особи, які володіли землею в кількості не менше 100 десятин або іншим нерухомим майном, вартість якого в столицях була не менше 2 тис. рублів, в губернських містах не менше 1 тис. рублів, а в інших містах не менше 500 рублів. Загальні списки складалися окремо, за кожним повітом, особливими тимчасовими комісіями, які призначалися щорічно повітовими земськими зборами.

За три тижні до відкриття судового засідання з присяжними засідателями, з чергового списку, за жеребкуванням обиралися 30 присяжних, які мали бути присутніми увесь час засідання. У такому ж порядку обиралися 6 запасних присяжних. Перші 12 присяжних засідателів безпосередньо залучалися до здійснення правосуддя. Рішення присяжних засідателів не підлягали обговоренню та були остаточними (Права і обов'язки, 1867).

Як уже зазначалося, інститут присяжних засідателів базувався на європейському досвіді, але не копіював повністю жодну з існуючих моделей. Багато в чому російська модель суду присяжних засідателів дотримувалася англійського зразка. Це був певний відголосок тогочасної моди, оскільки більшість європейських держав модерного періоду вважали цей зразок еталонним. На сьогодні дослідники виділяють англосаксонську (Велика Британія, США) та континентальну (Німеччина, Франція, Австрія) моделі суду присяжних засідателів (Žurko, 2022). Протягом XIX ст. європейські країни адаптували суд присяжних у свій судовустріч, створивши унікальні моделі. Розглянемо спільні та відмінні риси у функціонуванні суду присяжних засідателів у європейських державах другої половини XIX ст.

В англосаксонській системі, починаючи з XII ст. кількість присяжних на судовому засіданні дорівнювала 12 особам. Серед їх клятвених зобов'язань були такі: говорити правду та свідчити про надані докази щодо вбивств, грабежів і крадіжок. Формування американської судової системи мало власні особливості, стосувалось це і критеріїв, які висувались до претендентів на роль присяжних. Так, серед обов'язкових вимог були: наявність громадянства США та володіння англійською мовою, повноліття, проживання в конкретному судовому окрузі протягом одного року. Кандидат мав бути психічно здоровим, не мати судимостей, звільнялися від обов'язку бути присяжним засідателем військовослужбовці під час несення служби, члени пожежних та поліцейських підрозділів, деякі категорії державних службовців. Імперський суд присяжних перейняв досвід англосаксонської моделі, однак в Російській імперії присяжні мали більш повноваження, ніж у Великобританії. Цей колегіальний орган вирішував не тільки питання про винуватість особи, але міг утриматися від накладення покарання, оскільки влада вважала, що справедливість без моралі неправильна (Žurko, 2022).

За континентальною системою присяжні повинні приймати рішення за кожною справою, натомість у англосаксонському праві до суду присяжних могли не звертатися, якщо підсудний визнав провину. До того ж в Англії під час винесення вердикту, присяжні відповідали лише на одне питання «винен» чи «не винен». Імперська система вимагала від присяжних відповіді на такі питання: чи було скоєно злочин, чи винен у цьому підсудний, чи були ці дії навмисними? А відповіді могли бути «Так, скоєно злочин; так, винен; так, навмисно» або «Так, винен, але не навмисно» (Права і обов'язки, 1867, с. 42-43). Таким чином, в Російській імперії від присяжних вимагали більш детального аналізу справи, що дозволяло їм враховувати мотиви й обставини злочину під час винесення вироку. Якщо вони вирішували, що умисел в діях підсудного був відсутній, це могло призвести до пом'якшення вироку. Особливо це помітно у справах, де як

покарання була передбачена смертна кара, тоді присяжні з співчуттям підходять до винесення вердиктів, щоб не брати на себе відповідальність за смерть людини.

У Російській імперії та країнах з континентальним правом, професійний суддя перед тим, як відправити присяжних на обговорення, підбивав підсумки. Підбиття підсумків англійським суддею мало на меті ознайомити присяжних з правилами доказування. У Німеччині пояснювали лише юридичну сторону, в Італії – лише фактичну, у Російській імперії суддя пояснював і юридичну, і фактичну сторону, також давав загальні вказівки щодо правил доказування, однак без прямих висловлювань своєї думки (Kucherov, 1950, с. 83).

Під час обговорення справи присяжним рекомендувалося досягнути одностайності у вердикті, як це було прийнято в англійській моделі. Однак, що російська, що континентальна моделі могли винести вирок за більшістю голосів. Підсудний перебував у залі суду під час винесення вироку, на відміну від французького і німецького суду (Kucherov, 1950, с. 84). Можемо констатувати, що російська модель суду присяжних не була копією існуючих на той час європейських моделей. Намагаючись взяти положення з різних систем, творці реформи спробували створити оригінальний судовий інститут. Попри це, впровадження судової реформи не відбувалося рівномірно, а для деяких регіонів імперії, зокрема й Правобережжя, реформа так і не була проведена у повному обсязі.

Стара судова система на Правобережній Україні функціонувала до 1870-х рр. Причиною відтермінування впровадження в дію положень Судових статутів 1864 р. стала низка особливостей розвитку краю, які ми пропонуємо розглянути далі. З часу приєднання Правобережжя до Російської імперії, регіон залишався складним у соцієтнічному вимірі. Компроміси, на які йшла влада для здобуття лояльності найбільш впливової частини населення краю – поляків, не виправдали себе. Так, на Правобережжі протягом першої половини XIX ст. діяло польське судочинство, магдебурзьке право та Литовські статuti. Інкorporація цих земель до Російської імперії вимагала уніфікації законодавства, що поступово відбувалося з 30-х рр. XIX ст. У 1831 р., після польського Листопадового повстання (1830–1831 рр.) відбулась ліквідація польської судової системи, скасовувалося ведення діловодства польською мовою, після 1840 р. припинили дію Литовські статuti, створювалася розгалужена мережа судових установ тощо. Історики О. Максимов та Ю. Левчук закріплюють за київським у генерал-губернатором Д. Бібіковим роль головного реакціонера у процесах 1830–1840-х рр. Він вважав, що Литовські статuti найбільше перешкоджають уряду уніфікувати законодавство на Правобережжі, а поєднання Статутів з імперськими законами лише заплутувало та призводило до тяганини судового процесу.

Одночасно Д. Бібіков відстоював позицію заміни польської шляхти на російське дворянство у судах (Максимов, 2016, с. 46–47). Однак польська шляхта і надалі зберігала сильні позиції в краї, а дія місцевого законодавства не втратила свій вплив.

Побоювання влади щодо польського населення в західних губерніях відтворене і на сторінках щоденника міністра внутрішніх справ П. Валуєва. На одному із зібрань з приводу так званого «західного» питання, пропонувалося остаточно покінчити з поляками, заборонивши їм купувати майно та впровадити покарання особам, винуватість яких не була доведена (Валуєв, 1961, с. 78–79). Та найбільш влучно описує ситуацію фраза «Якби поляки знали, як ми їх боїмось» (Валуєв, 1961, с. 33). Центральна влада вбачала серйозну загрозу в поляках, тому модель політики на Правобережжі залежала від успішності проведення заходів із послаблення їх впливу в регіоні.

Реакційні настрої влади посилились після польського Січневого повстання 1863-1864 рр. Щоб провести необхідні перетворення, першочерговим завданням стало обмеження польського впливу, що затягнулося більш ніж як на 15 років. В. Шандра наголошує, що наслідком польського повстання стала нова політика щодо землекористування. Серією указів влада зменшила польські землеволодіння, насамперед шляхом конфіскацій, заборонила їй продаж землі євреям, таким чином створюючи сприятливі умови для русифікації (Шандра, 2014, с. 107). Лише коли 2/3 усіх поміщицьких земель Правобережжя перейшли у володіння непольського населення, правляча верхівка погодилася ввести Судові статuti. Оскільки майновий ценз був обов'язковою умовою для присяжних, їй зокрема залежав від розмірів земельних володінь, влада намагалася шляхом конфіскації і перерозподілу збільшити кількість осіб непольського походження, які відповідали б встановленому Статутами цензу.

Поляки позиціонувались як «політично неблагонадійні», тому їм всіляко перешкождали у призначенням до судових установ. Заступник голови Київської палати цивільного суду Я. Рашет категорично виступав проти допущення поляків до складу присяжних засідателів і присяжних повірених (адвокатури). Його аргументи зводились до того, що вони належали до освіченої, міської верстви, могли професійно обстоювати свої права і мали значний вплив на населення, що підтвердило польське Січневе повстання 1863 р. Також Я. Рашет припускав, що відсутність поляків, мотивуватиме інших присяжних краще виконувати свої обов'язки (ЦДІАК, ф. 442, ч. 9, оп. 1, спр. 425, арк. 23зв).

На початку 1867 р. київський генерал-губернатор О. Безак у листуванні з міністром юстиції К. Паленом висловив стурбованість судовою реформою, зокрема наполягав на вилученні з кримінального

судочинства частини про розгляд справ судом з присяжними засідателями (ЦДІАК, ф. 442, ч.1, оп. 1, спр. 425, арк. 3зв). За таких умов, правобережні губернії не могли сподіватися на впровадження нового суду, однак населення не покидало надій на швидке впровадження реформи.

Особливістю впровадження судової реформи на Правобережній Україні була її двоетапність. На першому етапі водилися мирові суди у 1872 р., однак уряд не дозволив обирати суддів, а самостійно їх призначав, як і голову з'їзду мирових суддів. Зокрема, на Правобережжі земська і міська реформи не були проведенні практично до початку Першої світової війни, що й унеможливило виборність посад мирових суддів. На другому етапі (з 1880 р.), запроваджувалися окружні суди і Київська судова палата, дія якої охоплювала Київську, Волинську, Чернігівську та Могильовську губернії. За підрахунками Ю. Левчука, Київська судова палата станом на 1897 р. охоплювала 212 566, 7 км² територій та населення в кількості 10 533 329 осіб, що засвідчує суттєве навантаження на неї (Левчук, Яцишин, 2021, с. 42).

Лише 1880 р. на Правобережжі почали роботу окружні суди із залученням до розгляду справ присяжних засідателів. Замість земських установ (які не були запроваджені на Правобережжі), формування списків присяжних покладалося на тимчасові комісії, до складу яких входили губернатор і прокурор (ЦДІАК, ф. 442, ч.1, оп. 1, спр. 425, арк. 43). Від 1883 р. склад тимчасових комісій змінився, до них ввели: повітового предводителя дворянства, який очолював комісію; голову з'їзду мирових суддів; члена повітового присутствія з селянських справ. П. Щербина зазначає, що такий склад тимчасових комісій грубо порушував положення Судових статутів, які передбачали, що тимчасові комісії призначалися щорічно земськими зборами (Щербина, 1974, с. 89). Проведення судової реформи на Правобережжі так і не відбулося в повному обсязі. Порушення принципу виборності присяжних засідателів не відповідало задекларованим положенням.

Варто зауважити, що 1871 р. політичні злочини були вилучені з юрисдикції суду присяжних і передавалися на розгляд спеціальної сесії Сенату. А наприкінці 1870-х рр. їх розгляд був переданий військовим судам, які були швидшими і виносили більш суворі вердикти (Wortman, 2013, с. 16). Зрозуміло, що такі дії влади мали виражений антипольський характер. Побоюючись, що суди присяжних будуть виправдовувати «неблагонадійних» осіб, або взагалі стануть місцем розгляду етнічних конфліктів, влада потурбувалася про унеможливлення такого варіанту.

Також законом від 1881 р. було встановлено «посилений», «надзвичайний» стан безпеки, який діяв у Москві, Санкт-Петербурзі та Києві до 1917 р. Положення закону розширили повноваження поліції затримувати підозрюваних у революційній діяльності і виносити вироки

без звернення до суду. У багатьох випадках губернатори використовували положення про надзвичайний стан як привід діяти на власний розсуд щодо політичних злочинців (Wortman, 2013, с. 17). За таких умов «неблагонадійне» населення не могло сподіватися на прозоре судове розслідування, яке дійсно б довело провину.

Кадрова політика стала ключовим елементом внутрішніх перетворень, яке влада не могла залишити без контролю, особливо в контексті Правобережної України. Критерії відбору до інституту присяжних засідателів відігравали велике значення у виборі лояльних до влади представників. Найчастіше присяжними ставали селяни православного віросповідання. У 1885–1887 рр. з 12 присяжних засідателів у середньому 5 були православними селянами, 3 – чиновниками різних відомств, 3 – шляхтичами-католиками або лютеранами, чи міщанами, 1 – православний дворянин, або відставний військовий, або клірик. Дослідники зазначають, що призначення такої кількості селян і чиновників мали забезпечити більшість під час винесення вироків. Серед селян переважали чиновники найнижчого рангу (волосний старшина, сільський староста та його помічники, волосний писар), які не претендували на чин волосного старости, але представляли державу на місцях. Підбір присяжних на Правобережжі забезпечував їх прихильність до влади, особливо у справах приватної власності, майнових чи інших інтересів влади (Vengerska, Zhukovskyi, Maksymov, 2020, с. 21-22). Й. Баберовські розглядає імперський суд присяжних як спробу цивілізувати/соціалізувати селян, оскільки більшість присяжних становили саме селяни. Він вважає, що судова реформа на Правобережжі була покликана розширити права селян відносно польської еліти (Baberowski, 2006, с. 349).

Подібно до поляків була й кадрова політика щодо євреїв в судових інститутах Правобережжя. Сучасники пояснювали це тим, що різниця у віросповіданні не викликала упередженості у поляків, особливо під час розгляду справ, які стосувалися злочинів проти власності й особистості. При цьому необ'єктивність могла мати місце зі сторони євреїв, які б судити одновірців. Наголошувалось, що їх корпоративний дух, вчення талмуду, спонукало до захисту і виправдовування інших євреїв (Записки, 1872, с. 30).

Ставлення до служби євреїв в державних органах висловлене у справі про створення у Волинській, Київській, Подільській губерніях комісії з вивчення економічного становища і відношення єврейського населення до корінного населення губерній. Пояснювальна записка волинського губернатора містить висновки, що присутність євреїв в суді може серйозно вплинути на вирішення справ, оскільки євреї одностайні з одновірцями, тому не будуть судити їх належним чином. Автор записки висловлював припущення, що засилля євреїв у державних, судових, адміністративних

установах загрожує втратою для уряду їх опори на місцях (ЦДІАК, ф. 442, оп. 534, спр. 282, арк. 290).

У 1867 р. на сторінках газета «Кієвлянинъ» з'явилася стаття про те, що усунення будь-яких станів чи етнічних груп від участі в складі присяжних засідателів викликає багато теоретичних заперечень: 1) несправедливо позбавляти значну частину населення права участі у судочинстві; 2) немає реальних приводів боятися вироків, винесених за участі євреїв; 3) євреї, які можуть виправдовувати злочини єдиновірців, не потраплять у списки присяжних, адже не володіють потрібними внутрішніми якостями; 4) право надане губернатору виключати з списків присяжних та право відводу надане прокурору та захисникам, є гарантією, що в списки не потраплять неблагонадійні особи (ЦДІАК, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 1), арк. 82). У відповідь прибічники виключення євреїв з списків присяжних засідателів запевняли, що особи, які не користуються довірою суспільства (тобто євреї) становлять для нього небезпеку, оскільки можуть подавати думку упереджено і схилити до цього інших присяжних. Також, враховуючи те, що євреї володіли майже усім капіталом, ремеслом, торгівлею і промислом краю, значна їх частина могла пройти за майновим цензом, до того ж рівень володіння російською мовою дозволяв їм потрапити до списків присяжних. Як наслідок, євреї можуть складати більшість у списках присяжних засідателів, а населення краю буде наражатись на вирок вороже налаштованої до них меншини. Результатом таких дозволів може стати збільшення їх капіталів, прибутків та захоплення до своїх рук судових установ. А несправедливо винесені вирокі обов'язково похитнуть довіру суспільства до інституту присяжних засідателів (ЦДІАК, ф. 442, оп. 181, спр. 425 (ч. 1), арк. 82зв, 83-83зв). Упереджене ставлення до єврейського населення гальмувало впровадження судової реформи на Правобережжі, адже російська влада намагалася не допустити, щоб у судових установах більшість представляли нелояльні до них особи. Саме ця риса лежала в основі усіх реформаційних процесів того часу.

Результатом обговорень стало те, що судова реформа 1864 р. обмежила участь євреїв у судових установах. Єдиною доступною формою участі у правосудді залишався суд з присяжними засідателями. Але і тут мали місце певні обмеження, виставлені владою. Так, під час складання списків присяжних засідателів, тимчасові комісії мали контролювати, щоб кількість євреїв, які вносяться до списку, відповідала відсотковому відношенню їх загальної кількості в кожному повіті до чисельності всього населення повіту. Під час складання чергових і запасних списків, слідкували, щоб під час жеребкування кількість євреїв не перевищувала визначену для повіту пропорцію, тому у списки вносилися лише перші прізвища, які увійшли до пропорції. Решта списку поповнювалася, за

вказаному жеребкуванню порядку, особами християнського або іншого віросповідання (Збірник узаконень, 1880, с. 2–3).

Чисельність єврейського населення у Волинській губернії становила 13,5%, у Київській – 13,1%, у Подільській – 12,5%. Відповідно у повітах Волинської губернії мешкало 10,3%, Київської – 9,8%, Подільської – 10,2%. Тоді як в містах Волинської губернії – 54,7%, Київської – 37,3%, Подільської – 43,8% (Максимов, 2011, с. 144). Співвідношення кількості євреїв в присяжних засідателях на прикладі Житомирського окружного суду наведено у Таблиці 1.

Таблиця 1. Кількість євреїв у списках присяжних засідателів (Максимов, 2011, с. 144).

Повіти	Чергові списки		Запасні списки	
	Євреї	Інші	Євреї	Інші
Житомирський	74	326	11	49
Новоград-Волинський	61	339	9	51
Овруцький	45	355	7	53
Старокостянтинівський	68	332	10	50

Саме такою була визначена кількість присяжних засідателів від євреїв станом на 1880 р., тобто на час відкриття окружних судів на Правобережжі. На той момент вона не перевищувала 18,5% та не простежувалося тенденції збільшення їх кількості в майбутньому.

У списках обов'язково зазначали осіб православної віри. До того ж, старшиною присяжних міг бути лише християнин. Не допускалася участь євреїв у складі присяжних, якщо розглядалися справи про злочини проти віри і порушення церковних правил (Збірник узаконень, 1880, с. 3). Можемо констатувати, що уряд не був зацікавлений у співпраці з етнічними меншинами, тому всіляко обмежував їх права. Наявність ряду заборон, що діяли на Правобережжі нівелював ліберальний характер судової реформи.

Політика російської влади і обмеження застосовані щодо значної частини населення регіону спричинили кадровий дефіцит, що підтверджує лист 1883 р. київського губернатора до генерал-губернатора О. Дрентельна. Представники Київського окружного суду повідомили губернатора, що кількість присяжних засідателів в списках по м. Київ та повіту є недостатньою, у зв'язку з великою кількістю нерозглянутих кримінальних справ. Прохання губернатора полягало у збільшенні комплектів присяжних засідателів у чергових списках до 600 замість 400, а запасних – 120 замість 60 в рік (ЦДАК, ф. 442, оп. 517, спр. 329, арк. 43). Київська повітова особлива тимчасова комісія, яка проводила засідання з розгляду прохання київського губернатора, дійшла висновку, що у майбутньому можливе

збільшення списків присяжних, але не конкретизували, коли це може статися. При цьому зазначалося, що станом на 1883 р. осіб, які мали право бути присяжними всього 2557 (ЦДІАК, ф. 442, оп. 517, спр. 329, арк. 48). Варто зауважити, що за Судовими статутами 1864 р., виконувати обов'язки присяжного засідателя дозволялося один раз на рік. При населенні 2,1 млн в Київській губернії (ЦДІАК, ф. 442, оп. 517, спр. 329, арк. 4зв) лише 0,1% населення мав право бути занесеним у списки присяжних засідателів. Відповідно, тривалість розгляду справ збільшувалася, а окружні суди потребували більшої кількості присяжних аби мати змогу частіше проводити судові сесії. Списки присяжних могли б поповнити представники польського або єврейського населення, якби для них не діяли обмеження.

Висновки. Судова реформа 1864 р. докорінно трансформувала стару, станову імперську судову систему і посприяла запровадженню частини західних принципів. Нова судова система відобразилася у схемі: мировий суд – окружний суд – судова палата – урядовий Сенат з функціями касаційного суду. Важливим нововведенням став інститут адвокатури та присяжних засідателів. Старий становий суд замінили нові судові установи, які мали ввести гласність до процесу судочинства та відокремити судову владу від виконавчої та законодавчої, і найголовніше – від адміністрації. Без сумнівів, найефективнішою гарантією соціальної справедливості у процесі здійснення правосуддя, є участь у ньому представників всіх суспільних верств. Інститут присяжних засідателів, запроваджений судовою реформою, повинен був забезпечити рівність усіх підданих перед законом, незалежність суду від місцевої адміністрації тощо. Однак на практиці, реалізація судової реформи не була здійснена рівномірно і у повному обсязі.

Затримка у впровадженні положень судової реформи на Правобережній Україні загалом і суду присяжних зокрема, була продиктована насамперед недовірою до польського населення і небажанням допускати їх до участі у здійсненні правосуддя. Польське повстання, що відбулося напередодні реформи, вирішило темпи і шляхи впровадження нового судоустрою. Попри сподівання населення на швидкий вступ у дію Судових статутів, влада знехтувала їх бажанням, адже головною метою було перетворення польської еліти в етнічну безправну меншину, яка б не становили більшості під час розгляду судових справ. Правляча верхівка не могла повністю відмовитися від реформи на Правобережжі, оскільки єдність таких змін піднесла б авторитет імперської влади. Однак одне із головних нововведень реформи – принцип виборності, так і залишився недоступним для населення Правобережжя, тому судочинство продовжувало перебувати у залежності від адміністративної влади.

Етнічний і політичний чинник значно вплинув на складання списків присяжних засідателів. Російський уряд розглядав етнічне походження, головним аргументом політичної благонадійності та лояльності до влади. Від початку роботи окружних судів на Правобережжі у 1880 р., поляки та євреї були обмежені у своєму праві брати участь у здійсненні правосуддя у ролі присяжних засідателів. Така дискримінація значної частини населення регіону призвела до того, що інститут присяжних засідателів сформувався на основі лояльного населення, яке поділяло погляди, політику влади, упередженість щодо певних верств. Одночасно, спостерігалися позитивні моменти для селянського стану, переважно українського походження, залучення яких до розгляду судових справ сприяло підвищенню рівня їх правосвідомості.

Подальші дослідження мають серйозні перспективи, особливо в частині розгляду соціальної складової інституту присяжних засідателів, особливостей судових вироків, а також проведення паралелей із європейськими практиками судів присяжних.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації статті.

Джерела та література

Колмаков, Н. (1872). Записка про судову реформу у Західному краї взагалі і зокрема у Київській губернії. Київ: Типографія М. П. Фріца, 32 с. [російською мовою].

Левчук, Ю., Яцишин, М. (2021). Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880-1917): історико-правове дослідження. Луцьк: Вежа-Друк, 172 с.

Максимов, О. (2011). Особливості призначення євреїв присяжними засідателями окружних судів Правобережної України в умовах судової реформи 1864р. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту»*, 140–146.

Максимов, О. (2016). Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні. Дис. канд. іст. наук, Житомирський державний університет імені Івана Франка, 240 с.

Певзнер, Б. (1880). Збірник узаконень та рішень Сенату 1865-1880 рр. щодо запровадження судової реформи у Західному краї. Житомир: Волинська губерньська друкарня, 106 с. [російською мовою].

Права і обов'язки присяжних засідателів викладені в судових статутах 20 листопада 1864 року (1867). Санкт-Петербург: Типографія Є. Веймара, 49 с. [російською мовою].

Скуратович, І. (2014). Значення підготовчого етапу у прийнятті судової реформи 1864 р. *Форум права*, № 3, 346–351.

Судові статути 20 листопада 1864 року (1864). Санкт-Петербург: Державна канцелярія, 455 с. [російською мовою].

Товстолес, Н. (1916). Заснування судових установ. Петроград: Видавництво І. Зубкова, 930 с. [російською мовою].

Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 1, спр. 425 (ч. 1), 180 арк.

Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 1, спр. 425 (ч. 9), 75 арк.

Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 517, спр. 329, 58 арк.

Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 534, спр. 282, 290 арк.

Шандра, В. (2014). Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*, № 1, 106–119.

Шандра, В., Аркуша, О. (2022). Україна в XIX столітті: доба модернізації. Київ: Академперіодика, 706 с.

Щербина, П. (1974). Судова реформа 1864 року на Правобережній Україні. Львів: Вища школа, 190 с.

Щоденник П. А. Валуєва міністра внутрішніх справ: 1865–1876 (1961). Москва: Академія наук СРСР. Т. 2, 587 с. [російською мовою].

Baberowski, J., (2006). Law, the judicial system and the legal profession. *The Cambridge history of Russia. Volume II Imperial Russia, 1689–1917*, 344–369.

Foster, D., (1882). Advantages of the Jury System. *The North American Review*, № 312, 447–460. DOI: <https://www.jstor.org/stable/25118214>

Kucherov, S., (1950). The Jury as Part of the Russian Judicial Reform of 1864. *The American Slavic and East European Review*, № 2, 77–90. DOI: <https://www.jstor.org/stable/2491600>

Vengerska, V., Zhukovskiy, O., Maksymov, O. (2020). Estates in the activities of judicial institutions and penitentiary establishments in right-bank Ukraine (1864–1914). *Intermarum: history, policy, culture*, № 7, 7–28.

Wortman, R. (2013). Russian Monarchy and the Rule of Law: New Considerations of the Court Reform of 1864: *Russian Monarchy: Representation and Rule*, Boston: Academic Studies Press, 3–32. DOI: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt21h4wbq.6?seq=1>

Žurko, J. (2022). Historia ławy przysięgłych i jej przyszość w sprawach karnych. *The Legal Culture*, № 5. DOI: <https://doi.org/10.37873/legal.2022.5.100>

References

Baberowski, J. (2006). Law, the judicial system and the legal profession. *The Cambridge history of Russia. Volume II Imperial Russia, 1689–1917*, 344–369.

Foster, D. (1882). Advantages of the Jury System. *The North American Review*, № 312, 447–460. DOI: <https://www.jstor.org/stable/25118214>

Kolmakov, N. (1872). Zapska pro sudovu reformu u Zakhidnomu kraї vzhali i zokrema u Kyivskii hubernii. Kyiv: Typohrafiia M. P. Fritsa, 32 s. [in russian].

Kucherov, S. (1950). The Jury as Part of the Russian Judicial Reform of 1864. *The American Slavic and East European Review*, № 2, 77–90. DOI: <https://www.jstor.org/stable/2491600>

Levchuk, Yu., Yatsyshyn, M. (2021). Kyivska sudova palata v derzhavnomu mekhanizmi Rosiiskoi imperii (1880-1917): istoryko-pravove doslidzhennia. Luts'k: Vezha-Druk, 172 s.

Maksymov, O. (2011). Osoblyvosti pryznachennia yevreiv prysiazhnymy zasidateliamy okruzhnykh sudiv Pravoberezhnoi Ukrainy v umovakh sudovoi reformy 1864r. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «XX stolittia – etnonatsionalnyi vymir ta problemy Holokostu», 140–146.

Maksymov, O. (2016). Zhytomyrskiy okruzhnyi sud u systemi realizatsii sudovoi reformy 1864 roku v Pravoberezhnii ukraini. Dys. kand. ist. nauk, Zhytomyrskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka, 240 s.

Pevzner, B. (1880). Zbirnyk uzakonen ta rishen Senatu 1865-1880 rr. shchodo zaprovadzhenia sudovoi reformy u Zakhidnomu krai. Zhytomyr: Volynska huberska drukarnia, 106 s. [in russian].

Prava i oboviazky prysiazhnykh zasidateliv vykladeni v sudovykh statutakh 20 lystopada 1864 roku (1867). Sankt-Peterburh: Typohrafiia Ye. Veimara, 49 s. [in russian].

Shandra, V. (2014). Sotsialni ta politychni naslidky dlia ukrainy polskoho Sichnevoho povstannia 1863 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1 106–119.

Shandra, V., Arkusha, O. (2022). Ukraina v XIX stolitti: doba modernizatsii. Kyiv: Akadempriodyka, 706 s.

Shcherbyna, P. (1974). Sudova reforma 1864 roku na Pravoberezhnii Ukraini. Lviv: Vyshcha shkola, 190 s.

Shchodennyk P. Valuieva ministra vnutrishnikh sprav: 1865–1876 (1961). Moskva: Akademiia nauk SRSR. T. 2, 587 s. [in russian].

Skuratovych, I. (2014). Znachennia pidhotovchoho etapu u pryiniatti sudovoi reformy 1864 r. *Forum prava*, № 3, 346–351.

Sudovi statuty 20 lystopada 1864 roku (1864). Sankt-Peterburh: Derzhavna kantseliariia, 455 s. [in russian].

Tovstoles, N. (1916). Zasnuvannia sudovykh ustanov. Petrohrad: Vydavnytstvo I. Zubkova, 930 s. [in russian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 442, op. 1, spr. 425 (ch. 1), 180 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 442, op. 1, spr. 425 (ch. 9), 75 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 442, op. 517, spr. 329, 58 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, f. 442, op. 534, spr. 282, 290 ark.

Vengerska, V., Zhukovskiy, O., Maksymov, O. (2020). Estates in the activities of judicial institutions and penitentiary establishments in right-bank Ukraine (1864–1914). *Intermarum: history, policy, culture*, № 7, 7–28.

Wortman, R., (2013). Russian Monarchy and the Rule of Law: New Considerations of the Court Reform of 1864: Russian Monarchy: Representation and Rule, Boston: Academic Studies Press, 3–32. DOI: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt21h4wbq.6?seq=1>

Žurko, J., (2022). Historia ławy przysięgłych i jej przyszłość w sprawach karnych. *The Legal Culture*, № 5. DOI: <https://doi.org/10.37873/legal.2022.5.100>

Popova O. REGIONAL PECULIARITIES OF THE INSTITUTE OF JURORS IMPLEMENTATION ACCORDING TO THE JUDICIAL REFORM OF 1864 (ON THE EXAMPLE OF RIGHT-BANK UKRAINE)

Abstract

The aim of the study is to investigate the mechanisms of the implementation of the institute of jurors and their peculiarities on the territory of Right-Bank Ukraine under the judicial reform of 1864. **The research methodology** is based on the following principles of historical research such as historicism, scientificity, objectivity, and a social approach. This paper applies a historical-comparative (to determine the differences in the judicial reform implementation on the Right-Bank Ukraine) and historical-systemic (to investigate the peculiarities of the process of implementing the institute of jurors) methods to achieve the goal. **The scientific novelty** lies in clarifying the influence of ethnic and political factors on the implementation of the institute of jurors under the judicial reform of 1864 at the regional level. **Conclusions.** The judicial reform of 1864 fundamentally changed the old, imperial court system and contributed to the implementation of some European principles. An important innovation was the institute of jurors, which was supposed to ensure the equality of all citizens before the law, independence from local administration, etc. However, the ethnic and political factors shaping the development of Right-Bank Ukraine made adjustments to the pace and methods of implementing the judicial reform. The peculiarities of the institute of jurors' implementation were primarily dictated by distrust of the Polish and Jewish population. As a result, conditions were created and restrictions were applied, aimed at avoiding the formation of a majority in the court of jurors by representatives of ethnic minorities who were disloyal to the authorities. Thus, in practice, the implementation of the judicial reform was not carried out evenly and in full. One of the main principles of juror election remained inaccessible to the population in the region; the judiciary continued to depend on the local administration, and a significant part of the population of Right-Bank Ukraine was deprived of the right to participate in the justice system as jurors.

Key words: district court, Polish people, Right-Bank Ukraine, judicial reform, Jewish people, institute of jurors.

Popova O. REGIONALNE CECHY WPROWADZENIA INSTYTUTU PRZYSIEGLYCH WEDŁUG REFORMY SĄDOWNICTWA Z 1864 ROKU (NA PRZYKŁADZIE UKRAINY PRAWOBRZEŻNEJ)

Streszczenie

Celem pracy jest badanie mechanizmów wprowadzenia instytutu przysięgłych według reformy sądownictwa z 1864 roku oraz ich specyfika na terytorium Ukrainy Prawobrzeżnej. **Metodologia badań** opiera się na przestrzeganiu zasad historyzmu, naukowości, obiektywności i podejścia społecznego. Dla osiągnięcia tego celu wykorzystano metodę historyczno-porównawczą (określenie różnic we wdrażaniu reformy sądownictwa na Prawobrzeżu) oraz historyczno-systemową (badanie cech procesu wprowadzania instytutu przysięgłych). **Aktualność naukowa** polega na wyjaśnieniu wpływu czynników etnicznych oraz politycznych na wprowadzenie instytutu przysięgłych zgodnie z reformą sądownictwa z 1864 roku w wymiarze regionalnym. **Wnioski.** Reforma sądownictwa z 1864 roku radykalnie zmieniła stary, stanowy imperialny system sądownictwa i przyczyniła się do wprowadzenia niektórych zasad europejskich. Istotną

innowacją był instytut przysięgłych, który miał zapewnić równość wszystkich poddanych wobec prawa, niezależność od administracji lokalnej itp. Jednak czynniki etniczne i polityczne wpływające na rozwój Ukrainy Prawobrzeżnej spowodowały korekty w tempie i metodach reformy sądownictwa. Specyfika wprowadzenia instytutu ławników podyktowana była przede wszystkim nieufnością wobec ludności polskiej i żydowskiej. Stworzono warunki i stosowano restrykcje mające na celu uniknięcie formowania większości przysięgłych przez przedstawicieli mniejszości etnicznych nielojalnych wobec władzy. W praktyce więc realizacja reformy sądownictwa nie została przeprowadzona równomiernie i w całości: jedna z głównych zasad elekcji pozostała niedostępna dla ludności regionu, sądownictwo nadal zależało od administracji lokalnej, a znaczna część ludności Prawobrzeża została pozbawiona prawa do udziału w wymiarze sprawiedliwości jako przysięgli.

Słowa kluczowe: *sąd okręgowy, Polacy, Ukraina Prawobrzeżna, reforma sądownictwa, Żydzi, instytut przysięgłych.*

Статтю надіслано до редколегії 01.09.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.10.2024 р.

УДК 94:351]:340(477:470+571)"1920/1925"
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112083>

Фастовець Юлія,
здобувачка ступеня доктора
філософії кафедри історії та
соціально-політичних дисциплін
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: yu.v.fastovets@npu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7288-1279>

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ РСФРР НА ТЕРИТОРІЇ УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація

*Метою роботи є визначення суспільно-політичних умов прийняття нормативно-правових актів УСРР у контексті формування та діяльності інституту уповноважених РСФРР на території УСРР у першій половині 1920-х років. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальнонаукових принципах об'єктивності, науковості та наукової обґрунтованості, історизму із застосуванням спеціально-наукових методів (історико-типологічного, структурно-системного). **Наукова новизна** полягає в тому, що було проаналізовано створення різних інститутів Уповноважених РНК РСФРР (згодом СРСР) при РНК УСРР, надано характеристику особливостям діяльності різних уповноважених при РНК УСРР. **Висновки.** Формування та функціонування інститутів Уповноважених РНК РСФРР (згодом СРСР) при РНК УСРР відбувалося на основі директив РНК РСФРР (згодом РНК СРСР) із подальшим затвердженням кандидатів ВУЦВК та РНК УСРР. У своїй діяльності уповноважені були підзвітні відповідним народним комісаріатам обох республік, здійснювали нагляд і контроль за діяльністю відповідних РНК УСРР, виконанням директив РНК РСФРР (згодом СРСР).*

Ключові слова: *загальносоюзні РНК, інститут уповноважених, Уповноважений Народного комісаріату фінансів РСФРР при РНК УСРР, Уповноважений Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, Уповноважений Народного комісаріату шляхів, Уповноважений Народного комісаріату пошти і телеграфу, Уповноважений Революційної військової ради Республіки в УСРР, Уповноважений Народного комісаріату зовнішніх справ СРСР при РНК УСРР.*

Постановка проблеми. Захоплення більшовиками значної території України на початку 1919 р. призвело до встановлення на ній комуністичної влади. Поширення ідей та гасел більшовиків відбувалося у двох напрямках: шляхом безпосереднього контактування з пролетаріатом та селянством та через формування органів влади на місцях, до яких відносилися

Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад та Рада народних комісарів (далі – РНК); згодом для ефективного управління зі сторони більшовиків новоствореною Українською Соціалістичною Радянською Республікою (далі – УСРР, Українська республіка), було організовано на її території Комуністичну партію (більшовиків) України (далі – КП(б)У). Вплив Російської комуністичної партії (більшовиків) (далі – РКП(б)) на державні галузі Української республіки здійснювався також через об'єднання різних народних комісаріатів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (далі – РСФРР) та УСРР, серед яких, включаючи, але не виключно комісаріат праці, фінансів, залізничного транспорту, народного господарства, військовий комісаріат). Це рішення на законодавчому рівні РСФРР було винесене Політбюро Центрального комітету РКП(б) (далі – ЦК РКП(б)) у протоколі б/н від 28.05.1919. У вищезгаданому протоколі Політбюро ЦК РКП(б) було прийнято рішення, щодо якого наркоми РСФРР відносно народних комісарів УСРР стають союзними наркоматами, а наркоми УСРР відповідно їхніми обласними уповноваженими. Воєнні дії на території України протягом 1919 р. (військові дії проти Директорії; боротьба із селянськими повстаннями, зокрема повстанцями отамана Н. Григор'єва; збройний опір військам А. Денікіна в другій половині 1919 р.) призупинили процес об'єднання наркоматів РСФРР та УСРР у зв'язку з відступом більшовиків з території України та неможливістю безпосереднього контролю над органами виконавчої влади. Процес обміну уповноваженими кадрами та об'єднання галузей державного управління обох республік розпочинається після остаточного закріплення більшовиків при владі на території УСРР (так званої третьої спроби окупувати Україну).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання становлення та функціонування інституту уповноважених РСФРР на території УСРР у першій половині 1920-х рр. станом на зараз є маловивченим у вітчизняній науці. Однак варто зауважити, що деякі наукові розвідки вже опубліковані за часів незалежної України, до яких можемо віднести роботи таких вітчизняних науковців історичної та правової думки, як: О. Купчик, В. Сокирська, І. Стрельникова, О. Чеберяко (Чеберяко, 2013) та інших. Зокрема В. Сокирська загалом розглядає питання діяльності постійних представництв УСРР при уряді РСФРР та функціонування уповноважених Союзу радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) при уряді УСРР; доходить висновку, що функція уповноважених СРСР полягала в поєднанні союзного Центру із Українською республікою з метою об'єднання деяких республіканських наркоматів для ефективного виконання державних завдань, що надходили із Центру (Сокирська, 2018, с. 349); науковець О. Купчик здійснює дослідження проблеми правового

регулювання Народного комісаріату закордонних справ УСРР (далі – НКЗС УСРР) за період 1919–1923 рр., аналіз постанов Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК), РНК УСРР, накази НКЗС УСРР, нормативно-правові акти РСФРР, які стосуються діяльності наркомату обох республік (Купчик, 2010) та частково досліджує особливості правових і організаційних засад функціонування управління Уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі (далі – НКЗТ) РСФРР при РНК УСРР за період 1922–1924 рр. (Купчик, 2011). Історик І. Стрельникова проводить дослідження щодо правового статусу Уповноваженого НКЗС СРСР за період 1923–1929 рр. та доходить висновку, що після входження до складу СРСР УСРР була позбавлена права самостійного ведення зовнішньої політики через власний наркомат, натомість цю функцію було покладено на НКЗС СРСР; у зв'язку з цим на території Української республіки при НКЗС було введено посаду Уповноваженого НКЗС СРСР (Стрельникова, 2010).

На нашу думку, питання діяльності інституту уповноважених РСФРР (згодом СРСР) при РНК УСРР станом на сьогодні у зв'язку із вищевикладеним потребує глибшого дослідження. Це спричинене передусім тим, що в сучасній науковій історичній думці бракує комплексного аналізу особливостей нормативно-правового регулювання створення та функціонування інституту уповноважених, кадрового наповнення, посадових функцій та обов'язків уповноважених, способів та методів здійснення діяльності із урахуванням напрямку роботи відповідного народного комісаріату УСРР.

Мета. Визначити суспільно-політичні умови прийняття нормативно-правових актів УСРР у контексті формування та діяльності інституту уповноважених РСФРР на території УСРР у першій половині 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, протягом 1919 року більшовики неодноразово намагалися встановити комуністичну владу на території України, однак спершу проти них виступило військо Директорії (військові дії протягом січня–березня 1919 року), згодом на перешкоді більшовиків стало військо А. Денікіна на Півдні (проти якого, в результаті контрнаступу, виступило об'єднане радянське військо, встановивши на території України протягом жовтня 1919 р. – січня 1920 р., радянську владу) та селянські повстання проти політики воєнного комунізму під проводом отамана Н. Григор'єва.

На початку січня 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет прийняв рішення, згідно з яким було розпочато процес об'єднання діяльності РСФРР та УСРР; крім цього, усі декрети УСРР, які стосувалися *загальносоюзних наркоматів* (фінансів, пошти і телеграфу, шляхів сполучення, праці, Вищої ради народного господарства (далі – ВРНГ),

військового), підлягали скасуванню та заміні на відповідні декрети РСФРР (Збірник узаконень, 1921, ч. 1, с. 10).

Потребу в об'єднанні деяких комісаріатів РСФРР та УСРР було обґрунтовано на IV конференції КП(б)У (17–23.03.1920, м. Харків), а саме: об'єднання народних комісаріатів праці було спричинене спільністю пролетарського руху на території України та Росії, для забезпечення якого потрібно було створити так званий федеративний Народний комісаріат праці; об'єднання комісаріатів шляхів сполучення, пошти та телеграфу було зумовлене потребою в доступі до інформації та засобів економічного підтримання однієї республіки іншою; об'єднання комісаріатів зовнішніх справ було обумовлене потребою в боротьбі із міжнародним імперіалізмом, а об'єднання воєнних комісаріатів було спричинене актуальними воєнними діями проти армії А. Денікіна та для попередження будь-якої зовнішньої інтервенції на території республік (Четверта конференція КП(б)У, 2003, с. 448-449).

Об'єднання народних комісаріатів УСРР із відповідними комісаріатами РСФРР викликало необхідність у призначенні уповноважених осіб для здійснення управління на місцях. Із цією метою уряд РСФРР запровадив посади при РНК УСРР, на які призначав власних уповноважених осіб, а саме: *уповноваженого РНК РСФРР при РНК УСРР*. Варто зазначити, що кандидатів на цю посаду обирав та призначав РНК РСФРР, рішення ВУЦВК щодо прийняття таких кандидатів на території УСРР були лише формальними – вищий орган управління УСРР не мав повноважень заперечувати проти призначення того чи того кандидата.

На законодавчому рівні створення вищезгаданої посади було закріплено постановою РНК УСРР «Про уповноважених Р.С.Ф.Р. при Раднаркомі У.С.Р.Р.» від 25.01.1921 р. (Збір законів, 1921, ч. 1, с. 18). Згідно з цією постановою, особа, яку призначено народним комісаром РСФРР при РНК УСРР, мала приступити до виконання своїх посадових обов'язків одразу після затвердження зі сторони ВУЦВК. Крім цього, постанова закріплювала положення про те, що уповноважені РНК РСФРР у своїй діяльності першочергово повинні були керуватися дорученнями та постановами Всеросійського центрального виконавчого комітету (далі – ВЦВК) РСФРР (при цьому постанови ВУЦВК УСРР мали для уповноважених лише інформаційний, а не імперативний характер), були підзвітними безпосередньо перед відповідними РНК РСФРР та ВУЦВК УСРР.

Згодом серед нормативно-правових актів, які регулювали діяльність уповноважених РНК РСФРР при РНК УСРР, з'являється постанова ВУЦВК «Про уповноважених центральних установ» від 13.04.1921 р. (Збір законів, 1921, ч. 6, с. 179), яка вводила поділ призначених у виконавчі органи влади

УСРР осіб на три категорії, а саме: уповноважені, яких відряджено для виконання певних доручень; інспектори, що мали здійснювати обстеження місцевих органів; інструктори. Згідно з цим поділом, уповноважені повинні були складати особливий кадровий стан, який був наділений повноваженнями управління місцевими органами відповідного підпорядкування (тобто нарком праці не міг здійснювати контроль над діяльністю наркомату пошти й телеграфу) без права передавати свої повноваження іншим особам.

Функціонування інституту уповноважених РСФРР при РНК УСРР мало типову структуру: на законодавчому рівні УСРР відбувалося прийняття відповідного акта, який регламентував діяльність такого уповноваженого та його управління, із набуттям чинності та початку діяльності уповноваженого на території УСРР. Варто зауважити, що прийняття будь-яких постанов РНК УСРР мало лише формальний характер та не впливало на рішення РНК РСФРР щодо призначення наркома на посаду уповноваженого.

Вважаємо за доцільне далі навести деякі приклади того, яким чином функціонували інститути Уповноважених РСФРР при РНК УСРР, включаючи, але не виключно нормативно-правове регулювання створення та функціонування таких інститутів, кадрове наповнення, особливості посадових функцій та обов'язків уповноважених, способи та методи здійснення діяльності із урахуванням напрямку роботи відповідного народного комісаріату УСРР тощо.

Як і більшість сфер державного регулювання, фінансова сфера УСРР знаходилася під загальносоюзним контролем ВЦВК РСФРР. З метою встановлення постійного нагляду за управлінням наркомату фінансів УСРР було призначено на посаду *Уповноваженого Народного комісаріату фінансів (або НКФ) РСФРР при РНК УСРР* М. Туманова, його заступником – Ландера (ЦДАВО, ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 23).

У своїй діяльності уповноважений нарком фінансів мав керуватися постановами ВЦВК РСФРР, РНК РСФРР та розпорядженнями власне Народного комісара фінансів РСФРР. Згодом у листі наркома фінансів РСФРР від 01.03.1920 р. було вказано, що уповноважений має виконувати також розпорядження та постанови ВУЦВК та РНК УСРР та звітувати перед ними про хід своєї діяльності. Протягом перебування М. Туманова на посаді уповноваженого управління фінансовою системою УСРР було цілковито передано під контроль та розпорядження наркомату фінансів РСФРР, що унеможливило з часом право Української республіки на самостійне розпорядження внутрішніми фінансами.

Наркомату фінансів УСРР не передбачалося надання всієї повноти влади у фінансових питаннях; наприклад, під час формування кошторисів губерній УСРР, нарком фінансів УСРР не мав права втручатися в хід

обговорення, рішення щодо розподілу бюджету ухвалював виключно ВЦВК РСФРР; на початку 1920-х рр. управління Уповноваженого НКФ РСФРР мало право визначати функції бюджетної системи УСРР та затверджувати її структуру, із подальшим об'єднанням фінансової системи УСРР та РСФРР, встановлення безготівкового обміну грошовими коштами між держаними установами республік, єдності кас між ними (Чеберяко, 2013, с. 116).

До сектору державної економіки входить зовнішня торгівля Української республіки, нагляд над якою здійснювався шляхом створення та діяльності інституту уповноваженого, а саме: *Уповноваженого народного комісаріату зовнішньої торгівлі РСФРР при РНК УСРР*. Згідно з постановою РНК УСРР від 15.05.1920 р. «Про організацію справ внішньої торгівлі на Україні» (Збірник узаконень, 1921, ч. 11, с. 268-269), до сфери управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР передавалися товари, що були призначені на експорт (вироби та товари, які на підставі угоди між НКЗТ РСФРР та ВРНГ УСРР були зараховані до експортних). На підставі постанови Президії ВУЦВК та РНК «Про призначення» Уповноваженим НКЗТ РСФРР при РНК УСРР було призначено Жура, а його заступником – Ю.С. Новаковського (Збірник узаконень, 1921, ч. 10, с. 249).

У червні 1921 р. при управлінні Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР було створено Раду зовнішньої торгівлі, відповідно до постанови ВУЦВК «Про раду зовнішньої торгівлі при Уповноваженому із зовнішторгу України» (Збір законів, 1921, ч. 11, с. 338). До складу Ради зовнішньої торгівлі входив Уповноважений НКЗТ РСФРР при РНК УСРР (голова), а у випадку його відсутності – заступник уповноваженого, та по 1 члену від інших наркоматів (наркомату закордонних справ УСРР, Вукоопспілки, ВРНГ, наркомпроду, уповноваженого наркомфіну, уповноваженого наркомшляху, Всесоюзної центральної ради професійних спілок).

Із цього можемо зробити висновок, що Рада зовнішньої торгівлі була ще одним органом, до якого було долучено уповноважених представників російського уряду для керування та встановлення контролю над економічним сектором та справами Української республіки.

Організаційні принципи діяльності уповноваженого були висвітлені також у постанові ВУЦВК від 06.07.1921 р. «Про місцеві органи Уповнаркомзовнішторгу» (Збір законів, 1921, ч. 14, с. 421-422), згідно з якою всі розпорядження щодо функціонування зовнішньої торгівлі УСРР, вжиття заходів, виконання завдань та розпоряджень не могли здійснюватися місцевими відділами наркомату зовнішньої торгівлі без погодження із Уповноваженим НКЗТ. Крім цього, 18.07.1921 р. РНК видав декрет, згідно з яким закріплювалося право Уповноваженого НКЗТ на розпорядження фінансами НКЗТ УСРР; подання декретів та постанов РНК

РСФРР на розгляд РНК УСРР щодо питання управління діяльністю НКЗТ УСРР та контроль за їхнім виконанням.

Об'єднання наркоматів залізничного транспорту зумовило потребу РНК РСФРР мати на території УСРР відповідального уповноваженого, на якого було б покладено обов'язок звітувати щодо стану залізничних доріг. Х. Раковський у своїй телеграмі М. Крестинському від 04.03.1920 р. (ЦДАВО, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 6), повідомляв, що на території УСРР потрібне не стільки створення окремого апарату (управління) для нагляду за станом доріг, а вистачить всього лише покладення обов'язку на таку уповноважену особу звітувати перед РНК УСРР та РНК РСФРР про становище справ.

За результатами проведення Першої всеукраїнської наради КП(б)У в травні 1921 р. було прийнято рішення про створення при РНК УСРР управління *Уповноваженого народного комісаріату шляхів РСФРР*. До обов'язків уповноваженого було віднесено нагляд над шляхами Південного округу та управління шляхами сполучення на території УСРР.

Серед наркоматів зв'язку також варто виокремити народний комісаріат пошти і телеграфу. Постановою РНК УСРР від 25.01.1921 р. «Про Уповноваженого Наркомпоштеля Р.С.Ф.Р.Р. при Раднаркомі У.С.Р.Р.» (Збір узаконень, 1921, ч. 1, с. 19) до складу наркомів було уведено посаду *Уповноваженого Народного комісаріату пошти і телеграфів (або НКПТ) РСФРР*. У статті IV цієї постанови було передбачено, що повноваження призначати на цю посаду мав НКПТ РСФРР, а набирало чинності таке призначення після затвердження кандидатів зі сторони ВУЦВК (Збір узаконень, 1921, ч. 1, с. 20).

На нашу думку, посада уповноваженого за параметром підзвітності та підконтрольності була навіть вищою за посаду голови НКПТ УСРР, адже уповноваженому були підзвітні та підпорядковувалися в здійсненні своєї діяльності губерніальні та місцеві органи наркомату. На підтвердження нашої думки, можемо навести перелік обов'язків Уповноваженого НКПТ, який було закріплено у вищезгаданій постанові від 25.01.1921 р., а саме: здійснення нового будівництва телефонної, радіотелеграфної та поштової мережі у відповідності із дорученнями НКПТ РСФРР та ВУЦВК УСРР та на основі погодженого між ними кошторису; об'єднання експлуатаційної та господарсько-адміністративної діяльності губерніальних та місцевих органів наркомату із встановленням загального керування над ними; нагляд за дотриманням на території УСРР декретів та постанов НКПТ РСФРР, які стосуються сфери зв'язку між республіками (радіотелеграф, телеграф, телефон, пошта). Крім цього, уповноважений мав звітувати про хід виконаної діяльності перед НКПТ РСФРР та ВУЦВК УСРР.

Історично необхідним та стратегічно важливим кроком зі сторони РНК РСФРР на шляху формування інституту уповноважених на території

УСРР стало створення посади *Уповноваженого Революційної військової ради Республіки (далі – РВРР) в УСРР*. Нормативно це рішення знайшло свій вияв у постанові РНК УСРР «Про командуючого всіма озброєними силами на Україні і Уповноваженого Р.В.Р.Р. на Україні» від 05.02.1921 р. (Збір законів, 1921, ч. 2, с. 56). Стаття 2 цієї постанови відносила під командування начальника Червоної армії усі армійські частини, що розташовані на території УСРР, внутрішнє військо республіки, командирів військ Київського та Харківського воєнних округів (Збір законів, 1921, ч. 2, с. 56). У своїй діяльності командуючий озброєними силами УСРР був підконтрольним Головнокомандувачу збройними силами РСФРР. Уповноважений РВРР в УСРР призначався на посаду за рішенням РВРР та затверджувався ВУЦВК; уповноважений входив до складу РНК УСРР та мав право вирішального голосу.

Процес формування інституту уповноважених РСФРР при РНК УСРР зазнав своєї зміни внаслідок реорганізації державного устрою (з РСФРР на СРСР), що відбилося також на функціонуванні управлінь уповноважених. Після створення СРСР змінюється назва посади уповноваженого: відтепер це уповноважені СРСР при РНК УСРР, але фактично суть діяльності уповноважених, особливості їхнього призначення суттєво не змінилися. Так, РНК СРСР висувала на розгляд свого кандидата на посаду уповноваженого, щоправда у цьому процесі з'явилася нововведення: союзний Центральний виконавчий комітет (далі – ЦВК) міг також брати участь у висуванні свого кандидата на вакантну посаду. Далі така кандидатура затверджувалася союзним урядом (наприклад, ВУЦВК (УСРР)). Науковець В. Сокирська зазначає, що під час цієї процедури союзний ЦВК повинен був надати відгук про кандидата та міг відхилити його кандидатуру (Сокирська, 2018, с. 348).

На уповноважених СРСР, як і на уповноважених РСФРР раніше, також покладался обов'язок слідкувати за дотриманням та виконанням зі сторони РНК УСРР директив із Центру; звітувати про свою діяльність перед відповідним народним комісаріатом СРСР та РНК УСРР і ВУЦВК; у випадку, якщо уповноважений помічав, що деяких директив РНК СРСР не дотримуються, він зобов'язаний був негайно повідомляти про це РНК СРСР та РНК УСРР.

На прикладі функціонування інституту *Уповноваженого НКЗС СРСР при РНК УСРР* розглянемо зміни, які виникли після створення СРСР.

20.01.1924 р. 1-ша сесія ВУЦВК 8-го скликання затвердила на посаду Уповноваженого НКЗС СРСР Олександра Шліхтера (Збірник узаконень, 1924, ч. 4–5, с. 71). Обов'язки уповноваженого не набагато змінилися в порівнянні із функціоналом уповноваженого НКЗС РСФРР. Так, на Уповноваженого НКЗС СРСР покладался обов'язок наглядати за діяльністю НКЗС УСРР, звітувати про власну діяльність перед НКЗС

СРСР, ВУЦВК та РНК УСРР, доводить до відома наркомів НКЗС УСРР розпорядження НКЗС СРСР. До цього переліку обов'язків додалися ще видача дипломатичних паспортів громадянам СРСР, встановлення дипломатичних відносин між НКЗС УСРР та консульськими установами УСРР (Стрельникова, 2010, с. 422).

Варто зауважити, що наведений приклад діяльності Уповноваженого НКЗС СРСР свідчить про факт втрати НКЗС УСРР права автономно вирішувати питання зовнішньої політики республіки; натомість усе управління цим процесом було зосереджено під пильним наглядом особи, призначеної із Центру.

Висновки. Втручання ЦК РКП(б) та РНК РСФРР у державний устрій УСРР загалом та у функціонування РНК УСРР зокрема відбувалося шляхом ухвалення різних рішень та директив Політбюро ЦК РКП(б), на основі яких приймалися постанови ВУЦВК та РНК УСРР. Унаслідок цього в загальносоюзних наркоматах УСРР (фінансів, пошти і телеграфу, шляхів сполучення, праці, ВРНГ, військового) спостерігалось явище об'єднання (своєрідного злиття) із відповідними наркоматами РСФРР, унаслідок чого на територію УСРР було відправлено російських наркомів на посаду Уповноваженого відповідного наркомату РСФРР, за якими залишалася першість у вирішенні урядових питань. Уповноважені РНК РСФРР при РНК УСРР призначалися на підставі рішення РНК РСФРР та затверджувалися на посаді після винесення відповідної постанови ВУЦВК.

Встановлено типізацію в порядку призначення Уповноважених РНК РСФРР (згодом РНК СРСР) при РНК УСРР. Призначення повинне було відбуватися в народний комісаріат УСРР, який мав загальносоюзний відповідник в РСФРР; кандидат на посаду уповноваженого обирався РНК РСФРР; на своїй посаді уповноважений мав передусім здійснювати нагляд за відповідним народним комісаріатом, за дотриманням директив РНК РСФРР, звітувати перед РНК РСФРР і ВУЦВК та РНК УСРР про хід своєї діяльності. Залежно від типу народного комісаріату, уповноважений здійснював додаткові функції (наприклад, Уповноважений народного комісаріату фінансів мав право на затвердження структури бюджетної системи УСРР, Уповноважений народного комісаріату зовнішньої торгівлі – право розпоряджатися фінансами НКЗТ УСРР тощо).

Отже, створення інституту уповноважених РСФРР (СРСР) при РНК УСРР було цілеспрямованою політикою російського уряду, яка полягала у встановленні контролю над Українською республікою, адже РНК УСРР окрім виконавчих актів нерідко приймав і законодавчі. Управління над законодавчою та виконавчою діяльністю РНК УСРР дозволяло РНК РСФРР швидко реагувати на будь-які можливі прояви відхилення українських наркоматів у своїй діяльності від встановленого РКП(б) курсу та

допомагало комуністичній владі керувати діяльністю наркоматів на території УСРР загалом.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редколегії журналу за допомогу в підготовці статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література

«Затвердження персонального складу ВУЦВК та Раднаркому» (1924). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 рік*, ч. 4–5 (21 січня 1924 р.), с. 70–71. Електронний ресурс. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z211D=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000551%5F01 (станом на 06.10.2024).

Купчик, О. (2010) «Організаційно-правові засади діяльності народного комісаріату закордонних справ УСРР (1919–1923 рр.)», *Часопис Київського університету права*, № 2, с. 30–34. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/23357> (станом на: 06.10.2024).

Купчик, О. (2011) «Організаційно-правові засади функціонування управління уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР (1922–1924 рр.)», *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, вип. 104, с. 27–29. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2011_104_10 (станом на: 06.10.2024).

«Про місцеві органи Уповнаркомзовнішторгу» (положення) (1921). *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.*, ч. 14, с. 421–422. Електронний ресурс. Режим доступу: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z211D=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538%5F02 (станом на 06.10.2024) [російською мовою].

«Про раду Зовнішньої Торгівлі при Уповноваженому по Зовгішторгу в Україні» (положення) (1921). *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.*, ч. 11 (8–21 червня 1921 р.), с. 338. Електронний ресурс. Режим доступу: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z211D=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538%5F01 (станом на 06.10.2024) [російською мовою].

«Про командуючого всіма озброєними силами на Україні і Уповноваженого Р.В.Р. на Україні» (1921). *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 рік*, ч. 2 (30-го січня до 15-го лютого 1921 р.), с. 56–57. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z211D=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538_01 (станом на 06.10.2024).

«Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР» (1921). *Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки*, ч. 1 (26 грудня 1919 – 10 лютого 1920 року), с. 10. Електронний ресурс. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000537%5F01 (станом на 06.10.2024).

«Про організацію справ зовнішньої торгівлі на Україні» (постанова) (1921). *Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки*, ч. 11. с. 268-269. Електронний ресурс. Режим доступу: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000537%5F01 (станом на 06.10.2024).

«Про призначення тов. Новаковського» (1921). *Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки*, ч. 10 (12–22 травня 1920 р.), с. 249. Електронний ресурс. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000537%5F01 (станом на 06.10.2024).

«Про уповноважених Р.С.Ф.Р.Р. при Раднаркомі У.С.Р.Р.» (1921). *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.*, ч. 1 (1–29 січня 1921 року), с. 18-19. Електронний ресурс. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538%5F01 (станом на 06.10.2024).

«Про уповноважених центральних установ» (1921). *Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р.*, ч. 6 (2–10 квітня 1921 року), с. 179-180. Електронний ресурс. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538%5F01 (станом на 06.10.2024).

«Про Уповноваженого Наркомпоштеля Р.С.Ф.Р.Р. при Раднаркомі У.С.Р.Р.» (постанова) (1921). *Збір узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 роки*, ч. 1. (1–29 січня 1921 року), с. 19-20.

Сокирська, В. (2018). Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс, дис. ... д-ра іст. наук. Умань – Тернопіль; 648 с. Електронний ресурс. Режим доступу: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/11455/1/Dis_Sokyrska.pdf (станом на 06.10.2024).

Стрельникова, І. (2010). «Правовий статус Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР при Раді народних комісарів УСРР (1923–

1929 р.р.)), *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*, том 23 (62), № 1, с. 420-428.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 6.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2, оп. 1, спр. 566, арк. 23.

Чеберяко, О. (2013). Організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування бюджетної системи в УСРР 1921–1929 рр., дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 453 с. Електронний ресурс. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Cheberiaiko_Oksana/Orhanizatsiino-pravovi_ta_sotsialno-ekonomichni_osnovy_funktsionuvannia_biudzhetnoi_systemy_v_USRR_1/ (станом на 06.10.2024).

Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма (2003). Видавничий дім «Альтернативи». Київ, 528 с.

References

«Zatverdzhennia personalnogo skladu VUTsVK ta Radnarkomu» (1924). *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1924 rik*, ch. 4–5 (21 sichnia 1924 r.), s. 70-71. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000551%5F01 (accessed 06.10.2024).

Купчык, О. (2010) «Orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti narodnoho komisariatu zakordonnykh sprav USRR (1919–1923 rr.)», *Časopis Kiivs'kogo universitetu prava*, № 2, s. 30-34. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/23357> (accessed: 06.10.2024).

Купчык, О. (2011) «Orhanizatsiino-pravovi zasady funktsionuvannia upravlinnia upovnovazhenoho NKZT RSFRР pry RNK USRR (1922–1924 rr.)», *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, vyp. 104, s. 27-29. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2011_104_10 (accessed: 06.10.2024).

«Pro mistsevi orhany Upovnarkomzovnishtorhu» (polozhennia) (1921). *Zbir zakoniv i rozporiadzhen robitycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1921 r.*, ch. 14. s. 421-422. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538%5F02 (accessed 06.10.2024) [in russian].

«Pro radu Zovnishnoi Torhivli pry Upovnovazhenomu po Zovhishtorhu v Ukraini» (polozhennia) (1921). *Zbir zakoniv i rozporiadzhen robitycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1921 r.*, ch. 11 (8–21 chervnia 1921 r.), s. 338. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538%5F01 (accessed 06.10.2024) [in russian].

«Pro komanduiúchoho vsima ozbroienymy sylamy na Ukraini i Upovnovazhenoho R.V.R.R. na Ukraini» (1921). *Zbir zakoniv i rozporiadzhen robitycho-selianskoho*

uridu Ukrainy za 1921 rik, ch. 2 (30-ho sichnia do 15-ho liutoho 1921 r.), s. 56-57. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538_01 (accessed 06.10.2024).

«Pro ob'iednannia diialnomy USRR ta RSFR» (1921). *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen Vseukrainskoho revoliutsiinoho komitetu za 1919–1920 roky*, ch. 1 (26 hrudnia 1919 – 10 liutoho 1920 roku), s. 10. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000537%5F01 (accessed 06.10.2024).

«Pro orhanizatsiiu sprav vnishnoi torhovli na Ukraini» (postanova) (1921). *Zbirnyk uzakonen i rozporiadzhen Vseukrainskoho revoliutsiinoho komitetu za 1919–1920 roky*, ch. 11. s. 268-269. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000537%5F01 (accessed 06.10.2024).

«Pro pryznachennia tov. Novakovskoho» (1921). *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen Vseukrainskoho revoliutsiinoho komitetu za 1919–1920 roky*, ch. 10 (12–22 travnia 1920 r.), s. 249. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000537%5F01 (accessed 06.10.2024).

«Pro upovnovazhenykh R.S.F.R.R. pry Radnarkomi U.S.R.R.» (1921). *Zbir zakoniv i rozporiadzhen robitycho-selianskoho uridu Ukrainy za 1921 r.*, ch. 1 (1–29 sichnia 1921 roku), s. 18-19. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538%5F01 (accessed 06.10.2024).

«Pro upovnovazhenykh tsentralnykh ustanov» (1921). *Zbir zakoniv i rozporiadzhen robitycho-selianskoho uridu Ukrainy za 1921 r.*, ch. 6 (2–10 kvitnia 1921 roku), s. 179-180. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000538%5F01 (accessed 06.10.2024).

«Pro upovnovazhenoho Narkomoshelia R.S.F.R.R. pry Radnarkomi U.S.R.R.» (postanova) (1921). *Zbir uzakonen i rozporiadzhen robitycho-selianskoho uridu Ukrainy za 1921 roky*, ch. 1. (1–29 sichnia 1921 roku), s. 19-20.

Sokyrsk, V. (2018). Vidnosyny mizh RSFR i USRR (1919–1929 rr.): polityko-ekonomichni ta administratyvno-terytorialnyi dyskurs, dys. ... d-ra ist. Nauk. Uman – Ternopil; 648 s. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/11455/1/Dis_Sokyrsk.pdf (accessed 06.10.2024).

Strielnykova, I. (2010). «Pravovyi status Upovnovazhenoho Narodnoho komisariatu zakordonnykh sprav SRSR pry Radi narodnykh komisariv USRR (1923–1929 r.r.)», *Včeni zapiski Tavrijs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.Ĭ. Vernads'kogo. Seriâ: Ŭridični nauki*, tom 23 (62), № 1, s. 420-428.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 2, op. 1, spr. 562, ark. 6.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 2, op. 1, spr. 566, ark. 23.

Cheberiaiko, O. (2013). Orhanizatsiino-pravovi ta sotsialno-ekonomichni osnovy funktsionuvannia biudzhetnoi systemy v USRR 1921–1929 rr., dys. ... d-ra ist. Nauk. Kyiv, 453 s. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: [https://chtyvo.org.ua/authors/Cheberiaiko Oksana/Orhanizatsiino-pravovi ta sotsialno-ekonomichni osnovy funktsionuvannia biudzhetnoi systemy v USRR 1/](https://chtyvo.org.ua/authors/Cheberiaiko_Oksana/Orhanizatsiino-pravovi_ta_sotsialno-ekonomichni_osnovy_funktsionuvannia_biudzhetnoi_systemy_v_USRR_1/) (accessed 06.10.2024).

Chetverta konferentsiia Komunistychnoi partii (bilshovykiv) Ukrainy 17–23 bereznia 1920 r. Stenohrama (2003). Vydavnychyi dim «Alternatyvy». Kyiv, 528 s.

Fastovets Yu. ACTIVITIES OF THE INSTITUTE OF COMMISSIONERS OF THE RSFSR ON THE TERRITORY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE FIRST HALF OF THE 1920S: REGULATORY AND LEGAL ASPECT

Abstract

*The purpose of the article is to determine the social and political conditions for the adoption of normative legal acts of the Ukrainian SSR in the context of the formation and activity of the Institute of Commissioners of the RSFSR (Russian Socialist Federal Soviet Republic) on the territory of the Ukrainian SSR in the first half of the 1920s. **The research methodology** is based on general scientific principles of objectivity, scientificity, and scientific validity, as well as historicism, with the use of special scientific methods (historical-typological and structural-systemic). **The scientific novelty** lies in the fact that the creation of various Institutes of Commissioners of the RSFSR (later the USSR) at the Soviet of People's Commissars of the Ukrainian SSR (SPC Ukrainian SSR) is analyzed, and the characteristics of the activities of various commissioners in the SPC of the Ukrainian SSR are described. **Conclusions.** The formation and functioning of the Institutes of the Commissioners of the RSFSR (later USSR) at the Soviet of People's Commissars of the Ukrainian SSR took place on the basis of the directives of the RSFSR (later USSR) with the subsequent approval of the candidates of the VUTsVK (All-Ukrainian Central Executive Committee) and the SPC Ukrainian SSR. In their activities, the commissioners were accountable to the relevant People's Commissariats of both republics, supervising and controlling the activities of the relevant SPC Ukrainian SSR, and overseeing the implementation of the directives of the SPC of the RSFSR (with the consent of the USSR).*

Keywords: All-Union Soviet of People's Commissars (SPC), Institute of Commissioners, Commissioner of the People's Commissariat of Finance at the SPC Ukrainian SSR, Commissioner of the People's Commissariat of Foreign Trade, Commissioner of the People's Commissariat of Roads, Commissioner of the People's Commissariat of Posts and Telegraphs, Commissioner of the Revolutionary Military Council of the Republic in the Ukrainian SSR, Commissioner of the People's Commissariat of Foreign Affairs of the USSR at the SPC Ukrainian SSR.

**Fastovets Yu. DZIAŁALNOŚĆ INSTYTUTU UPOWAŻNIONYCH RSFSR NA
TERYTORIUM UKRAIŃSKIEJ SRR W PIERWSZEJ POŁOWIE LAT 20. WIEKU:
ASPEKTY REGULACYJNO-PRAWNE**

Streszczenie

Celem artykułu jest określenie społeczno-politycznych warunków przyjęcia normatywnych aktów prawnych Ukraińskiej SRR w kontekście powstania i działalności Instytutu Komisarzy RSFSR na terytorium Ukraińskiej SRR w pierwszym okresie połowa lat 20-tych. **Metodologia badań** opiera się na ogólnych naukowych zasadach obiektywności, naukowości i ważności naukowej, historyzmie z wykorzystaniem specjalnych metod naukowych (historyczno-typologiczne, strukturalno-systemowe). **Nowość naukowa** polega na tym, że przeanalizowano tworzenie różnych instytutów komisarzy RFSRR (później ZSRR) w ramach Rady Komisarzy Ludowych (RKL) Ukraińskiej SRR oraz charakterystykę działalności różnych komisarzy w ramach scharakteryzowano RKL Ukraińską SRR. **Wnioski.** Tworzenie i funkcjonowanie instytutów Komisarzy RSFSR (później ZSRR) w ramach Rady Komisarzy Ludowych (RKL) Ukraińskiego SRR odbyło się na podstawie dyrektyw RKL RSFSR (później RKL ZSRR) z późniejszym zatwierdzeniem kandydatów VUCWK i RKL Ukraiński SSR. W swojej działalności komisarze odpowiadali przed właściwymi komisariatami ludowymi obu republik, nadzorowali i kontrolowali działalność odpowiednich RKL Ukraiński SSR, realizację dyrektyw RKL RSFSR (za zgodą ZSRR).

Słowa kluczowe: Ogólnounijnna Rada Komisarzy Ludowych, Instytut Komisarzy, Komisarz Ludowego Komisariatu Finansów RSFSR przy Komitecie Narodowym Ukraińskiej SRR, Komisarz Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego, Komisarz Ludowego Komisariatu Dróg, Komisarz Ludowego Komisariatu Poczty i Telegrafów, Komisarz Rewolucyjnej Rady Wojskowej Republiki w Ukraińskiej SRR, Komisarz Ludowy Komisariatu Spraw Zagranicznych ZSRR pod RKL Ukraińskiej SRR.

Статтю надіслано до редколегії 12.08.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.09.2024 р.

УДК 614.2:616.9(477) «1941/1945»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112084>

Гінда Володимир,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України, м. Київ
ginda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

ВЕНЕРИЧНІ ХВОРОБИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ, ПРОФІЛАКТИКА ТА МЕТОДИ ВИРШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація

*Метою статті є вивчення заходів боротьби нацистської окупаційної влади з поширенням венеричних недуг на захоплених українських територіях серед солдатів Вермахту та місцевого населення. **Методологія** розвідки базується на основі методів історизму, науковості, джерелознавства, системності, логічності спеціальних історичних та загальнонаукових методів, міждисциплінарних прийомів і методах історії повсякдення. **Наукова новизна** полягає у вивченні на основі існуючої джерельної бази, переважно звітів начальників німецької служби безпеки (далі – СД), політики та заходів боротьби нацистської окупаційної влади проти поширення венеричних хвороб серед військовослужбовців і населення України, аналізі причин розповсюдження цих недуг і покарань хворих військових і цивільних мешканців. **Висновки.** Проаналізувавши наявний матеріал, автор констатує, що у період нацистської окупації України однією із медико-санітарних проблем для нацистів було розповсюдження венеричних хвороб серед місцевого населення і солдатів Вермахту. Із цими недугами німці намагалися боротися різними методами, від медикаментозних – до адміністративно-кримінальних, але побороти існуючу проблему через брак лікарів, медикаментів, не надто злагодженої, а іноді надто жорстокої політики, їм не вдалося.*

***Ключові слова:** нацистська окупація, Україна, Вермахт, венеричні хвороби, лікування, цивільне населення.*

Постановка проблеми. У роки німецько-радянської війни керівництво Вермахту на захоплених територіях поміж безлічі військових та адміністративних проблем зіштовхнулося з проблемою венеричних недуг серед солдатів. На той час ці захворювання могли стати проблемою для війська, адже потребували значних термінів ізольованого лікування. Так, для одужання від сифілісу потрібно було 35–40 днів, а гонореї – понад 3 тижні. Відсутність військових у частинах стільки часу могли підірвати боєздатність армії або призвести до погіршення дисципліни. Цього

керівництво Вермахту боялося найбільше, тому намагалося різними способами боротися з цим негативним явищем.

Історіографія. Дане питання наразі не було предметом вивчення вітчизняних дослідників. Зазвичай українські історики розглядають його крізь призму окупаційної повсякденності або вивчення стану медицини на окупованих українських землях. Передусім у цьому контексті варто відзначити роботи Сергія Стельниковича (Стельникович, 2013, с. 5–12; Стельникович, 2014, с. 151–154; Стельникович, 2015;), Богдана Кицака (Кицак, 2018; Кицак, 2016, с. 77–80), Тетяни Заболотної (Заболотна, 2016, с. 56–98) та Володимира Гінди (Гінда, 2021). Останній у своєму дослідженні про інтимні стосунки та сексуальне насилля на фронті та в тилу під час німецько-радянської війни, присвятив один із підрозділів проблемі венеричних хвороб у Вермахті та Червоній армії. У зарубіжній історіографії цю проблему піднімали у своїх працях німецькі історики Франц Зайдлер (Seidler, 1977), Регіна Мюльхойзер (Mühlhäuser, 2010), американські дослідниці Венді Гертъєянссен (Gertjeanssen, 2004), Венді Лауер (Лауер, 2010) та нідерландський історик Карел Беркгоф (Беркгоф, 2011). Фрагментарно про боротьбу нацистів із інфікованими жінками на окупованих територіях СРСР йдеться у роботах росіянина Бориса Соколова (Соколов, 2002) і Бориса Ковальова (Ковалев, 2011).

Мета статті дослідити методи боротьби окупаційної влади з венеричними хворобами у Вермахті та серед українського населення, масштаби поширення недуг в Україні, проблеми у роботі з їх уникнення.

Виклад основного матеріалу. Нацисти, намагаючись попередити розповсюдження венеричних недуг у війську, напередодні та під час Другої світової війни вживали різних заходів. Ще в 1938 р. командування Вермахту запровадило так звані санітарні станції для солдатів, які зазвичай відкривали у місцях дислокації військових частин. Згідно з розпорядженнями, кожен вояк після інтимної близькості обов'язково мав відвідати таку станцію та провести дезінфекцію статевого органу (санацію). За спогадами вояків, такі процедури були надто болісними (Оллерберг, 2009, с. 174). Але санстанції, як зауважували у роки війни лікарі, не виправдали себе. Військові здебільшого ігнорували їх після сексуальних контактів, бо хтось вважав не інфікованою партнершу, комусь не хотілося проходити неприємну процедуру санації. Окрім цього, непродумана система розташування санітарних станцій чи незначна їх кількість у містах створювали воякам незручності. Адже нерідко аби потрапити туди, потрібно було після статевого акту проїхати все місто, а покидати своїх подруг та долати значні відстані аби пройти процедуру дезінфекції бажали не всі (Gertjeanssen, 2004, p. 174).

Для лікування інфікованих військовослужбовців у Вермахті були створені венеричні шпиталі. На жаргоні німецьких піхотинців – «рицарські

замки». Вояки, які потрапляли сюди повторно, отримували дисциплінарні покарання, а від 1944 р. їх могли ув'язнити, бо цим вони підривали цілісність і бойовий дух війська. Зазвичай хворим солдатам забороняли їхати у відпустку до Райху, боячись поширення там цих недуг. Наприклад, у райхскомісаріаті «Україна» хворий після лікування мав 2 місяці перебувати на карантині і лише після цього міг отримати дозвіл на в'їзд до Райху (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 39). Варто зазначити, що німецькі солдати, як і їх супротивники – червоноармійці, використовували венеричні інфікування як можливість ухиляння від бойових дій, тому наприкінці війни німецьке командування стало жорсткіше поводитися з такими хворими (Соколов, 2002, с.327). Командири чи лікарі постійно проводили в частинах профілактичні бесіди про небезпеку венеричних недуг та можливість уникнення інфікування, під час яких робилися наголоси на небезпеці статевих контактів із пов'їями, безладному інтимному життю, приховуванні недуг, несвоєчасному зверненні до лікаря (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України ф. 3770, оп. 1, спр. 12, арк. 10 зв.). Поміж військових розповсюджували інформаційні брошури чи листівки про статеві хвороби. Зазвичай у цих листівках солдатам пропонувалося використовувати презервативи під час статевих актів і відразу з'являтися до санітарних пунктів для проведення дезінфекції і пам'ятати: що саме позашлюбні інтимні контакти були основним джерелом венеричних інфікувань, що сексуальна стриманість є кращим захистом від недуг, а у випадку їх виявлення вчасне звернення до лікаря гарантує швидке одужання без ускладнень (Gertjeanssen, 2004, p. 128).

Загалом, як зауважують дослідники, за період Другої світової війни венеричні хвороби у німецькому війську набули загрозливих форм. Скажімо, Ф. Зайдлер пише, що в роки війни ними перехворіли понад 700 тис. вояків Вермахту та припускає, що цифра може бути збільшена до одного мільйона, якщо врахувати солдатів, які намагалися приховати свої недуги та вилікуватися самостійно (Seidler, 1977, p. 77). Проаналізувавши звіти німецьких військових лікарів, В. Гетьєянсен приходять до висновку, що за весь період війни постійно в середньому лікувалися 14 батальйонів (один батальйон 300–800 солдатів) солдатів із венеричними хворобами (Gertjeanssen, 2004, p. 123).

Наприкінці війни, коли відчувався брак військових, німці навіть розглядали варіант зі створення так званих «сифіліс-загонів», які мали наповнюватися інфікованими солдатами та воювати на передовій. Але ідею швидко відкинули. Керівництво Німеччини боялося, що подібний факт використають у своїй пропаганді проти них армії противника (Гінда, 2021, с. 120).

Дошкуляли військовослужбовцям і цивільній адміністрації статеві недуги і в окупованій Україні. Для прикладу, вінницьке СД повідомляло, що влітку 1941 р. кількість венеричних інфікувань у місті зросла до майже 1,5 тис. (Лауер, 2010, с. 290), а за 10 місяців окупації (від жовтня 1941 до липня 1942 р.) у міській венеричній лікарні стаціонарно отримали лікування 425 пацієнтів і майже 4 тис. – амбулаторно (Стельникович, 2014, с. 153) у Львові, через це окупанти змушені були відкрити додаткову лікарню (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, ф. 166, оп. 3, спр. 247, арк. 37). У Харкові восени 1942 р. венеричні хворі займали 10% ліжок у лікарнях, в цей же час в Житомирському генеральному окрузі кількість статевих захворювань збільшилася на 50% (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 38).

Причини поширення цих хвороб були різні. Так, німці головним джерелом цього вважали розповсюдження серед солдатів пиятики, відкриття ресторанів та кафе, де вояки постійно контактували з «жінками сумнівної поведінки», зубожіння населення, яке штовхало жінок до занять проституцією та роботу таємних борделів, які не могли контролювати окупанти (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 942, 944). Але не варто відкидати й такі фактори, як безладне статеве життя солдатів, сексуалізоване насилля, недотримання військовими правил гігієни, невідвідування санітарних станцій, небажання інфікованих звертатися до лікарів при перших симптомах хвороби.

Загрозливі масштаби венеричних захворювань серед цивільного населення та німецьких вояків змусили окупаційний режим реагувати на ситуацію. На початку «нова влада» вдавалася до надто жорстких методів вирішення проблеми: населенню через пресу повідомили, що люди, які уникатимуть лікування від венеричних хвороб або інфікуватимуть інших, будуть арештовані та заслані до концентраційних таборів (Військово-лікарське розпорядження, 1941, с. 3). В окремих випадках жінок навіть розстрілювали за звинуваченням у навмисному інфікуванні солдатів Вермахту. Варто наголосити, вони мали підґрунтя для таких звинувачень. Радянські спецслужби неодноразово спеціально використовували венерично хворих жінок у боротьбі з ворогом, а вже наприкінці війни до таких методів вдавалися і самі німці (див. Гінда, 2021, с. 116-133). Але через відповідні сурові покарання, недужі, убезпечуючи себе від смерті, стали приховувати захворювання. Навесні 1943 р. на це звернув увагу референт СД у Білорусії, зауваживши, що якщо раніше жінки самі повідомляли про свої недуги, то після хвилі розстрілів перестали це робити, що значно утруднило роботу з виявлення джерел інфікування солдатів (Соколов, 2002, с. 327).

Окупаційна адміністрація України через такі дії населення видала ряд розпоряджень і постанов. Насамперед було вирішено, що стримувати статеві хвороби будуть відділи здоров'я, створенні при міських управах, а контролюватимуть їх роботу – співробітники німецького СД. До населення було доведено, що венерично хворі люди отримують від влади безкоштовне лікування (медичні послуги в окупації були платними) після звернення до лікарів, а у випадках приховування недуг ризикують отримати адміністративні покарання. Витрати на лікування, згідно з розпорядженнями німецького командування, мали брати на себе міські управи (Г. Я., 1942, С. 4).

У багатьох українських містах для лікування хворих почали відкривати спеціалізовані венеричні відділення. Так, в Одесі запрацювали 6 відповідних закладів, де одесити та військові могли за необхідності отримати безкоштовні консультації та профілактичні мазі (Профілактичні пункти, 1942, с. 4). Згодом у місті відкрили венеричний шпиталь, де могли одночасно лікуватися 200 хворих. Керував закладом місцевий лікар Д. Коцовський. Напередодні його відкриття в «Південні Пальмірі» провели засідання місцевих лікарів-венерологів за присутності німецького, румунського військового та цивільного керівництва. Присутні обговорили проблеми у боротьбі з недугами та створили спеціальне венеричне бюро, яке мало втілити в життя всі напрацювання спеціалістів на засіданні (Боротьба з венеричними недугами в Одесі, 1944, с. 4). Загалом за весь період окупації Одеси відповідні заклади працювали на повну завантаженість. Лише венеричний диспансер у 1942 р. за один весняний місяць надав близько 400 консультацій пацієнтам, а венерична лабораторія – 425 (У санітарному відділі, 1942, с. 5). В той же час за один місяць осені 1942 р. лікарі зареєстрували в місті 395 нових випадків інфікувань сифілісом (Санітарний нагляд, 1942, с. 4), а в лютому 1943 р. – 689 хворих (Санітарні пункти, 1943, с. 4).

У березні 1942 р. мешканцям Сімферополя було повідомлено про відкриття та безкоштовний прийом хворих у поліклініці та лабораторії венеричного відділення. Прийом пацієнтів передбачався п'ять днів на тиждень, окрім вихідних (Реклама, 1942, с. 4).

У звіті за 1 листопада 1942 р. на адресу керівника СД України начальник поліції безпеки Києва проблемі венеричних захворювань і боротьби з ними у столиці присвятив підрозділ. Зі звіту випливало, що в Києві невпинно зростала захворюваність на статеві недуги. В документі він розлого розписав всі заходи, які були проведені для стримування поширення статевих інфекцій. Перш з все, СД посилило співпрацю з головним військовим лікарем гарнізону, українською та німецькою поліцією, керівництвом залізниці, що поліпшило можливість виявлення місць поширення хвороб. У Києві негайно запровадили безкоштовне

лікування, за необхідності інфікованих забирали до лікарень примусово. Лікарні облаштували за зразком тюремних закладів, аби пацієнти не мали змоги втекти. У міській управі при відділі здоров'я з'явилася посада інспектора з профілактики венеричних недуг, до обов'язків якого входили виявлення, лікування і реєстрування хворих, пошук повій, які надавали свої послуги таємно від окупаційної влади (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 944-945).

Боротьбу з венеричними хворобами на території «Трансністрії» регулювала дещо запізніла постанова №111 від 1 квітня 1943 року, яка теж передбачала ізоляцію і безкоштовне лікування хворих, запровадження в абсолютній більшості населених пунктів, де перебували військові, венеричних диспансерів і профілактичних пунктів для надання медичної допомоги хворим, їм також обіцяли конфіденційність лікування. Передбачала постанова й адміністративні покарання та ув'язнення. Так, людей, які знали про свою хворобу і продовжували активне статеве життя, після лікування могли ув'язнити до таборів праці строком на 3–10 місяців. А тих, хто знав про таких людей і не доніс до поліції, чекали штрафи у розмірі 100–300 райхсмарок. Передбачалися покарання і для тих, хто намагався в такий спосіб когось обмовити (Головне управління громадського губернатора «Трансністрії». Дирекція охорони здоров'я наказ №111, 1943, с. 3).

У районах міст, де промишляли незареєстровані повії, нерідко окупантами практикувалися рейди з їх примусового гінекологічного огляду. Зазвичай ввійманих жінок доставляли до лікарень на обстеження, після чого здоровим пропонувалося працювати повіями офіційно в тилкових борделях або індивідуально, але вже під ретельним медичним наглядом (двічі на тиждень). Лише в березні 1942 р. завдяки таким рейдам у Львові взяли на медичний контроль близько 200 повій (Gertjeanssen, 2004, p. 147).

Найголовнішою проблемою у боротьбі з недугами на окупованих територіях був брак медичних препаратів та лікарів. Це неодноразово відмічалось у звітах генерал-комісарів і СД. Скажімо, в звіті керівника СД Києва від 1 листопада 1942 р. йшлося, що за рік німецька влада так і не змогла покращити нехватку препаратів для лікування венеричних хвороб. Рідкісним дефіцитом називалися такі ліки як сульфідін, протаргол і неосальварсан. Якість медичного персоналу теж не давала можливості вирішити проблему, бо майже половина з них були молодими та недосвідченими спеціалістами, нерідко їх недостатня кваліфікація призводила до небажання хворих відвідувати лікарні (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 942-943). Аналогічним питанням був присвячений звіт СД за лютий 1943 р., який стосувався Дніпропетровського, Житомирського,

Харківського та Київського округів райхскомісаріату «Україна». Окрім цього, тут також наголошувалося на небажанні жінок виказувати своїх інфікованих партнерів, що утруднювало процес лікування та покарання (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 36-39.). Власне це часто згадував і очільник генерального округу «Миколаїв» Е. Оперман (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 94).

Складна процедура лікування, можливість покарання, насильницька рекрутування на різні допоміжні роботи (прибирання, розчищення доріг чи риття окопів), жакливі умови перебування в лікарнях нерідко призводили до небажання хворих лікуватися офіційно. Такі люди намагалися вилікуватися самостійно, вдавалися до послуг приватних лікарів (на сторінках газети «Одеса» від початку 1943 р. принаймні 5 приватних лікарів пропонували відповідні послуги), які за окрему плату проводили лікування вдома, зверталися до народних знахарів та народної медицини. Попит на таке лікування швидко призвів до появи некомпетентних людей чи шахраїв, які пропонували свою допомогу, продавали «чудодійні» ліки від інфекції, лише з однією метою – нажитися на проблемах хворих. Ситуація набрала таких обертів, що окупаційна влада вимушена була втрутитися.

Наприклад, у дистрикті «Галичина» німці заборонили хворим зі статевими недугами займатися самолікуванням та звертатися за допомогою до знахарів, використовувати різного роду препарати, які рекламувалися у пресі чи деінде за межами медичних закладів. За порушення цього наказу передбачалися значні грошові штрафи та ув'язнення. Відповідна заборона була опублікована в окупаційній газеті «Львівські вісті» за серпень 1942 р. : «Не дивниця, що влада, яка взяла в свої руки керму акції поборювання полових недуг, гостро виступила... проти всякого роду самолікування, лікування на віддаль або при допомозі всяких захвалюваних ліків. Полові недуги може лікувати тільки лікар на основі власного спостереження й обсліду. Саме тому заборонено давати поради на віддаль або давати вказівки до самолікування у викладах, листах, ілюстраціях або представленнях». Окупаційна влада «подбала» й про рекламу послуг щодо лікування хвороб: «Забороняється теж явно чи тайно оголошувати й захвалювати засоби й предмети, що лікують полові недуги – у листах, ілюстраціях і представленнях та виставляти їх у місцях, прилюдно доступних». Одним із інструментів контролю вбачалося у запровадженні виключно рецептурного відпущення в аптеках ліків для подолання венеричних недуг. «Всі засоби, що можуть служити до лікування полових недуг, вільно видавати тільки в аптеках і тільки на лікарське припоручення (рецепту), причому на рецептах мусить бути подане прізвище й місце

замешкання хворого» (Полові недуги може лікувати тільки лікар, 1942, с. 3). Такий же заклик до населення Донеччини був опублікований в «Донецькому віснику» в травні 1943 році, де наголошувалося, що «категорично заборонено лікувати венеричні хвороби лікарям вдома», а всі необхідні медикаменти слід отримувати лише в лікарнях, бо торгівля такими препаратами за їх межами заборонена (Заклик до населення Юзівської області, 1943, с. 4). У березні 1943 р. Дніпропетровська міська управа теж заборонила приватне лікування венеричних хворих через неналежну кваліфікацію лікарів та зобов'язала реєструвати хворих в лікарнях і передавати дані про них військовому командуванню частин Вермахту (Кицак, 2018, с. 131).

В окупаційній пресі нерідко друкувалися інформаційні статті чи замітки про небезпеку статевих хвороб, про можливість уникнення інфікування, симптоми, поради як себе поводити у випадку їх виявлення. Робилося це з розрахунком підвищити рівень знань населення про небезпеку недуг та особливості їх лікування (Заболотна, 2016, с. 95). Наприклад, газета Івано-Франківська «Станіславське слово» на своїх сторінках запровадила рубрику «Поради лікаря», де описували симптоми найнебезпечніших і найпоширеніших в окупації хвороб. Проблемі сифілісу та боротьби з ним часопис присвятив дві статті «Сифіліс народне лихо» та «Збудник сифілісу і боротьба з ним» у номерах за листопад 1942 року. Автори матеріалів спочатку розповіли про історію виникнення хвороби, потім подали статистику, в яких країнах він найбільше був поширений до війни, а на завершення наголосили про наслідках недуги, якщо її вчасно не лікувати.

Очевидно, що акцент на наслідках недуги був зробленим із розрахунком достукатися до вже хворих людей, які уникали лікування. З метою інформування місцевого населення, серед іншого, використовувалася й окупаційна преса. Так, газета «Станіславське слово» у числі за 29 листопада 1942 р. містила розлогу статтю під назвою «Збудник сифілісу і боротьба з ним». Зокрема, йшлося про наступе: «Сифіліс попавши найчастіше через полові зносини або поцілунки, посуду, тощо, до організму здорової людини, скорше чи пізніше може робити в ньому (коли не лікують) жахливий руйнування і то не минаючи жодного органу людини <...> Найчастіше, крім полових органів, він вражає печінку, киши, шлунок, нерви, всі органи голови: вуха, очі, горло, ніс <...> Як і кожній недугі, так і тут, найлегше запобігти хворобі, ніж її потімвилікувати. Тому, в сумнівних випадках, при появі будь-яких ознак хвороби треба негайно звернутися до лікаря, відкинувши той брехливий сором, який ще й досі стримує багатьох хворих від вчасного звернення до спеціаліста» (Мовчан, 1942, с. 8).

Як бачимо, з людьми, які не бажали лікуватися в лікарнях, окупаційний режим борювався жорстко. Не менші покарання були

передбачені і для лікарів, які допомагали хворим поза межами медичних закладів та не виказували відповідним органам. Таких відразу позбавляли лікарської практики та арештовували (Військово-лікарське розпорядження, 1941, с. 3). На жаль, нам не вдалося встановити, що передбачав арешт для лікарів. Можливо, вони отримували такі ж штрафи і ув'язнення як і ті люди, які уникали лікування в «Транснїстрії». Всі ці перестороги були прописані для місцевих лікарів, бо саме вони займалися лікуванням населення, а допомога статево хворим воякам Вермахту була під контролем німецьких військових ескулапів.

Висновки. Отож можемо констатувати, що Вермахт під час німецько-радянської війни зіштовхнувся в окупованій Україні з проблемою поширення у військах і поміж місцевих мешканців венеричних недуг, які за певних умов могли зашкодити боєздатності армії на Східному фронті. Намагаючись її нівелювати, нацистська окупаційна влада вдалася до ряду запобіжних заходів, які не завжди були дієвими. Як засвідчують документи, від початку нацисти розстрілювали інфікованих місцевих жінок, але це призвело до того, що люди стали боятися звертатися до лікарів, тоді вони спробувала вирішити проблему шляхом диспансеризації хворих та проведення профілактичних заходів серед населення та військових. У лікарнях відкривалися венерологічні відділення чи кабінети, де надавалися безкоштовні лікування та консультації. За певних обставин хворих цивільних могли штрафувати або запроторювати до трудових таборів. Серед солдатів влаштовувалися профілактичні бесіди на тему безпеки захворювань, відкривалися борделі, де проводився ретельний медичний контроль за працюючими повіями, робилися спроби легалізувати підпільну проституцію. Але незважаючи на проведені нацистами адміністративні заходи, вирішити цю проблему так і не вдалося, не в останню чергу через брак медикаментів, лікарів, небажання хворих звертатися до медичних закладів чи не завжди ефективних, а інколи й запізнених, заходів з попередження недуг.

Подяка. Висловлюю подяку рецензентам за конструктивні зауваження та редакційній колегії журналу за можливість публікації своєї розвідки.

Фінансування. Автор не отримував фінансованої підтримки для проведення свого дослідження та публікації даної статті.

Джерела та література

Боротьба з венеричними захворюваннями в Одесі. (1944). *Одеська газета* (Одеса), 18 лютого. С. 4. [російською мовою].

Беркгоф, К. (2011) Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 455 с.

Заклик до населення Юзівської області. (1943). *Донецький вісник* (Донецьк), 16 травня. С. 4. [російською мовою].

Військово-лікарське розпорядження. (1941). *Нова доба* (Бердичів). 12 жовтня. С. 4.

Gertjeanssen, W. (2004) Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II, A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota. 401 p.

Г., Я. (1942) Противенерична допомога. *Нове українське слово* (Київ), 28 серпня. С. 4.

Гінда, В. (2021) Агенти-коханки: жінки на службі німецької і партизанської розвідок. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 23, 116-133.

Гінда, В. (2021) Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації і на фронті. Київ: Ін-т історії України НАН України, 409 с.

Головне управління громадського губернатора «Трансїстрії». Дирекція охорони здоров'я наказ №111. (1943). Одеса (Одеса), 8 квітня. С. 3. [російською мовою].

Заболотна, Т. (2016) Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної). *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 18, 59-98.

Seidler, F. (1977) Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmelung: Probleme der deutschen Sanitätsführung 1939-1945. Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 323 p.

Кицак, Б. (2018) Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941-1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Житомир, 242 с. URL: <https://eprints.ua.edu.ua/id/eprint/8726/1/kuc.pdf> (дата звернення: 20.09.2024).

Кицак, Б. (2016) Санітарно-епідеміологічний стан на території райхскомісаріату «Україна» у другій половині 1941 – початку 1944 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Вип. 2. Ч. 1, 77-80.

Ковальов, Б. (2011) Повсякденне життя Росії в період нацистської окупації. Москва: Молода гвардія, 656 с. [російською мовою].

Лауер, В. (2010) Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України, 368 с.

Мовчан, Ю. (1942) Збудник сифілісу і боротьба з ним. Станіславське слово (Івано-Франківськ), 29 листопада.

Mühlhäuser, R. (2010) Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945 Hamburger Edition, 416 p.

Оллерберг, Й. (2009) Німецький снайпер на Східному фронті. 1942-1945. Москва: Яуза-Прес, 317 с. [російською мовою].

Полові недуги може лікувати тільки лікар. (1942). Львівські вісті (Львів), 19 серпня. С. 3.

Профілактичні пункти. (1942). Одеса (Одеса), 5 грудня. С. 4. [російською мовою].

Реклама. (1942). Голос Криму (Сімферополь), 5 березня. С. 4. [російською мовою].

Санітарний нагляд. (1942). Одеська газета (Одеса), 27 жовтня. С. 4. [російською мовою].

- Санітарні пункти. (1943). Одеса (Одеса), 9 березня. С. 4. [російською мовою].
- Соколов, Б.** (2002) Окупація. правда і міфи. Москва: АСТ-ПРЕС КНИГА, 352 с. [російською мовою].
- Стельникович, С.** (2015) Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.). Житомир: Видавництво О.О. Євенок, 592 с.
- Стельникович, С.** (2013) Медичне обслуговування на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 — початок 1944 рр.). *Волинські історичні записки: зб. наук. праць*. Житомир. Т. 11, 5-12.
- Стельникович, С.** (2014) Санітарно-епідеміологічний стан на території житомирського генерального округу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Том 1, № 40, 151-154.
- У санітарному відділі. (1942). Одеська газета (Одеса), 9 червня. С. 5. [російською мовою]
- Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, ф. 166, оп. 3, спр. 247, 150 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України ф. 4328, оп. 1, спр. 5, 159 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України ф. 3770, оп. 1, спр. 12. 137 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, 1002 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, КМФ-8, оп. 1, спр. 6, 167 арк.

References

- Berkhof, K.** (2011) *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert' v Ukraini pid natsysts'koiu vladoiu*. Kyiv, 455 s. [in Ukrainian].
- Боро'ба з венеричнымы захворюваннямы в Одесі. (1944). *Odes'ka hazeta* (Odesa), 18 liutoho. S. 4. [in Russian].
- Gertjeanssen, W.** (2004) Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II, A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota. 401 p. [in English].
- Н., Ya.** (1942) *Protivenerychna dopomoha. Nove ukrains'ke slovo* (Kyiv), 28 serpnia. S. 4. [in Ukrainian].
- Hinda, V.** (2021) Ahenty-kokhanky: zhinky na sluzhbi nimets'koi i partyzans'koi rozvidok. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 23, 116–133. [in Ukrainian].
- Hinda, V.** (2021) Intymni stosunky ta seksual'ne nasyt'stvo pid chas nimets'koi radians'koi vijny v okupatsii i na fronti. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 409 s.
- Kytsak, B.** (2018) Medychne zabezpechennia naselennia u Rajkhskomisariati «Ukraina» v 1941-1944 rr.: *Candidate's thesis of the historical sci.* Zhytomyr, 242 s. URL: <https://eprints.ua.edu.ua/id/eprint/8726/1/kuc.pdf> [in Ukrainian].
- Kytsak, B.** (2016) Sanitarno-epidemiolohichnyj stan na terytorii rajkhskomisariatu «Ukraina» u druhiy polovyni 1941 – pochatku 1944 rr. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii «Istoriia»*. 2016. 2. 1: 77-80. [in Ukrainian].
- Koval'ov, B.** (2011) *Povsiazkdenne zhyttia Rosii v period natsysts'koi okupatsii*. Moskva: Moloda hvardiia, 656 s. [in Russian].

Lauer, V. (2010) *Tvorennia natsysts'koi imperii ta Holokost v Ukraini*. Kyiv: Zovnisthorhvydav Ukrainy, 368 s. [in Ukrainian].

Movchan, Yu. (1942) *Zbudnyk syfilisu i borot'ba z nym*. Stanislavs'ke slovo (Ivano-Frankivs'k), 29 lystopada.

Mühlhäuser, R. (2010) *Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945* Hamburger Edition, 416 p. [in German].

Ollenberh, J. (2009) *Nimets'kyj snajper na Skhidnomu fronti. 1942–1945*. Moskva: Yuza-Pres, 317 s. [in Russian].

Polovi neduhy mozhe likuvaty til'ky likar. (1942). *L'vivs'ki visti (L'viv)*, 19 serpnia. S. 3. [in Ukrainian].

Profilaktychni punkty. (1942). *Odesa (Odesa)*, 5 hrudnia. S. 4. [in Russian].

Reklama. (1942). *Holos Krymu (Simferopol')*, 5 bereznia. S. 4. [in Russian].

Sanitarnyj nahliad. (1942). *Odes'ka hazeta (Odesa)*, 27 zhovtnia. S. 4. [in Russian].

Sanitarni punkty. (1943). *Odesa (Odesa)*, 9 bereznia. S. 4. [in Russian].

Seidler, F. (1977) *Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmelung: Probleme der deutschen Sanitätsführung 1939-1945*. Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 323 p. [in German].

Sokolov, B. (2002) *Okupatsiia. pravda i mify*. Moskva: AST-PRES KNYHA, 352 s. [in Russian].

Stel'nykovych, S. (2015) *Zhytomyr's'ko-Vinnyts'kyj rehion v umovakh natsysts'koi okupatsii (1941-1944 rr.)*. Zhytomyr, 592 s. [in Ukrainian].

Stel'nykovych, S. (2013) *Medyчне obsluhovuvannia na terytorii heneral'noho okruhu Zhytomyr (druha polovyna 1941 — pochatok 1944 rr.)*. *Volyns'ki istorychni zapysky: zb. nauk. prats'*. T. 11: 5-12. [in Ukrainian].

Stel'nykovych, S. (2014) *Sanitarno-epidemiolohichnyj stan na terytorii zhytomyr's'koho heneral'noho okruhu*. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. Tom 1, № 40, 151–154. [in Ukrainian].

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'iednan' ta ukrainiky, f. 166, op. 3, spr. 247, 150 ark.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy f.4328, op. 1, spr. 5, 159 ark.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy f. 3770, op. 1, spr. 12. 137 ark.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 3676, op. 4, spr. 476, 1002 ark.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, KMF-8, op. 1, spr. 6, 167 ark.

U sanitarnomu viddili. (1942). *Odes'ka hazeta (Odesa)*, 9 chervnia. S. 5. [in Russian].

Vijs'kovo-likars'ke rozporiadzhennia. (1941). *Nova doba (Berdychiv)*. 12 zhovtnia. S. 4. [in Ukrainian].

Zabolotna, T. (2016) *Sanitarno-epidemiolohichna sytuatsiia ta medyчне obsluhovuvannia tsyvil'noho naselennia Ukrainy v roky natsysts'koi okupatsii (za materialamy okupatsijnoi)*. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 18, 59–98. [in Ukrainian].

Zaklyk do naselennia Yuzivs'koi oblasti. (1943). Donets'kyj visnyk (Donets'k), 16 travnia. S. 4. [in Russian].

Ginda V. VENEREAL DISEASES DURING THE NAZI OCCUPATION OF UKRAINE: CAUSES OF SPREAD, PREVENTION AND PROBLEM SOLVING METHODS

Abstract

The purpose of the article is to study the methods used by the Nazi occupation authorities to combat the spread of venereal diseases in the Ukrainian territories under their occupation, affecting both Wehrmacht soldiers and the local population. **The research methodology** is based on specific historical and general scientific methods, interdisciplinary methods and the existing terminological apparatus. **The scientific novelty** consists in the study on the basis of the available source base, primarily the reports of the chiefs of the German security service (hereinafter referred to as the SS), the policy and methods of the Nazi occupation government's struggle against the spread of venereal diseases among soldiers and the population of Ukraine, the analysis of the causes of the spread of these diseases and the punishment of sick military and civilian residents. **Conclusions.** After analyzing the available material, the author states that during the Nazi occupation in the territory of occupied Ukraine, one of the health and sanitary problems for the Nazis was the spread of venereal diseases among Wehrmacht soldiers. The Germans tried to combat these ailments through various methods, from medicinal to administrative-criminal, but they failed to overcome the existing problem due to the lack of doctors and medicines, as well as a poorly coordinated policy that was sometimes excessively cruel.

Key words: Nazi occupation, Ukraine, Wehrmacht, venereal diseases, treatment, civilian population.

Hinda W. CHOROBY WENERYCZNE W CZASIE NAZISTOWSKIEJ OKUPACJI UKRAINY: PRZYCZYNY ROZPRZESTRZENIANIA, ZAPOBIEGANIE I SPOSOBY ROZWIĄZYWANIA PROBLEMÓW

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadanie działań podjętych przez hitlerowskie władze okupacyjne w celu zwalczania rozprzestrzeniania się chorób wenerycznych na zajętych terenach Ukrainy wśród żołnierzy Wehrmachtu i miejscowej ludności. **Metodologia** badania opiera się na metodach historyzmu, nauki, studiów źródłowych, systematyczności, logice specjalnych metod historycznych i ogólnonaukowych, technikach interdyscyplinarnych i metodach historii potocznej. **Nowością naukową** jest zbadanie w oparciu o istniejącą bazę źródłową, głównie raporty szefów niemieckiej służby bezpieczeństwa (zwanej dalej SD), politykę i działania hitlerowskich władz okupacyjnych w zakresie zwalczania rozprzestrzeniania się chorób wenerycznych wśród żołnierzy i ludności Ukrainy, analiza przyczyn szerzenia się tych chorób oraz kary wobec chorych mieszkańców wojskowych i cywilnych. **Wnioski.** Po analizie dostępnego materiału autor stwierdza, że w czasie okupacji hitlerowskiej Ukrainy jednym z problemów zdrowotnych i sanitarnych nazistów było szerzenie się chorób wenerycznych wśród miejscowej ludności i żołnierzy Wehrmachtu. Niemcy próbowali walczyć z tymi dolegliwościami różnymi metodami, od leczniczych po administracyjno-karnych, jednak nie udało im się

przewyciężyć istniejącego problemu ze względu na brak lekarzy, lekarstw, niezbyt skoordynowaną, a czasem zbyt okrutną politykę.

Słowa kluczowe: *okupacja hitlerowska, Ukraina, Wehrmacht, choroby weneryczne, leczenie, ludność cywilna.*

Статтю надіслано до редколегії 11.08.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 01.09.2024 р.

**ЄВРОПЕЙСЬКІ, НАЦІОНАЛЬНІ ТА
ПАМ'ЯТТЄВІ СТУДІЇ**

УДК 94/477.4(438)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112085>

Bilobrowec Olga,

doktor habilitowany nauk historycznych,
docent, profesor katedry historii Ukrainy,

Żytomierskiego Uniwersytetu
Państwowego im. Iwana Franki

bilobrovets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6638-3815>

ResearcherID: H-5369-2016

PERSPEKTYWY ROZWOJU EUROPY W POGŁĄDACH POLSKIEGO DEMOKRATY EUGENIUSA STARCHEWSKIEGO

Streszczenie

*Celem artykułu jest analiza i ukazanie istoty poglądów polskiego demokraty, działacza społecznego i politycznego E. Starczewskiego na temat nowych podstaw polityki międzynarodowej i zjednoczenia wspólnoty europejskiej w pierwszych dekadach XX wieku. **Metodologia** badań opiera się na ogólnych zasadach nauki, metodach historyczno-systemowych i tekstologicznych, analizie społeczno-politycznej i analiza prozopograficzna. **Nowością naukową** jest przedstawienie postępowych poglądów i stanowisk polskiego demokraty E. Starczewskiego w sprawie rozwoju społecznego i cywilizacyjnego ludzkości, budowy nowych fundamentów polityki europejskiej, zgodnych z nowoczesnością. **Wnioski** autora wskazują na wyjątkowość osobowości Ye. Starczewskiego. Wyrażane przez niego poglądy dotyczące konieczności zmiany podstaw społecznych i polityki międzynarodowej, uznania praw narodów do rozwoju politycznego, określenia granic w obrębie terytoriów etnicznych i zapewnienia praw mniejszości narodowych stały się programem działań polskich demokratów. Na uwagę zasługują jego poglądy na temat konieczności zjednoczenia państw europejskich w jedną organizację na zasadach parytetu, pokojowego współistnienia, ochrony praw gospodarczych, politycznych i kulturalnych narodów. Jego wypowiedzi na temat ludzkiego pragnienia osobistego szczęścia i samorealizacji, ochrony praw człowieka, tolerancji w postrzeganiu innych, które stanowią istotę wartości współczesnej Unii Europejskiej, są głęboko nowoczesne.*

***Słowa kluczowe:** Polacy, polscy demokraci, Eugeniusz Starczewski, poglądy społeczno-polityczne, Unia Europejska, Ukraina, Ukraińska rewolucja narodowa, formacja państwa.*

Opis problemu.

Idea zjednoczenia państw europejskich, którą zaczęto realizować około 70 lat temu, okazała się sukcesem i została wdrożona poprzez utworzenie Unii Europejskiej. Atrakcyjność tej przestrzeni związana jest przede wszystkim z bezpieczeństwem, ochroną praw człowieka i wysokim standardem życia. Droga do budowy nowej Europy nie była jednak łatwa, zwłaszcza ze względu na

konieczność przełamania utrwalonych poglądów konserwatywnych, prawo do siłowego rozwiązywania problemów międzynarodowych i ustanowienie nowych zasad demokracji. Do kręgu polskich publicystów, myślicieli, polityków, którzy byli zwolennikami nowych stosunków międzynarodowych w XX wieku, należał Jewheniusz Starczewski, jeden z przywódców polskich demokratów na Ukrainie. Opinie wyrażone przez niego około 100 lat temu imponują głębią, wnikliwością i faktyczną realizacją. Nakreślony przez niego krąg zagadnień przyszłego rozwoju społecznego, propozycja nowych podstawowych idei i zasad rozwoju międzynarodowego, układ granic po zakończeniu I wojny światowej zasługują na uwagę.

Historiografia.

Większość polskich demokratów, którzy urodzili się i brali czynny udział w życiu społecznym i politycznym Ukrainy w okresie Ukraińskiej Rewolucji Narodowej i kształtowania się państwa, pozostawała poza zasięgiem badaczy. Polskie życie publiczne na Ukrainie w tym okresie uwydatnione jest w opublikowanej w okresie powojennym pracy polskiego historyka G. Jabłońskiego (Jabłoński, 1948), która stała się podstawą do pisania dzieł współczesnych historyków polskich i ukraińskich. Ogólną charakterystykę społeczeństwa polskiego w Kijowie w latach 1905-1920 przedstawia monografia M. Korzeniowskiego (Korzeniowski, 2009). O udziale polskich sił politycznych w okresie działalności Ukraińskiego Komitetu Centralnego pisze M. Potapenko (Потاپенко, 2015). W 2004 roku w Polskim Słowniku Biograficznym ukazał się artykuł biograficzny A. Zemby, który pokazuje główne etapy życia E. Starczewskiego (Zięba, 2004). Charakterystyce niektórych jego poglądów i działalności społecznej poświęcony są artykuły polskich historyków. W kontekście problematyki płci M. Duda analizował poglądy E. Starczewskiego na temat praw mężczyzny i kobiety, miejsca i roli rodziny (Duda, 2015). Wzjęcie działań Ligi Narodów podczas Konferencji Pokojowej w Paryżu E. Starczewskiego ujawnił S. Dembski (Dębski, 2012). T. Epsztein opisał hobby Starczewskiego – podróżowanie po Europie i wydany przez niego „Przewodnik” (Epsztein, 2010). Brakuje obecnie analizy i uogólnienia poglądów Starczewskiego na rozwój cywilizacyjny i stosunki międzynarodowe. Jednocześnie słynny demokrat pozostawił po sobie szereg dzieł publicystycznych, w których wyrażał poglądy znacznie wyprzedzające swoją epokę.

Celem artykułu jest analiza i ukazanie istoty poglądów i opinii polskiego demokracji, działacza społecznego i politycznego E. Starczewskiego, wyrażanych w jego twórczości publicystycznej, na temat nowych podstaw polityki międzynarodowej i organizacji wspólnoty europejskiej oraz powstania Stanów Zjednoczonych Europy.

Prezentacja głównego materiału. Demokratyczny światopogląd Eugeniusza Starczewskiego, umiłowanie wolności, umiejętność dokonywania

uogólnień teoretycznych i ambitne cele życiowe Eugeniusza Starczewskiego kształtowały się już w dzieciństwie i znalazły wyraz w aktywnej działalności społecznej. Eugeniusz urodził się i pierwsze lata życia spędził w majątku Czorczi w powiecie kowelskim na Wołyniu, w rodzinie szlacheckiej. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie zdobył wykształcenie historyczne na Uniwersytecie w Derpacie oraz dyplom prawnika w Moskwie. Praktykę adwokacką rozpoczął w 1888 r. w Łucku, później pracował w Kijowie (Zięba, 2004, s. 281). Aktywnie angażuje się w działalność publiczną. W okresie demokratycznych przemian rewolucji 1905 r. brał udział w wyborach do Dumy Państwowej, tracąc do przeciwnika jeden głos (Epsztein, 2010, s. 409). W tym czasie ukazała się jego pierwsza praca publicystyczna – „Ewolucja przyszłości”, w której wyraził swoje poglądy na temat przyszłych przemian społecznych i cywilizacyjnych ludzkości. Praca zachwyca postępowością myśli, która wyprzedziła swoją epokę.

W 1909 Starczewski przeniósł się do Kijowa i włączył się w polskie życie publiczne. Na początku 1914 r. był jednym z przywódców i założycieli grupy podziemnej – Związku Polsko-Demokratycznego, która opowiadała się za stanowiskami ideowymi obozu PPS i J. Piłsudskiego (Bartoszewicz 2018, s. 21). W przededniu i w czasie wojny ukazały się jego dzieła – „Sprawy Polskie”, „Nasze Sprawy”, „Ku odbudowie”, w których analizuje historyczną drogę rozwoju państwa polskiego, wskazuje przyczyny i błędy, jakie doprowadziło do jego upadku, charakteryzuje ówczesne stosunki międzynarodowe i uzasadnia potrzebę drastycznych zmian społecznych i polityki zagranicznej w przyszłości.

Przemiany demokratyczne po rewolucji lutowej 1917 r. spowodowane były w szczególności wydarzeniami Ukraińskiej Rewolucji Narodowej i walką o państwowość narodu ukraińskiego. Polskie siły polityczne na Ukrainie miały różny stosunek do nowo utworzonych władz ukraińskich. Przedstawiciele polskiego obozu demokratycznego weszli w skład Polskiego Komitetu Wykonawczego w Rosji (PEC), organu przedstawicielskiego Polaków na Ukrainie, utworzonego na I Zjeździe Organizacji Polskich w marcu 1917 r. (Zebranie, 1917, s. 3). Jednakże w związku z rozbieżnościami co do eksterytorialnej polityki polskich nacjonalistów (Partia Ludowo-Demokratyczna, Endeks) i przygotowanych przez nich uchwał partiowo-politycznych, polscy demokraci na III Zjeździe Polskim w Kijowie w czerwcu 1917 r. opuścili zebranie i utworzyli partia – Polska Centrala Demokratyczna (PCD) (Ursyn-Zamarajew, 1921, s. 20). Na honorowego przewodniczącego partii jednoczącej polskie ugrupowania demokratyczne na Ukrainie wybrano Eugeniusza Starczewskiego (Jabłoński 1948, s. 29).

PCD wsparła Ukraińską Radę Centralną, wysyłając dwóch jej przedstawicieli do Małej Rady i została członkiem Sekretariatu Generalnego. Polscy demokraci uznawali prawo narodu ukraińskiego do stworzenia własnego państwa, do jego całkowitej niepodległości i popierali politykę zapewnienia praw mniejszości narodowych na Ukrainie (Ursyn-Zamarajew, 1921, s. 20). Istotę

autonomii Polskiej na Ukrainie, zadania partii politycznych i ludności polskiej ukazuje broszura „Życie polskie na Ukrainie”.

Przejęcie władzy w Rosji przez bolszewików w listopadzie 1917 r. zmieniło bieg wydarzeń. Proklamacja URK III Universal i zniesienie przez nią własności prywatnej wywołało protesty polskich sił politycznych, nie zmieniło jednak poparcia rządu ukraińskiego dla PCD. Wojna rosyjsko-bolszewicka, szerzenie przez nich populistycznych, demagogicznych haseł, demoralizacja armii, masowe dezerteracje żołnierzy, które zalały ziemie ukraińskie, spowodowały pogromy majątków obszarnczych i masowy wyjazd polskiej szlachty z Ukrainy. Ministerstwo Spraw Polskich przestało istnieć za panowania hetmana Pawła Skoropadskiego. W kwietniu 1918 Starczewski wyjechał do Warszawy, nie zrywając więzi z życiem polskim na Ukrainie (Zięba, 2004, s. 282).

W Polsce Starchevsky był aktywnie zaangażowany w życie publiczne i polityczne. Razem ze Stanisławem Stempowskim i Mieczysławem Mickiewiczem z ramienia Centrali Demokratycznej brał udział w posiedzeniach Polskiego Komitetu Wykonawczego w Rosji, który przeniósł się do Warszawy, broniąc własnego stanowiska. Był inicjatorem spotkań i konferencji z pracownikami ambasady UNR. (Stempowski, 1972, s. 66). W 1919 r. w utworzonym Komisarzacie Ziemi Wołyńskiej i Frontu Podolskiego został zastępcą głównego komisarza Antoniego Minkiewicza aż do jego likwidacji. Starczewski kontynuował działalność w Związku Polaków Ziemi Wołyńskiej, był prezesem Towarzystwa Kresów Wschodnich. W 1923 r. Starczewski został wybrany na członka Trybunału Stanu, przewodniczącego Komisji Ustawodawczej dla Ziem Wschodnich przy Prezydium Rady Ministrów. W marcu 1927 r. zginął nagle w pociągu pod Piotrkowem (Zięba, 2004, s. 283).

Pozostawiona przez niego spuścizna historyczno-dziennikarska pozwala dostrzec szerokość i postępowość jego poglądów. Demokratyczne idee Starczewskiego wyrażały się w pryncypialnym stanowisku w życiu społecznym i politycznym. W swoich pracach dużą wagę przywiązywał do przyszłego układu Europy. Przegląd historycznej przeszłości krajów europejskich, charakterystyki ich polityki na arenie międzynarodowej skłonił go do zastanowienia się nad koniecznością zmiany podstawowych idei w budowaniu nowych relacji między państwami.

Badając historię Polski, ustalając istotę kwestii polskiej, Starchevsky zauważył, że pod koniec XVIII wieku Rzeczpospolita Obojga Narodów została skreślona z listy państw europejskich i przestała być czynnikiem stosunków międzynarodowych. Europa postrzegąca ten fakt obojętnie (Starczewski, 1917a, s. 141). I dopiero wydarzenia I wojny światowej postawiły kwestię jej odrodzenia i dały innym narodom szansę na własny rozwój polityczny. Uważał, że od ostatniego powstania polskiego 1863 r. na świecie zaszło kilka korzystnych zasadniczych zmian, do których zalicza się połączenie Prus z Cesarstwem Niemieckim, zacieśnienie połączenia Niemiec z Austrią oraz pogłębiające się

zerwanie wieloletniej przyjaźni rosyjsko-pruskiej. Dla odrodzenia Polski istotne było także wyrzeczenie się idei odbudowy własnego państwa w granicach historycznych, a aspiracje państwowe musiały dotyczyć ziem etnograficznych (Starczewski, 1917a, s. 142).

Pomysł zrzeczenia się terytoriów obcych etnicznie był dla polityków XIX wieku nie do przyjęcia. W swoich pracach podkreślał potrzebę kierowania się mężami stanu nie emocjami i uczuciami, ale zimną rozumą. Zadaniem rządów i przywódców opinii publicznej było harmonizowanie namiętności i kontrolowanie psychiki mas. Należało pamiętać nie o krzywdach przeszłości, ale o pouczeniach na przyszłość i stworzeniu warunków dla pokojowego współistnienia narodów. Jego zdaniem takie zasady mogłyby stanowić zapisy zaproponowane przez amerykańskiego prezydenta W. Wilsona. Zasady te sprowadzały się do dwóch punktów: 1) każdy naród ma prawo do samostanowienia w swoich granicach etnograficznych oraz 2) gdy dany naród stanowi mniejszość i jest podporządkowany innemu państwu, ma prawo do autonomii narodowej, tj. zachowanie swojego języka i kultury bez żadnych ograniczeń. (Starczewski, 1917a, s. 151).

Nawet na początku XX wieku w pracy poświęconej ewolucji rozwoju społeczeństwa Starchewski zauważył, że ewolucja będzie przebiegać w 3 kierunkach: międzynarodowym, wewnętrznej decentralizacji i rozwoju różnych stowarzyszeń. Przewidział, że z jednej strony państwa zaczną się łączyć w coraz większe konglomeraty pod nazwą unii i państw sojusznich, aż do Stanów Zjednoczonych Europy; z drugiej strony będzie następować coraz większa decentralizacja spraw lokalnych z gminą lub kantonem; po trzecie, określone grupy narodowe lub społeczne zjednoczą się we wspólnych eksterytorialnych lub, w razie potrzeby, przestrzennych instytucjach i związkach (podział terytorium na małe obszary - kantony, w których nie będzie mniejszości, która będzie podporządkowana większości na tym terytorium) (Starczewski, 1905, s. 45) Warto zwrócić uwagę na przenikliwość poglądów E. Starczewskiego i jego przewidywań dotyczących utworzenia istniejącej Unii Europejskiej i zarządzania terytoriami w Szwajcarii.

Zauważył, że zjednoczenie państw aż do unii europejskiej rozwiązałoby kwestię militarystyki, z ideą powszechnego pokoju i rozbrojenia, co „jest w zasadzie niemożliwe, ale ważne w swym dążeniu” (Starczewski, 1905, s. 48).). W rzeczywistości pytanie to pojawiło się dopiero 50 lat po wypowiedzi E. Starczewskiego.

Po zakończeniu I wojny światowej na Konferencji Pokojowej w Paryżu rozpoczęły się poszukiwania nowych instytucjonalnych form współpracy. Do ustalenia strategii polskiej polityki zagranicznej państwo zaangażowało najślynniejszych polskich ekspertów. W grudniu 1918 r. utworzono w Warszawie Biuro Spraw Kongresowych, na którego czele stanął F. Pułaski. W konferencji paryskiej wzięli także udział Krajowy Komitet Polski w Paryżu pod

przewodnictwem R. Dmowskiego, polska delegacja Kongresu oraz Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Wśród ekspertów znaleźli się także Władysław Grabski, Stanisław Kutszeba, Leon Wasylewski i inni. Jednym z ekspertów czasowo związanych z polską dyplomacją był E. Starczewski. (Dębski, 2012, s. 173).

Starचेvsky przygotował raport w sprawie listy spraw, które powinny zostać rozpatrzone przez Ligę Narodów. Uważał, że bez powstania tej instytucji nie nastąpi zmiana podstaw zarządzania polityką międzynarodową, a odrodzona Polska nie ma szans na istnienie, zwłaszcza ze względu na wrogość państw sąsiednich. Rozważał funkcjonowanie nowej instytucji. Jej ogólną zasadą miała być jednomyślność podejmowania decyzji. Starczewski zdawał sobie sprawę ze złożoności tego przepisu, ograniczał on jednak arbitralność poszczególnych silnych państw. Jednocześnie powinny pojawić się pytania, które były wyłączone z tej zasady i wymagały przy podejmowaniu decyzji większości 2/3 głosów. Należą do nich kwestie dotyczące wszystkich państw członkowskich, kwestie wewnętrzne organizacji Ligi Narodów oraz kwestie obronności narodowej (Dębski, 2012, s. 174). Należy zaznaczyć, że jego poglądy odpowiadają aktualnej strukturze UE, jednak należy mu się uznanie, gdyż nie dysponował współczesnymi przykładami funkcjonowania takich struktur, co powoduje szacunek dla jego poglądów, nietypowych dla tamtej epoki.

W wydanej w 1918 r. pracy „Polska i kraje centralne” E. Starczewski przedstawił koncepcję wielkiej unii Europy Środkowej, która niekoniecznie miała być rozpatrywana jako czynnik niemieckiego imperializmu, ale miała stać się etapem przejściowym do powstania Stanów Zjednoczonych w Europie (Starczewski, 1918, s. 1). Kontynuując te myśli w swoim raporcie o Lidze Narodów zauważył, że udział Polski w tej instytucji wzmocni jej pozycję w Europie Wschodniej i pomoże jej odgrywać wiodącą rolę, o jakiej marzy i powinna marzyć. To nie jest rola żandarma Europy, ale rola organizatora nowego życia i krzewiciela kultury. Taki charakter aspiracji umożliwiłby Polsce uzyskanie mandatu międzynarodowego w sprawach wschodnich. (Dębski, 2012, s. 174). Dzisiejsze wydarzenia potwierdzają aktualność tego przepisu.

Istnienie Unii Europejskiej jest dziś realizacją ludzkich dążeń do ochrony swoich praw i wolności. Z taką postawą wpisują się opinie Starczewskiego wyrażane na początku XX w. Poszukując odpowiedzi na pytanie, które powinno być siłą napędową ewolucji społeczeństwa ludzkiego, nazwał pragnienie człowieka bycia szczęśliwym, swobodnego wyrażania siebie. Zadaniem cywilizacji było, jego zdaniem, przezwyciężenie antagonizmu między wolnością osobistą a porządkiem społecznym (czyli wolnością innych). Rozważał funkcjonowanie w społeczeństwie takich zjawisk i pojęć, jak religia, narodowość, rodzina, funkcje mężczyzny i kobiety, język, dobrobyt materialny itp. Starczewski wyjaśniał antagonizm haseł „wolność i równość” oraz niebezpieczeństwo realizacji teorii socjalizmu (Starczewski, 1905, s. 103). Zadanie przyszłej odrodzonej Polski traktował jako misję nie zapominania o

ideałach przeszłości, takich jak wysokie poczucie wolności, sprawiedliwości i tolerancji, oraz szerzenia ich wśród innych narodów (Starczewski, 1916, s. 35).

W przedmowie do pośmiertnego wydania „Widma przeszłości” polski publicysta i dziennikarz Bolesław Lutomski nazwał E. Starczewskiego pisarzem politycznym, który kształtował swoje poglądy na zasadach demokracji. Należał do tych ludzi, którzy w stosunkach między narodami, zwłaszcza litewskim, białoruskim i ukraińskim, posługiwali się hasłem: „równi z równymi i wolni z wolnymi” (Starczewski, 1929, s. XIX). Starzewski pragnął zastosować wyrażone myśli w praktyce.

Wnioski. Eugeniusz Starczewski to jeden z przywódców polskich demokratów na Ukrainie, który wspierał prawo narodu ukraińskiego do niepodległości, brał czynny udział we władzach ukraińskich. Znany działacz społeczno-polityczny, prawnik, historyk i publicysta napisał szereg dzieł, w których wyraził postępowe opinie na temat przyszłego rozwoju ludzkości, konkretne zalecenia dla ówczesnego życia politycznego. Na szczególną uwagę zasługują jego poglądy na temat ustroju wspólnoty europejskiej po I wojnie światowej. Uważał, że ewolucja społeczeństwa powinna prowadzić do zjednoczenia państw europejskich i powstania Stanów Zjednoczonych Europy. Starzewski zaproponował mechanizm funkcjonowania i zarządzania tą instytucją, która odpowiada obecnemu stanowi rzeczy w Unii Europejskiej. Tym samym postać polskiego demokrata Starczewskiego należy do jednego z ideologicznych twórców europejskiego zjednoczenia narodów, którego myśl stała się zgodna z nowoczesnością.

Finansowanie. Finansowane przez Unię Europejską. Jednakże wyrażone poglądy i opinie są wyłącznie poglądami autora i niekoniecznie odzwierciedlają poglądy Unii Europejskiej lub programu UE Erasmus+ na rzecz edukacji, szkoleń, młodzieży i sportu. Ani Unia Europejska, ani organ wydający zezwolenia nie mogą ponosić za nie odpowiedzialności.

Źródła i literatura

Потапенко, М. (2015). Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Література та культура Полісся*. Вип. 79. С. 127-136.

Bartoszewicz, H. (2018). Roman Knoll. Polityk i dyplomata. Warszawa. 264 s.

Dębski, S. (2012). Liga Narodów i instytucjonalizacja polityki międzynarodowej a interes Polski: uwagi Eugeniusza Starczewskiego z marca 1919 r. *Arcana: kultura, historia, polityka*. Nr 6, S. 169-180.

Duda, M. (2015) Obywatel bez płci: publicystyka Eugeniusza Starczewskiego na początku XX wieku. *Postscriptum : Wielka Wojna - ważne sprawy - zwykli ludzie* / red. Agata Zawiszevska i Szymon Piotr Kubiak. Szczecin. S. 105-116.

Epsztein, T. (2010). Eugeniusz Starczewski, ziemianin z Wołynia, autor i wydawca «Przewodnika po Europie». *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie IV : ziemianie w podróży* T. 1. Lublin. S. 408-423.

Jabłoński, H. (1948). Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa. 165 s.

Korzeniowski, M. (2009). Za Złotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. Lublin. 621 s.

Starczewski, E. (1905). Ewolucya przyszłości : myśli na dobre. Kraków : skl. gł. w księg. G. Gebethnera. 164 s.

Starczewski, E. (1912). Sprawa polska. Kraków: Gebethner i S-ka. 329 s.

Starczewski, E. (1916). Nasze sprawy. Kijów: L. Idzikowski. 170 s.

Starczewski, E. (1917a). Ku odbudowie. Kijów: Skład Główny w Księgarni N. Gieryna. 228 s.

Starczewski, E. (1917b). Życie polskie na Ukrainie. Kijów: skl. gł. N. Gieryn. 48 s.

Starczewski, E. (1918). Polska a państwa centralne. Kijów: skład główny Księgarnia N. Gieryna. 56 s.

Starczewski, E. (1929). Widma przeszłości : szkice historyczne. Warszawa: Wyd. T-wa Kresów Wschodnich. 529 s.

Stempowski, S. (1972). Ukraina (1919-1920). *Zeszyty historyczne*. Instytut Literacki. Paryż. Nr 21. S. 64-88.

Ursyn-Zamarajew, J. (921). Polska a Rosja: kilka uwag w dniu podpisania Traktatu Ryskiego. Kraków : Gebethner & Wolff 1. 14 s.

Zięba, A. (2004). Starczewski Tomasz Eugeniusz Marceli (1862-1927), [hasło w:] Polski Słownik Biograficzny, t. XLII, Warszawa. S. 281-284.

Zebranie (1917). Zebranie organizacji polskich. *Dziennik Kijowski*. Nr 66 (07.03), S. 3.

References

Potapenko, M. (2015). Polski polityczni syły Naddnyprianskoi Ukrainy u dobu Tsentralnoi rady (berezien 1917 – kviten 1918 rr.). Literatura ta kultura Polissia. Vyp. 79. S. 127-136. [in Ukrainian].

Bartoszewicz, H. (2018). Roman Knoll. Polityk i dyplomata. Warszawa. 264 s. [in Polish].

Dębski, S. (2012). Liga Narodów i instytucjonalizacja polityki międzynarodowej a interes Polski: uwagi Eugeniusza Starczewskiego z marca 1919 r. *Arcana: kultura, historia, polityka*. Nr 6, S. 169-180. [in Polish].

Duda, M. (2015) Obywatel bez płci: publicystyka Eugeniusza Starczewskiego na początku XX wieku. *Postscriptum : Wielka Wojna - ważne sprawy - zwykli ludzie / red. Agata Zawiszewska i Szymon Piotr Kubiak*. Szczecin. S. 105-116. [in Polish].

Epsztein, T. (2010). Eugeniusz Starczewski, ziemianin z Wołynia, autor i wydawca «Przewodnika po Europie». *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie IV : ziemianie w podróży T. 1*. Lublin. S. 408-423. [in Polish].

Jabłoński, H. (1948). Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa. 165 s. [in Polish].

Korzeniowski, M. (2009). Za Złotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. Lublin. 621 s. [in Polish].

Starczewski, E. (1905). Ewolucya przyszłości : myśli na dobre. Kraków : skl. gł. w księg. G. Gebethnera. 164 s. [in Polish].

Starczewski, E. (1912). Sprawa polska. Kraków: Gebethner i S-ka. 329 s. [in Polish].

Starczewski, E. (1916). Nasze sprawy. Kijów: L. Idzikowski. 170 s. [in Polish].

Starczewski, E. (1917a). Ku odbudowie. Kijów: Skład Główny w Księgarni N. Gieryna. 228 s. [in Polish].

Starczewski, E. (1917b). Życie polskie na Ukrainie. Kijów: skł. gł. N. Gieryn. 48 s. [in Polish].

Starczewski, E. (1918). Polska a państwa centralne. Kijów: skład główny Księgarni N. Gieryna. 56 s. [in Polish].

Starczewski, E. (1929). Widma przeszłości : szkice historyczne. Warszawa: Wyd. T-wa Kresów Wschodnich. 529 s. [in Polish].

Stempowski, S. (1972). Ukraina (1919-1920). *Zeszyty historyczne*. Instytut Literacki. Paryż. Nr 21. S. 64-88. [in Polish].

Ursyn-Zamarajew, J. (921). Polska a Rosja: kilka uwag w dniu podpisania Traktatu Ryskiego. Kraków : Gebethner & Wolff I. 14 s. [in Polish].

Zięba, A. (2004). Starczewski Tomasz Eugeniusz Marcelli (1862-1927), [hasło w:] Polski Słownik Biograficzny, t. XLII, Warszawa. S. 281-284. [in Polish].

Zebrawie (1917). Zebranie organizacji polskich. *Dziennik Kijowski*. Nr 66 (07.03), S. 3. [in Polish].

Bilbrovets O. VIEWS OF POLISH DEMOCRAT EUGENIE STARCHEWSKI ON THE PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF EUROPE

Abstract

The purpose of the article is to analyze and reveal the essence of the views of the Polish democrat, public and political figure E. Starczewski regarding the new foundations of international politics and unification of the European community in the first decades of the 20th century. The research methodology is based on general scientific principles, historical-systemic and textological methods, socio-political and prosopographic analysis. The scientific novelty consists in the presentation of the progressive views and positions of the Polish democrat E. Starczewski regarding the social and civilizational development of mankind and the construction of new foundations of European politics, which are consonant with modernity. The author's conclusions point to the uniqueness of Ye. Starchevskiy's personality. He distinguished himself as a historian, lawyer, public and political figure, publicist. The views expressed by him regarding the need to change social foundations and international policy, recognize the rights of peoples to political development, define borders within ethnic territories, and ensure the rights of national minorities became the program of activities of Polish democrats. His views on the need to unify European states into one organization based on parity, peaceful coexistence, protection of economic, political, and cultural rights of peoples deserve attention. His statements about the human desire for personal happiness and self-realization, the protection of human rights, and tolerance in the perception of others, which constitute the core values of the modern European Union, remain profoundly relevant.

Key words: Polish democrats, Yevgeny Starchevsky, socio-political views, European Union, Ukrainian national revolution, state formation.

**Білобровець О. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЄВРОПИ В ПОГЛЯДАХ
ПОЛЬСЬКОГО ДЕМОКРАТА ЄВГЕНІЯ СТАРЧЕВСЬКОГО**

Анотація

*Метою статті є аналіз та розкриття сутності поглядів польського демократа, громадського і політичного діяча Є. Старчевського щодо нових засад міжнародної політики та об'єднання європейської спільноти у перших десятиліттях ХХ ст. **Методологія** дослідження базується на загальнонаукових принципах, історико-системному та текстологічному методах, соціально-політичному та просопографічному аналізі. **Наукова новизна** полягає в представленні прогресивних поглядів і положень польського демократа Є. Старчевського щодо суспільного, цивілізаційного розвитку людства, побудові нових засад європейської політики, співзвучних сучасності. **Висновки**, до яких приходять автор, вказують на непересічність особистості Є. Старчевського, який реалізувався у житті як історик, юрист, громадський і політичний діяч, публіцист. Висловлені ним погляди щодо необхідності зміни суспільних засад і міжнародної політики, визнання прав народів на політичний розвиток, визначення кордонів у межах етнічних територій, забезпечення прав національних меншин стали програмою діяльності польських демократів. Заслужують на увагу його погляди щодо необхідності об'єднання європейських держав в одну організацію на основі паритету, мирного співжиття, захисту економічних, політичних, культурних прав народів. Глибоко сучасними є його твердження про прагнення людини до особистого щастя і самореалізації, захист прав людини, толерантність у сприйнятті інших, що складає сутність цінностей сучасного Європейського Союзу.*

Ключові слова: поляки, польські демократи, Євгеній Старчевський, суспільно-політичні погляди, Європейський Союз, Україна, Українська національна революція, державотворення.

Статтю надіслано до редколегії 01.09.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.09.2024 р/

УДК: 94(477):[141.72:172.15:316.423.6]
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112086>

Ігнатенко Марія,
здобувачка ступеня доктора
філософії кафедри історії України
історичного факультету
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
ihnatenkomariia19@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9094-8527>

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ВЗАЄМОДІЇ ФЕМІНІЗМУ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ (УКРАЇНСЬКИЙ ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД)

Анотація

Мета статті – дослідити історичний контекст взаємодії націоналізму та фемінізму в Україні (наприкінці XIX – 30-і рр. XX ст.), проаналізувати їх співвідношення та взаємовпливи, а також визначити, яким чином ці ідеологічні напрямки впливали на формування української національної ідентичності та становлення жіночого руху.

Методологія. У запропонованому дослідженні використовувалися методи історико-генетичного, історико-порівняльного та історико-системного аналізу для вивчення історичного контексту взаємодії фемінізму та націоналізму в Україні. Окрім того, для аналізу творів представників національного та жіночого рухів використовувались методи інтелектуальної історії. Метод гендерних студій, зокрема інтерсекційність, дозволив дослідити особливості українського жіночого руху в період бездержавності, коли українські жінки піддавалися перекресній дискримінації на основі статевих і національних ознак.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі взаємодії націоналізму та фемінізму в умовах бездержавності та національно-визвольної боротьби на зламі XIX - XX ст. Здійснена спроба типологізації українського жіночого руху в контексті порівняння з іншими феміністичними рухами, що дозволяє краще зрозуміти особливості його розвитку в рамках загальносвітових тенденцій. Дослідження розширює розуміння соціокультурних і політичних процесів, що вплинули на формування української національної ідентичності та феміністичного руху.

Висновки. Націоналізм і фемінізм на межі XIX – XX ст. були тісно взаємопов'язані. У контексті Східної Європи фемінізм часто підпорядковувався національним інтересам, де боротьба за незалежність переважала над гендерними питаннями. Участь жінок у націоналістичних рухах сприяла розвитку феміністичної думки, хоча на початкових етапах їхня діяльність не ставила під сумнів патріархальні норми. Національно-визвольні прагнення стали чудовим тлом та стимулом для діяльності жінок. Участь жінок у національно-визвольній боротьбі сприяла їх включенню у феміністичний дискурс та зміцненню їхнього прагнення до соціальних змін, спрямованих на покращення становища жінок.

Український жіночий рух поєднував ідеї рівності з національною свідомістю, де досягнення гендерної рівності ставилося в контексті здобуття національної незалежності.

Ключові слова: жіночий рух, емансипація, ідеологія, фемінізм, націоналізм.

Постановка проблеми. У 1990-і рр. розпочався процес формування незалежної історії України, відокремленої від радянських штампів та міфів. Період ознаменувався створенням загальноприйнятого історичного гранд-нарративу на національних засадах. Водночас цей період характеризується становленням жіночої історії в Україні. Після розпаду Радянського Союзу українські науковці отримали можливість відчутно розширити використання наукових інструментів та методологічних підходів сучасних феміністичних студій.

Взаємодія між національним гранд-нарративом і жіночою історією представляє собою важливу тему для наукового дослідження. В історичному контексті, жіноча історія була переважно підпорядкована національним пріоритетам і завданням націотворення. Як зазначає О. Кісь, історичні факти та події, пов'язані з жінками, часто інтерпретувалися та використовувалися для підтвердження та підсилення національного історичного нарративу, замість того, щоб бути аналізованими з гендерної перспективи (Кісь, 2023, с.10). Це зумовило виникнення ситуації, коли жіночий досвід минулого відображався крізь призму вже усталених національних уявлень і домінуючих ідей, і не завжди дозволяв зрозуміти його істинні гендерні виміри.

Дискурс «національного фемінізму», який поширений в українських гендерних дослідженнях, відображає синтез націоналізму та фемінізму з акцентом на їх прогресивні, демократичні характеристики. Поняття «національний фемінізм» визначається як стратегія, спрямована на реабілітацію націоналізму через його зближення з феміністичними підходами з метою згладжування авторитарних рис і патріархальних відмінностей. Фемінізм в Україні виправдовується лояльністю до «національної ідеї», оскільки одне з його призначень полягає у цивілізації націоналізму (Журженко, 2011, с. 140).

Актуальність теми дослідження набуває особливого значення в умовах повномасштабного вторгнення. Сучасні виклики, що постали перед українським суспільством, знову ставлять на порядок денний питання національної ідентичності та рівноправності жінок. В умовах війни феміністичний рух і націоналізм тісно переплітаються, оскільки жінки відіграють важливу роль не лише в обороні країни, а й у відстоюванні своїх прав та активній участі у відбудові суспільства. Аналіз історичного контексту цих взаємодій дозволяє зрозуміти глибинні процеси, які

формують сучасний український жіночий рух, а також визначити напрямки його розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Історіографія проблеми. У доробку істориків українського жіночого руху вагоме місце займають праці, що розглядають роль жінок у національно-визвольній боротьбі та їхній внесок у побудову державності. Т. Журженко (Журженко, 2011) та М. Богачевська-Хом'як (Богачевська-Хом'як, 1993, 2018) у своїх роботах досліджують теоретичні аспекти націоналізму та фемінізму в Україні, пропонуючи глибокий аналіз цих ідей у контексті української історії та суспільства. Т. Марценюк приділяє значну увагу дослідженню теорії фемінізму, зосереджуючись на сучасному етапі розвитку українського суспільства в умовах незалежної України (Марценюк, 2018). Л. Вест (L. West, 1997) досліджує складну взаємодію фемінізму та націоналізму, аналізуючи, як феміністичні ідеї адаптуються до націоналістичних рухів. Автор розглядає, як жінки використовували націоналістичний дискурс для просування гендерної рівності, і водночас як націоналізм інтегрував феміністичні цінності для зміцнення власних ідеологічних позицій. Для здійснення порівняльного аналізу українського жіночого руху доцільно залучити дослідження, присвячені вивченню феміністичних рухів в інших країнах, що дозволить виявити спільні риси та унікальні особливості його розвитку в різних соціокультурних і політичних умовах. А.Базу (A. Basu, 1995) аналізує індійський жіночий рух у контексті його взаємодії з національною ідеологією, досліджує участь жінок в антиколоніальній боротьбі та їхню політичну активність, а також розглядає специфіку формування феміністичних ідей у традиційному суспільстві. У дослідженні Дж.Кумари (J. Kumari, 2016) розглядаються особливості еволюції феміністичних ідей у країнах Третього світу з урахуванням суспільно-політичного контексту, який визначав їх специфіку та динаміку. П. Коен (Cohen, 1996) досліджує використання національної доктрини в американському суфражистському русі, зокрема, її вплив на формування стратегії боротьби за виборчі права жінок.

Мета статті – дослідити історичний контекст взаємодії націоналізму та фемінізму в Україні, проаналізувати їхнє співвідношення та вплив один на одного, а також визначити, яким чином ці два ідеологічні напрямки впливали на формування української національної ідентичності та становлення жіночого руху наприкінці XIX –30-і рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Розуміння будь-якого явища неможливе без чіткого визначення його дефініції. Проте термін «націоналізм» має складну теоретичну структуру, що впливає на формування універсального підходу до його трактування. Протягом різних епох і в різних контекстах це поняття набувало відмінних інтерпретацій, що унеможливило існування єдиного визначення. Водночас звернемося до окремих нормативних підходів.

Перші згадки про «націоналізм» з'являються ще в XV ст., коли це слово використовувалося для позначення університетських груп, що захищали власні інтереси. Однак уже в XVII ст. термін зник з ужитку в інтелектуальних колах. Водночас у Німеччині того часу «націоналізм» починає асоціюватися з ідеєю національного духу та захопленням культурними досягненнями, підкреслюючи культурну єдність і національну самобутність (Касьянов, 1999).

На основі аналізу Е. Д. Сміта, який є одним із найбільш поширених, можна виділити кілька ключових аспектів поняття націоналізму: «це ідеологія, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розквіту». Основні завдання націоналізму включають здобуття національної автономії, що передбачає досягнення та збереження політичної незалежності; національне об'єднання, яке полягає в забезпеченні єдності нації; а також підтримку національної ідентичності, що сприяє збереженню культурної та історичної самобутності. Виходячи з цих завдань, дослідник визначає націоналізм як «ідеологічний рух за здобуття й збереження автономії, єдності та ідентичності населення, представники якого вважають, що вони становлять реальну або потенційну «націю» (Сміт, 2004).

Поняття «фемінізм» походить із французької мови та було вперше вжито французьким утопістом Ш. Фур'є у працях «Теорія чотирьох рухів і загальних доль» (1808) та «Фальшива промисловість» (1837). У 1880-х рр. засновниця першого суфражистського товариства у Франції, Ю. Оклер також почала використовувати термін «фемінізм». Згодом він поширився і в англійських країнах. Першу документовану згадку терміна «феміністка» в США пов'язують зі статтею М. Пеллет'є 1906 р. про соціалістичну феміністку. За визначенням американської соціологині та дослідниці гендерних питань Дж. Лорбер, «фемінізм – це суспільний рух, головною метою якого є досягнення рівності між жінками й чоловіками». У спрощеному варіанті фемінізм можна визначити як рух, спрямований на подолання ієрархій і нерівностей (Марценюк, 2018, с. 15-17).

Т. Марценюк визначає фемінізм як боротьбу за рівні права та можливості для жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя (Марценюк, 2018, с. 7).

Націоналізм має гендерну основу, оскільки нації історично сформовані як інститути, що регламентують та закріплюють гендерні відмінності. Жодна нація не гарантує рівноправного доступу чоловікам і жінкам до можливостей та ресурсів. Нації водночас виступають структурами культурного представлення, які легітимізують обмеження доступу громадян до ресурсів національної держави (McClintock, с. 61).

Націоналістичні ідеології звертаються до патріархальних символів. Образ патріархальної сім'ї утвердив ідею, що підпорядкування жінки

чоловікові є природним явищем. Це дало можливість використовувати родинний образ для пояснення соціальної ієрархії, показуючи її як природний і невід'ємний елемент історичного розвитку. Таким чином, сімейна метафора стала зручним способом виправлення нерівності у ширших соціальних структурах, зокрема в націоналізмі. Поняття «національної родини» або «глобальної сім'ї націй» відображає уявлення про природність соціальної ієрархії, яка базується на ідеї підпорядкування жінок у межах домашньої сфери (McClintock, с. 64)

В історичному контексті формування «жіночого міфу» або «матріархального міфу» національною парадигмою українського суспільства відображається, зокрема у позиціонуванні жінки з традиційними ролями та обмеженнями у приватній сфері. Ця парадигма виокремлює ідею вищого правового та соціального статусу української жінки ще з архаїчних релігійних культів, де з'явився образ Берегині. Відображення цього міфу перебуває у фабулі матріархальності українського суспільства. Особливо важливою в цьому контексті є концепція Берегині, яку можна розглядати як «матір нації», що сакралізує образ Українки-Матері (Rubchak, 2001, Р. 149-160; Кісь, 2006, с. 11-16).

Націоналістична риторика часто звертається до жіночих образів, які мають глибоке міфологічне коріння в традиційних суспільствах. Такий підхід особливо поширений у державах, які боролися проти колоніального панування, де образи жінок ставали символами національного відродження і свободи. Наприклад, в Індії кінця XIX ст. антибританські настрої тісно перепліталися з ідеями індуїстського націоналізму. Молоді націоналісти шанували жінок, вважаючи поклоніння їм ритуалом на шляху до визволення. Образ матері набув особливого значення: саме з ним ототожнювали Індію, уособлюючи її як Матір-Батьківщину, що потребує захисту і звільнення (Basu, с.99).

Під час аналізу взаємодії ідеологій фемінізму та націоналізму важливо звернути увагу на те, що ці ідеології інколи використовують окремі постулати одна одної для досягнення власних інтересів і цілей. Наприклад, у США лідери руху за виборче право використовували концепцію фемінізму, заснованого на відмінностях, для зміцнення націоналістичних вимог. Такий «відміннісний» фемінізм, який полягав у наданні політичних прав виключно білим жінкам, органічно вписувався у рамки націоналістичної ідеології, роблячи феміністичні прагнення прийнятною частиною національного руху. Дискусії щодо виборчого права для жінок демонструють, що цей підхід сприяв переконанню політиків і виборців-чоловіків у тому, що голоси білих жінок підтримуватимуть національні інтереси. Це дозволяло представити участь жінок у виборах як доповнення до традиційної ролі чоловіків, а не як виклик патріархальній системі (N. Cohen, с.724). Американський «відміннісний» фемінізм та український

жіночий рух кінця XIX – 30-і рр. XX ст. мають певні ознаки, які пояснюються взаємодією фемінізму і націоналізму в обох контекстах. Обидва рухи адаптували ідеї жіночої емансипації до національних інтересів, але в рамках суспільних обмежень, що стимулювали радикальні вимоги. В усіх випадках ідеї жіночої емансипації залишилися підпорядкованими ширшим політичним і соціальним цілям. Наприклад, в американському контексті рух за виборче право акцентувався на тому, що голоси білих жінок укріплять національні інтереси. А в українському, участь жінок у пріоритетних питаннях національного визволення посилювала націоналістичний рух, але гальмувала розвиток суто феміністичних ініціатив. У цих умовах фемінізм став інструментом підтримки національної ідентичності, а не самостійною ідеологією. Однак в усіх випадках це сприяло поширенню залучення до громадської та політичної діяльності жінок, закладаючи основи для подальшого розвитку жіночого руху.

Історія розвитку фемінізму та жіночого руху у Східній Європі має глибокі зв'язки з піднесенням націоналізму в другій половині XIX та на початку XX ст. (Журженко, 2011, с.139). У взаємодії двох доктрин у Східній Європі виявляється, що одна з них має вищий рейтинг перед іншою. У цьому контексті національні ідеї виявилися пріоритетнішими за феміністичні, що визначало особливості взаємодії між ними.

Однак, важливо відзначити, що феномен фемінізму у Східній Європі виявляється у контексті та умовах, що відрізняються від західноєвропейських країн. Як зазначає Т.Журженко, у Західній Європі процес становлення національної держави завершився раніше, без широкого залучення жінок до цих трансформацій. У той час у країнах Східної Європи завдання емансипації жінок і боротьби за гендерну рівність були підпорядковані національним визвольним цілям (Журженко, 2011, с.139). У Західній Європі жінки боролися за свої права в межах існуючих національних держав, виступаючи проти дискримінаційного устрою, тим самим виступаючи проти існуючого державного ладу. Жінки Східної Європи вели боротьбу проти колоніального панування та активно долучалися до процесу становлення національних держав. Вони вірили, що новостворена національна держава буде побудована за принципом гендерної рівності.

Фемінізм у Східній Європі має подібність з фемінізмом Третього Світу. У контексті колоніально поневолених держав національні визвольні ідеї домінували над феміністичними. Це означало, що в боротьбі за політичну, соціальну й економічну незалежність країни, завдання національного визволення переважали над ідеями гендерної рівності та емансипації жінок. Пріоритетність відображалася в тому, що в багатьох випадках права жінок і боротьба за гендерну рівність були відкладені або

підпорядковані стратегіям національної боротьби. Подібне співвідношення визначало розвиток феміністичного руху в регіоні та формувало особливості його взаємодії з національно-визвольними ідеями.

Фемінізм у Східній Європі доцільно розглянути в паралелі з гендерними рухами країн Третього світу. Спільними рисами є неприйняття термінів «феміністка» та «фемінізм», які негативно сприймаються, оскільки вони часто трактуються як західні концепти, які не відповідають традиційним цінностям. Рух за емансипацію жінок у цих регіонах відбувався на тлі націоналістичної боротьби, спрямованої на досягнення політичної незалежності. Боротьба за права жінок і феміністичні ідеї були включені в політичні концепції національних рухів опору (Kumari, 2016).

На прикладі Індії можна проаналізувати характерну взаємодію фемінізму та націоналізму в умовах колоніального поневолення, що є типовим для багатьох країн, які боролися за національне визволення. Взаємодія фемінізму та націоналізму є складним і багатовимірним явищем. Включення жінок до національної боротьби не призвело до виокремлення автономного жіночого руху, проте значно вплинуло на формування їхнього колективного самоусвідомлення та усвідомлення власного потенціалу. Жіночий рух формувався завдяки участі жінок у місцевих та загальнонаціональних організаціях, а також масовій активності в націоналістичному русі. Жінки активно долучалися до антиколоніальної боротьби, використовуючи різні форми протесту, такі як бойкоти, демонстрації чи інші акції спротиву. Водночас вони переважно не ставили під сумнів усталені патріархальні норми. Проте залучення до політичної діяльності поступово сприяло їхній інтеграції у феміністичний дискурс та посиленню прагнення до соціальних змін, спрямованих на покращення становища жінок. Традиційні суспільні устої часто накладали обмеження на діяльність жінок, оскільки їхня громадська активність залежала від підтримки чи дозволу з боку чоловіків у сім'ї. Відкрите заперечення патріархальних цінностей могло звужити масштаби жіночої участі у суспільному житті. Жіночий рух здебільшого базувався на благодійній, філантропічній та соціально-реформаторській діяльності, яка була тісно пов'язана з націоналістичними процесами. Хоча жіночі організації часто декларували свою аполітичність, багато їхніх учасниць долучалися до політичних партій і брали активну участь у націоналістичному русі, що свідчить про їхню роль у суспільно-політичних трансформаціях (Basu, с. 104).

Люїс Вест пропонує класифікацію типів феміністичних національних рухів, виділяючи: історичні та національно-визвольні соціальні рухи; рухи, спрямовані проти неокolonіалізму; а також рухи за права ідентичності, які ведуть боротьбу в межах своїх суспільств. Перший тип характеризується боротьбою націоналістичних рухів проти колоніального поневолення,

яскравим прикладом чого є індійський жіночий рух, спрямований проти британського колоніалізму (*West, c.30*). Український жіночий рух варто розглядати в контексті першого типу, що проявляється в національно-визвольній боротьбі української нації та антиімперіалізму, зокрема в контексті протидії російському та австро-угорському імперіалізму.

М. Богачевська-Хом'як ввела поняття «прагматичний фемінізм» для аналізу процесу формування його українського варіанту. Авторка наголошує, що прагматичний фемінізм притаманний доіндустріальним країнам і країнам «Третього світу». Таке поняття допомагає окреслити особливий шлях українського жіноцтва. У даному випадку створені жіночі організації вирішували конкретні соціальні проблеми. Українські жіночі організації не прийняли феміністичні концепції західного походження. Жінки, займаючись активною громадською діяльністю, боролися за свої права і, безсумнівно, сприймали деякі аспекти фемінізму, але не розглядали цю ідеологію системно. Вони уникали терміну «фемінізм», їхня діяльність націлювалась не лише на підтримку жінок, але й на благо всієї громади. Тим не менш, у своїй роботі в громадських організаціях вони автоматично віддавали перевагу ідеям фемінізму (Богачевська-Хом'як, 2018, с.16-17).

М. Богачевська-Хом'як зауважує, що українські жінки більше цікавилися національними питаннями, ніж фемінізмом, оскільки стикалися з типовими проблемами підпорядкованих націй. Головним завданням українок було піднесення національної свідомості та досягнення державності, що вони вважали важливішим за емансипацію жінок, сподіваючись на рівність у новій державі (Богачевська-Хом'як, 2018, с.38-39).

Висловлюючи власну позицію, слід зазначити, що українські жіночі організації, хоч і рідко використовували термін «фемінізм», проте не відкидали ідеї рівності статей. Вони, скоріше, акцентували увагу на національних питаннях, що було результатом умов бездержавності та колоніального поневолення. Порівнюючи їхню діяльність з західним феміністичним рухом, важливо враховувати контекст соціально-економічних та політичних умов, щоб визначити специфіку українського фемінізму. Необхідно врахувати, що умови бездержавності та колоніального поневолення створюють інші реалії розвитку жіночої діяльності, що відрізняються від західноєвропейських і американських контекстів. Варто підкреслити, що пошук дотичних політичних умов допомагає краще зрозуміти український фемінізм і розглядати його як окремих феномен з власними особливостями та завданнями. Включення країн третього світу в контекст дискусій про український фемінізм розширює нашу перспективу та дозволяє краще враховувати різноманіття жіночих досвідів і стратегій у боротьбі за рівність та справедливість.

Український жіночий рух, з точки зору історичної перспективи, виявляє ряд особливостей. Перш за все, слід відзначити, що жінки знаходилися перед вибором між активністю у національному контексті та залученням до феміністичної діяльності. Цей вибір, своєю чергою, породжував проблему неможливості одночасного поєднання обох сфер у зв'язку з їх відмінним характером та вимогами.

Що стосується стриманого ставлення до фемінізму, варто зазначити, що це зумовлено, з одного боку, особливостями соціокультурного контексту, в якому розвивався цей рух, а з іншого – протистоянням між ідеями фемінізму та збереженням національної ідентичності та традицій. Українки ставилися до фемінізму з певною скептичністю, вважаючи його іншокультурним явищем, що може загрожувати українській національній самосвідомості та цінностям. Такий підхід відображав їх бажання зберегти українську ідентичність і традиції в умовах поступових змін у соціумі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. фемінізм і націоналізм стали значущими суспільними рухами, які сприяли перетину та взаємодії ідеалів індивідуального та колективного визволення. Цей період відзначився активним розвитком жіночого руху, який у багатьох країнах висунув на перший план питання національної самоідентифікації та боротьби за національні права.

Висновки. На основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що націоналізм і фемінізм на межі XIX – XX ст. перебували в активній взаємодії. Націоналістичні ідеології, спираючись на патріархальні норми та образи, утверджували в суспільстві ієрархію, яка базувалася на підпорядкуванні жінок у межах домашнього простору. В умовах традиційних суспільств жіночі образи активно використовуються для створення національних міфів і підтримки національної ідентичності.

Жінки Східної Європи активно брали участь у процесі становлення національних держав, вірячи, що новостворені держави будуть побудовані на принципах гендерної рівності. Фемінізм у Східній Європі можна порівняти з фемінізмом Третього Світу, де національні визвольні ідеї часто домінували над феміністичними постулатами. В умовах боротьби за незалежність, ідеї національного визволення мали перевагу, а реалізація прав жінок часто відкладалися або підпорядковувалися національним стратегіям. Це визначало розвиток феміністичного руху в регіонах та його взаємодію з націоналістичними ідеями.

Залучення жінок до націоналістичних рухів та антиколоніальної боротьби сприяло розвитку феміністичної думки, хоча на перших етапах їхня активність не ставилася під сумнів патріархальної цінності. Тим не менше, цей процес вивів жінок на шлях інтеграції до політичного дискурсу і посилення прагнення до соціальних змін.

Зародження фемінізму в українському суспільстві наприкінці XIX ст. відбувалося у тісному зв'язку з національним визвольним рухом. Жіночі організації здебільшого підпорядковували свої прагнення до гендерної рівності національним інтересам, що було характерним для країн зі статусом колоніально залежних держав. У процесі національної боротьби питання емансипації жінок поступалися місцем боротьби за державність. Це відображалося в тому, що права жінок розглядалися як вторинні стосовно національних завдань, і досягнення рівності очікувалося разом із здобуттям національної незалежності. Унікальність українського жіночого руху полягала в прагматичному підході, коли жіночі організації не відкидали ідеї рівності, але акцентували увагу на соціальних питаннях та національній свідомості. Багато жінок в українському русі були скептичними до фемінізму як до «західного» явища, яке могло загрожувати національній ідентичності. Незважаючи на це, ідеї рівності були частиною діяльності цих жінок, навіть якщо вони не використовували термін «фемінізм».

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колеги журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Богачевська-Хомяк, М. (2018.) Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884-1939: монографія. Львів: Український католицький університет, 520 с.

Богачевська, М. (1993). Дума України – жіночого роду. Київ: Воскресіння, 1993. 110 с.

Журженко, Т. (2011). «Небезпечні зв'язки»: націоналізм і фемінізм в Україні. *Україна. Процеси націєтворення*. Київ: К.І.С. 2011. С.138-153. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/politika/nebezpechni-zvyazki-natsionalizm-i-feminizm-v-ukraini-1341026.html>. (Дата звернення: 15.08.2024).

Касьянов, Г. (1999). Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь. 1999. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.html>. (Дата звернення: 01.09.2024).

Кісь, О. (2006). Кого оберігає Берегиня, або матріархат як чоловічий винахід. Харків, 2006. № 4(16). С. 11-16.

Кісь, О. (2023). Передне слово. Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації. Львів, 2023. 440 с.

Марценюк, Т. (2018). «Чому не варто боятися фемінізму?», Київ, Комора, 2018. 325 с.

Сміт, Е. Д. (2004). Націоналізм. теорія, ідеологія, історія. Київ. 2004. <http://litopys.org.ua/smith/smt.htm> (Дата звернення: 19.08.2024).

Basu A. Feminism and Nationalism in India, 1917-1947. *Journal of Women's History*, 1995, Volume 7, Number 4, P. 95-107

- Kumari, J.** (2016). *Feminism and Nationalism in the Third World*. Verso Books. 304 с. URL: <http://surl.li/ndaqf> (Дата звернення: 20.08.2024).
- McClintock, A.** (1993). *Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family*. *Feminist Review*, 1993, №44, P.61-80
- N.Cohen, P.* (1996). *Nationalism and Suffrage: Gender Struggle in Nation-Building America*. *Signs*, 1996, № 3, P.707-727
- Rubchak, M.** (2001). In Search of a Model: Evolution of a Feminist Consciousness in Ukraine and Russia. *European Journal of Women's Studies*. 2001. Vol. 8(2). P 149-160
- West, L.** (1997). *Feminist Nationalism*. Routledge. 320 с. URL: <http://surl.li/ndaoo> (дата звернення: 21.08.2024)

References

- Bohachevska-Khomiak, M.** (2018.) *Bilym po bilomu: Zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy. 1884-1939: monohrafiia*. Lviv: Ukrainyskyi katolytskyi universytet, 520 s. [In Ukrainian]
- Bohachevska, M.** (1993). *Duma Ukrainy – zhinochoho rodu*. Kyiv: Voskresinnia, 1993. 110 s. [In Ukrainian]
- Zhurzhenko, T.** (2011). «Nebezpechni zv'iazky»: natsionalizm i feminizm v Ukraini. *Ukraina. Protsesy natsiietvorennia*. Kyiv: K.I.S. 2011. S.138-153. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/politika/nebezpechni-zvyazki-natsionalizm-i-feminizm-v-ukraini-1341026.html>. (Data zvernennia: 15.08.2024). [In Ukrainian]
- Kasianov H.** (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu*. K.: Lybid. 1999. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.html>. (Data zvernennia: 01.09.2024). [In Ukrainian].
- Kis, O.** (2006). *Koho oberihaie Berehynia, abo matriarkhat yak cholovichyi vynakhid*. Kharkiv, 2006. № 4(16). S. 11-16. [In Ukrainian].
- Kis, O.** (2023). *Perednie slovo Zhinochi vymiry mynuloho: uiavlennia, dosvidy, reprezentatsii*. Lviv, 2023. 440 s. [In Ukrainian].
- Martseniuk, T.** (2018). «Chomu ne varto boiatysia feminizmu?», Kyiv, Komora, 2018. 325 s. [In Ukrainian].
- Smit, E. D.** (2004). *Natsionalizm. teoriia, ideolohiia, istoriia*. Kyiv. 2004. <http://litopys.org.ua/smith/smt.htm> (Data zvernennia: 19.08.2024). [In Ukrainian].
- Basu A.** *Feminism and Nationalism in India, 1917-1947*. *Journal of Womens History*, 1995, Volume 7, Number 4, P. 95-107. [In English].
- N.Cohen, P.* (1996). *Nationalism and Suffrage: Gender Struggle in Nation-Building America*. *Signs*, 1996, № 3, P.707-72. [In English].
- Rubchak, M.** (2001). In Search of a Model: Evolution of a Feminist Consciousness in Ukraine and Russia. *European Journal of Women's Studies*. 2001. Vol. 8(2). P 149-160. [In English].
- Kumari, J.** (2016). *Feminism and Nationalism in the Third World*. Verso Books. 304 s. URL: <http://surl.li/ndaqf> (Data zvernennia: 20.08.2024). [In English].
- West, L.** (1997). *Feminist Nationalism*. Routledge. 320 с. URL: <http://surl.li/ndaoo> (дата звернення: 21.08.2024) [In English].

Ihnatenko M. HISTORICAL CONTEXT OF THE INTERACTION BETWEEN FEMINISM AND NATIONALISM IN UKRAINE

Abstract

The aim of this article is to explore the historical context of the interaction between nationalism and feminism in Ukraine (from the late 19th century to the 1930s), analyze their relationship and influence on each other, and determine how these two ideological movements affected the formation of Ukrainian national identity and the development of the women's movement.

Methodology. *The methods of historical-genetic, historical-comparative, and historical-systemic analysis are employed in this article to examine the historical context of the interaction between feminism and nationalism in Ukraine. Additionally, the methods of intellectual history are used to analyze the works of representatives of the national and women's movements. The gender studies method, particularly intersectionality, allows for the study of the unique characteristics of the Ukrainian women's movement during the period of statelessness when Ukrainian women were subjected to intersecting discrimination based on gender and nationality.*

Scientific novelty. *The scientific novelty of the research lies in the comprehensive analysis of the interaction between nationalism and feminism in the context of statelessness and national liberation struggles at the turn of the 19th and 20th centuries. The attempt to typologize the Ukrainian women's movement in comparison with other feminist movements allows for a better understanding of its development within global trends. The study expands the understanding of the sociocultural and political processes that influenced the formation of Ukrainian national identity and the feminist movement.*

Conclusions. *Nationalism and feminism at the turn of the 19th and 20th centuries were closely interconnected. In the context of Eastern Europe, feminism often subordinated itself to national interests, where the struggle for independence outweighed gender issues. Women's participation in nationalist movements contributed to the development of feminist thought, although at the early stages, their activities did not challenge patriarchal norms. National liberation aspirations became a significant backdrop and impetus for women's activities. Women's involvement in the national liberation struggle facilitated their inclusion in feminist discourse and strengthened their drive for social changes aimed at improving women's status. The Ukrainian women's movement combined ideas of equality with national consciousness, where the achievement of gender equality was placed in the context of attaining national independence.*

Keywords: *women's movement, emancipation, ideology, feminism, nationalism.*

Ihnatenko M. HISTORYCZNY KONTEKST INTERAKCJI FEMINIZMU I NACJONALIZMU NA UKRAINIE

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadać historyczny kontekst interakcji między nacjonalizmem a feminizmem na Ukrainie (pod koniec XIX wieku – lata 30. XX wieku), przeanalizować ich wzajemne relacje oraz wpływ, a także określić, w jaki sposób te dwa nurty ideologiczne oddziaływały na kształtowanie ukraińskiej tożsamości narodowej i rozwój ruchu kobiecego.

Metodologia. W niniejszym artykule naukowym zastosowano metody analizy historyczno-genetycznej, historyczno-porównawczej oraz historyczno-systemowej do badania kontekstu interakcji feminizmu i nacjonalizmu na Ukrainie. Ponadto wykorzystano metody historii intelektualnej do analizy działalności przedstawicieli ruchu narodowego i kobiecego. Metoda studiów genderowych, w szczególności interseksjonalność, pozwala na zbadanie specyfiki ukraińskiego ruchu kobiecego w okresie bezpaństwowości, kiedy to

ukraińskie kobiety były poddawane krzyżowej dyskryminacji ze względu na płęć i narodowość.

***Nowa wartość naukowa** badania polega na kompleksowej analizie interakcji nacjonalizmu i feminizmu w warunkach braku państwowości i narodowo-wyzwoleńczej walki na przełomie XIX i XX wieku. Próba typologizacji ukraińskiego ruchu kobiecego w kontekście porównań z innymi ruchami feministycznymi pozwala lepiej zrozumieć szczególności jego rozwoju w ramach światowych trendów. Badanie rozszerza rozumienie procesów społeczno-kulturowych i politycznych, które wpłynęły na kształtowanie ukraińskiej tożsamości narodowej i ruchu feministycznego.*

***Wnioski.** Nacjonalizm i feminizm na przełomie XIX i XX wieku były ze sobą ściśle powiązane. W kontekście Europy Wschodniej feminizm często podporządkowywał się interesom narodowym, gdzie walka o niepodległość przeważała nad kwestiami płciowymi. Udział kobiet w ruchach narodowych przyczynił się do rozwoju myśli feministycznej, chociaż na początkowych etapach ich działalność nie podważała norm patriarchalnych. Dążenia narodowo-wyzwoleńcze stały się doskonałym tłem i impulsem dla działalności kobiet. Udział kobiet w walce narodowo-wyzwoleńczej sprzyjał ich włączeniu do dyskursu feministycznego oraz wzmocnieniu ich dążenia do zmian społecznych mających na celu poprawę sytuacji kobiet. Ukraiński ruch kobiecy łączył idee równości z narodową świadomością, gdzie osiągnięcie równości płci było postrzegane w kontekście zdobycia niepodległości narodowej.*

Статтю надіслано до редколегії 21.08.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.09.2024 р.

УДК 94(477): 172.15: Дмитро Данилишин, Василь Білас
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112087>

Шліхта Ірина,
кандидатка історичних наук,
наукова співробітниця
Українського науково-дослідного
та освітнього центру вивчення
Голодомору, м. Київ
rphc@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9857-4445>
<https://ResearchID.co/irynashlikhta>

ПОСТАТІ ДМИТРА ДАНИЛИШИНА ТА ВАСИЛЯ БІЛАСА В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕЛІГІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Анотація

Мета статті – дослідити життя та діяльність Дмитра Данилишина та Василя Біласа в історичному контексті; встановити, у якій спосіб т. з. городоцька справа за їхньої участі вплинула на подальшу історію ОУН; прослідкувати становлення культу Біласа–Данилишина.

Методологія. У роботі застосовано загальнонаукові та спеціальні історичні методи, насамперед хронологічний, історико-порівняльний, історико-системний, метод джерелознавчої критики, а також методологію інтелектуальної історії та студій націоналізму.

Наукова новизна. Вперше життя та діяльність Д. Данилишина й В. Біласа проаналізовано в контексті становлення політичної релігії ОУН, для якої поклоніння героям стало одним із наріжних каменів. Поява культу героїв була результатом цілеспрямованої діяльності ОУН. Значення постатей Данилишина й Біласа для організації полягало в тому, що їхній патріотизм і самопосягата дозволили остаточно оформити цей культ. Очевидно, що ОУН сприймала патріотичну молодь як функцію, оцінюючи її конкретних представників з позиції вигоди для власної пропаганди. Показано, як окремі представники УГКЦ вплинули на становлення політичної релігії ОУН. Вперше щодо міфотворчості ОУН застосовано концепцію «мономіфу» Джозефа Кемпбелла.

Висновки. Для Д. Данилишина та В. Біласа головним життєвим викликом стало українсько-польське протистояння у Другій Речі Посполитій. Під впливом пропаганди ОУН вони вважали, що терористична діяльність є виправданим засобом національно-визвольної боротьби. Судовий процес над учасниками городоцької акції ОУН, за наслідками якого Данилишин та Біласа стратили на шибениці, перетворив молодих людей на «ікони» націоналістичного руху. Городоцька справа, завдяки свідченням греко-католицького священника, створила для ОУН нову нішу – можливість позиціонувати своїх членів як новочасних мучеників за Україну. Становлення культу героїв Данилишина й Біласа було, результатом народного визнання цих героїв, а також наслідком націоналістичної

пропаганди. Очевидно, що відбувся процес міфологізації цих постатей: відхід від історії реальних людей на користь культу ідеальних героїв націоналістичного підпілля. Завдяки постатям Біласа та Данилишина було усталено оунівський варіант націоналістичного «мономіфу».

Ключові слова: Дмитро Данилишин, Василь Білас, Організація українських націоналістів, Українська греко-католицька церква, поклоніння героям, релігія політична, міфологія націоналістична, Друга Річ Посполита.

Вступ. За весь час свого існування Організація українських націоналістів (ОУН) має шерех відомих героїв. Напередодні Другої світової війни особливою популярністю користувалася така тріада героїв: Євген Коновалець, Дмитро Данилишин і Василь Білас. Визнання засновника й першого голови ОУН Є. Коновальця у колах прибічників українського націоналізму цілком зрозуміле. Водночас, причини популярності рядових членів організації Д. Данилишина й В. Біласа не такі очевидні. З'ясування цих причин проливає світло на низку актуальних наукових проблем: характер українсько-польських відносин у міжвоєнну добу, ціннісні орієнтири українців у Другій Речі Посполитій і чутливість пропаганди ОУН до їхніх настроїв, формування культу героїв в українській політичній традиції тощо.

Постатям Данилишина й Біласа в контексті т. з. городоцької справи присвячено значний масив літератури, що походить із середовища ОУН та її симпатиків. Ці твори є відвертою або прихованою пропагандою ідеології та практики ОУН (наприклад, Чайковський, 1969; Книш, 1973; Ленкавський, 2002 тощо). Їх зараховано до джерельної бази дослідження, як і працю Петра Мірчука «Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки» (Мірчук, 2007), що також висвітлює справу нападу на пошту в Городку у пропагандистському ключі.

Науковий аналіз біографій Данилишина й Біласа здійснив Микола Посівнич, який у своїх дослідженнях (Посівнич, 2012; Посівнич, Підпільно-революційна діяльність Василя Біласа і Дмитра Данилишина: до 85-ї річниці Героїчного чину, 2017; Посівнич, Політичний портрет Василя Біласа і Дмитра Данилишина, 2017) поміж іншим увів до наукового обігу низку архівних документів, що деталізують життєвий шлях молодих людей.

Мета статті – дослідити життя та діяльність Д. Данилишина та В. Біласа в контексті становлення політичної релігії ОУН; з'ясувати причини суспільного розголосу городоцької справи; встановити, у який спосіб городоцька справа вплинула на подальшу історію ОУН; виявити імена головних творців культу героїв Данилишина та Біласа; прослідкувати становлення цього культу; проаналізувати націоналістичний дискурс про цих героїв крізь призму концепції «мономіфу» Джозефа Кемпбелла.

Застосовність концепту «політична релігія» для аналізу ідеології та практики ОУН вже довів Олександр Зайцев, на думку якого: «з історичних форм націоналізму найбільшу схильність до перетворення в політичну релігію виявляв інтегральний націоналізм» (Зайцев О., Беген О., Стефанів В., 2011, с. 34). Через це запропонована стаття не містить теоретичного блоку, присвяченого обговоренню цього питання. Все ж, термін «політична релігія» вжито у розумінні – різновид світської релігії, що сакралізує певну політичну ідеологію та рух.

Виклад основного матеріалу. Життєвий шлях Дмитра Данилишина та Василя Біласа: складності інтерпретації. Дмитро Данилишин (02.04.1908–23.12.1932) і Василь Білас (17.09.1911–23.12.1932) прожили зовсім коротке життя. Молоді люди були родичами: Білас доводився племінником Данилишину. Обидва мали середню освіту (Данилишин закінчив три класи народної школи, а Білас – сім класів) і доволі низький статус у соціальній структурі Польської держави (Данилишин працював шевцем, а Білас продавцем). Їхній побут був уплетений у життя української громади Трускавця і пов'язаний із місцевою парафією Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та національно-патріотичними товариствами й організаціями. Обидва були членами товариства «Сокіл», брали участь у діяльності хору «Сурма» й духового оркестру. Окрім цього Білас займався народними танцями у спеціалізованому гуртку «Просвіти», а Данилишин виявляв інтерес до занять спортом. У 1927 р. молоді люди вступили до «Пласту». Орієнтовно того ж року вони стали членами Української військової організації (УВО). Спочатку займалися поширенням нелегальної літератури, а від 1931 р. брали участь у вчиненні терористичних актів. Їхні імена пов'язують із такими подіями: нападами на «Банк Людовий» у Бориславі (31 липня 1931 р.) і на пошту в Трускавці (8 серпня 1931 р.), убивством сенатора Тадеуша Голувки (29 серпня 1931 р.), а також пограбуванням пошти в Городку (30 листопада 1932 р.). Сучасні дослідники вважають, що Данилишин і Білас насправді не мали стосунку до вбивства сенатора, однак для української спільноти Другої Речі Посполитої це був безперечний факт, що вплинув на героїзацію цих постатей.

Залученість до церковного життя, а також до діяльності українських патріотичних організацій автоматично сприймаються як свідчення патріотизму і високої духовності цих молодих людей, як і багатьох інших учасників національного спротиву. Однак, на цей факт можна поглянути з іншого боку, якщо поставити незручне запитання: чи могли молоді люди в конкретних умовах міжвоєнної доби зробити інший вибір?

Данилишин і Білас належали до покоління українців, яке виросло та сформувалося духовно в атмосфері невдоволення результатами Першої світової війни й Української національної революції. Непродумана політика

польської влади стосовно національних меншин (детальніше про соціальне коріння західноукраїнського націоналізму див.: Шліхта, 2011), а також вістки про терор у советській Україні змушували західних українців хаотично шукати шляхів виходу із ситуації. Старше покоління, виховане в традиціях Австро-Угорської монархії, знаходило свій шлях у партійній роботі та парламентській боротьбі. Молодше покоління не мало такого досвіду й, окрім цього, звинувачувало «батьків» у поразці революції. Через це воно зазнавало впливу радикалів-націоналістів. Ґрунт для такого впливу закладався в національно-патріотичних організаціях, старшими членами яких нерідко були ветерани національно-визвольної боротьби. Варто згадати і роль «Пласту», вихованцями якого було багато провідних членів ОУН. Повна заборона пластової діяльності польською владою 26 вересня 1930 р. зробила «Пласт» ще привабливішим в очах молодих людей.

У якості пластуна себе особливо проявив В. Білас: наприкінці 1929 р. він став керівником гуртка юнаків. Оскільки Білас уже був членом УВО, можна припустити, що його наставництво мало специфічний ухил. У 1930 р. він брав участь у меморіальних заходах на г. Маківці. Біласа неодноразово судили за участь у пластовій діяльності, востаннє – 20–27 листопада 1932 р. безпосередньо перед нападом на пошту в Городку.

Як Данилишин і Білас у такому юному віці стали терористами? Чому терор приваблював тогочасну молодь? Аналізуючи залученість молодих українок до націоналістичного підпілля, Марта Богачевська-Хомяк стверджує, що українцям було нелегко зважитися на терористичні акти. На думку дослідниці, один із перших експропріаційних нападів на листоношу за участі Ярослава Любовича, Романа Мицика та Стефанії Кордуби у березні 1929 р. завершився невдачею через те, що виконавці не були морально налаштованими, їх охопила паніка (Богачевська-Хомяк, 2018, с. 362). Однак, у 1930-х рр. і кількість терористичних актів ОУН, і кількість їхніх виконавців зростає.

Шпальти націоналістичних видань пістрявіли прикладами терору з історії національно-визвольних рухів інших народів, переважно польського й ірландського. У такий спосіб читачам нав'язували думку, що терор поширений та апробований у світі засіб національної боротьби. Терор не лише морально виправданий, а й морально зобов'язуючий, адже «сам в собі, несе моральне оправдання тому, що є він відповіддю на насильства ворога. *Терор в цьому розумінні, це не насильство.* Терор це сила, що стає в обороні людських прав, проти безкарного насильства, що топче їх. Сила, що задержує руку насильника, не є насильством, а противно *боротьбою із ним.* [...] Терористичний акт, це акт *всенароднього засуду.* Терорист це один із суддів» (Терор як засіб самооборони, 1929, с. 3). Вочевидь, у такому контексті сприймали свої дії щирі патріоти Данилишин і Білас.

Чи варто вживати терміни «терор», «терористи» стосовно представників націоналістичного підпілля? У вітчизняній історіографії панує думка, що не варто, адже такий слововжиток дискредитує український національно-визвольний рух. На думку авторки статті, уникати цих слів не доцільно з кількох причин. Насамперед тому, що їх вживали самі націоналісти. Також тому, що повне ігнорування цих термінів викривлює історичну правду про характер діяльності УВО та ОУН. Питання полягає в іншому: як оцінювати міжвоєнний період, упродовж якого патріотично налаштовані радикали зчаста вдавалися до терористичних актів? Це були мирні десятиліття чи продовження Першої світової війни? І від цього залежатиме оцінка їхньої діяльності. Ярослав Грицак стверджує, що: «Міжвоєнну добу можна назвати мирною лише номінально. Це була “війна іншими засобами”. Тому є сенс умовно говорити про 1914–1945 роки як про одну велику Тридцятилітню війну XX століття» (Грицак, 2022, с. 209). Укладачі збірки із промовистою назвою «Війна під час миру» (Війна під час миру, 2020) також розглядають цей період історії як позірно мирний. Це було продовження Великої війни, яка не завершилася повністю ані для українців, ані для поляків, ані для більшості європейців. Методи націоналістів відповідали характеру доби, в якій вони діяли.

Радикалізація частини української спільноти Другої Речі Посполитої особливо очевидна, якщо йдеться про її ставлення до тих представників польської еліти, які намагалися врахувати інтереси національних меншин і нормалізувати міжнаціональні взаємини. Так, Т. Голувко, який політику польської влади стосовно українців і білорусів вважав «бездумною», пропонував конкретні шляхи покращення становища населення кресів (Голувко, 2012). Однак, для Петра Мірчука, члена ОУН та її історіографа, Голувко був підступним політиком, що вдавав приятеля українського народу (Мірчук, 2007, с. 219). Діяльність таких політиків лише відволікала українців від їхньої головної мети – здобуття незалежності України, тому їх, на думку українських радикалів, варто усувати, навіть фізично.

У ході слідства у справі нападу на пошту в Городку було виявлено показові факти, що свідчать про загальну напругу й несприйняття поляками та українцями наявного стану речей. Так, поштові урядовці виявилися колишніми вояками легіону Юзефа Пілсудського й попри інструкції мали при собі зброю. Коли українці вибігли з пошти, їх обстріляли із навколишніх будинків (Посівнич, Підпільно-революційна діяльність, 2017, с. 191). Щоб підсумувати сказане, звернімося до тверджень німецького письменника Альфреда Дебліна, який у своїй книзі «Подорож Польщею» (1925 р.) так характеризував українсько-польське протистояння і його причини (на прикладі Львова): «[...] діловитість і мир панують на його вулицях. [...] На задньому плані і в підспідді нуртують ворожість і

насилство. [...] Війна неприхована і таємна – гірша, ніж та, яку вела Ірландія проти Англії. [...] Окупація – ось воно: пригніченість, чужість у власній країні – ходячи вулицями, я гостро це відчуваю – найгірше, що може бути. [...] Уявлені люди і ті, які так почуваються, є людьми, які вмирають, задихаються; їм не зарадять гарні дороги» (Цит. за: Гаврилів, 2013, с. 260).

Історичне підґрунтя міфу про Біласа–Данилишина. Провід українських націоналістів (ПУН) доручив проведення експропріаційного нападу на пошту в Городку крайовому провіднику ОУН на західноукраїнських землях Богдану Кордюку. До організації нападу також були залучені: Роман Шухевич, бойовий референт ОУН, Микола Лебедь, творець і керівник Юнацтва ОУН у Галичині у 1930–1932 рр., і Zenon Коссак, засновник дрогобицької бойової групи УВО, до якої належали Білас і Данилишин. З цією метою обрали 12 досвідчених бойовиків: Юрія Березинського (керівник групи, рідний брат дружини Шухевича Наталії Березинської), Дмитра Данилишина, Василя Біласа, Маріяна Жураківського, Степана Долинського, Степана Куспіся, Володимира Старика, Григорія Файду, Григорія Купецького, Степана Машака, Степана Цапа та Петра Максимціва. Передбачалося, що напад буде здійснено 29 листопада 1932 р. Однак, через запізнення із передачею набойів, його перенесено на наступний день. 30 листопада нападники увійшли у коридор пошти, де розділилися на чотири групи: одна група залишилася в коридорі для прикриття, друга увійшла до основного приміщення пошти, третя захопила каси, четверта заблокувала телефонну станцію. Білас і Данилишин відповідали за вилучення коштів. Стрілянину на пошті розпочав Ю. Березинський. Працівники пошти відкрили вогонь у відповідь. У висліді шестеро бойовиків було поранено; з-поміж них Березинський, який вибіг на вулицю, впав неподалік пошти і застрелився, щоб не потрапити в руки поліції. Одного з нападників, В. Старика, на вулиці убив актор українського театру Нікітін, який не розібрався у ситуації. Одразу ж розпочалося переслідування бойовиків. Щоб залучити населення до пошуків, поліція поширила поголос, що розшукує злочинців, які пограбували український кооператив.

Утікачі розділилися на дві групи, одна з яких попрямувала на Львів, а інша у складі Біласа, Данилишина й Куспіся – на станцію Глинна Наварія, звідки Білас і Данилишин мали вирушити до Дрогобича. На шляху Біласа й Данилишина трапилося три ключові події. На станції Глинна Наварія їх зупинили поліцейські, щоб перевірити документи. Зав'язалася бійка і Данилишин вбив коменданта місцевої поліції та поранив ще одного поліцейського. Згодом, рухаючись уздовж залізничної колії, молоді люди зустріли залізничника-поляка, який повідомив про їхнє місцезнаходження поліцію. Коли втікачі опинилися на Стрийщині в с. Розвадові, на них

напали розлючені селяни, які сприйняли молодиків як грабіжників українського кооперативу. Білас і Данилишин були змушені втікати до с. Верин. Сюди ж надійшли переслідувачі-селяни та поліція. Заарештованих відвезли до Львова й ув'язнили в Бригідках.

Данилишин і Білас – одні з перших представників націоналістичного підпілля, справу яких розглядав т. з. "наглий" (у значенні – швидкий) суд. Такий суд вирізнявся скороченим терміном розгляду справи (у межах трьох тижнів) і суворістю покарань (було передбачено лише два види покарань: ув'язнення строком від 10 до 15 років або ж смертну кару). Судовий процес, що відбувся у Львові 17–22 грудня 1932 р., викликав надзвичайний розголос у суспільстві, адже імена Данилишина й Біласа пов'язували з убивством Тадеуша Голувки. Адвокат Степан Шухевич згадує про виняткові заходи безпеки: залу засідань охороняло декілька кордонів поліцейських (Шухевич, 1991, с. 447-448). Усередину приміщення суду зрештою потрапило 150 осіб, які мали запрошення. 54 з них були свідками у справі (Посівнич, Підпільно-революційна діяльність, 2017, с. 192).

На лаві підсудних опинилися: Білас, Данилишин, Жураківський і Коссака. Молодих людей боронили найвідоміші представники львівської адвокатури: Данилишина – д-р Степан Шухевич і д-р Кость Паньківський, Біласа – д-р Володимир Старосольський і д-р Олександр Марітчак, Жураківського – д-р Лев Ганкевич і Коссака – д-р Маріян Глушкевич. Суддівську колегію очолював відомий українофоб Ягодзінський.

Цей судовий процес був унікальним. Насамперед тому, що він привернув увагу ширшого кола громадськості до проблеми українсько-польських взаємин у порівнянні з попередніми аналогічними процесами. Цьому сприяв той факт, що перебіг судових засідань детально висвітлювався кореспондентами різних часописів зі Львова, Кракова, Варшави, Вільно. Особливий інтерес викликали постаті підсудних, насамперед Біласа та Данилишина. Вони різнилися від тих образів українських націоналістів, які склалися в уяві поляків: це не були напівдикі бандити з кресів, що постали проти законності, порядку, прогресу, цивілізації, які утілювала Польська держава. Водночас, Білас і Данилишин вразили поміркованих представників української громади: ці молоді люди приємної інтелігентної зовнішності приваблювали відсутністю страху, готовністю відповідати за скоєне, трепетним ставленням один до одного тощо. Було очевидно, що їх піддавали тортурам. Канонічним став візуальний образ Данилишина – молодого націоналіста, голова якого обв'язана рушником із плямами крові на ньому. На відміну від Біласа, який давав свідчення, Данилишин постійно мовчав. Його мовчазна поведінка доводила, що він не збирається полегшувати свій вирок. Тому вона стала ще кращою рекламою ідей української національно-визвольної боротьби,

ніж блискучі промови оборонців, що були визнані класичними у колах фахівців.

Згідно з Йоганом Гейзингою, судовий процес є типовим прикладом ігрової поведінки дорослих. Суд у справі нападу на пошту в Городку повністю підтверджує таку характеристику. Обидві сторони (польська й українська) звинувачували одна одну в надмірній театральності. Зокрема, С. Шухевич назвав театральною сценою допит постраждалих поліцейських у лікарні, адже за станом здоров'я вони могли свідчити в залі судових засідань (Шухевич, 1991, с. 449). Процес укотре довів, що стан польсько-українських взаємин залежав не тільки і не стільки від фактів, як від їх інтерпретації, адже ті ж самі підсудні одночасно стали героями для однієї частини суспільства і ворогами для іншої.

22 грудня 1932 р. Д. Данилишин, В. Білас і М. Жураківський були засуджені до страти, а справу З. Коссака передано до звичайного суду. Зусиллями оборонців, Союзу українок та Української парламентарної репрезентації Президенту Польщі Ігнацію Мосціцькому й маршалу Юзефу Пілсудському було передано прохання про помилування підсудних. Цю ініціативу підтримали також колишні бойовики Польської партії соціалістичної (ППС), які слушно вважали, що українці повторюють їхні власні дії, спрямовані проти російської влади у переддень Великої війни. Президент помилував лише Жураківського. Йому смертну кару було замінено на 15 років ув'язнення.

Страта Біласа і Данилишина відбулася на світанку 24 грудня 1932 р. на подвір'ї в'язниці «Бригідки». При страті, окрім поляків, були присутні оборонці й тюремний священник д-р Липський. Щоб підтримати молодих людей, арештанти «Бригідок» у момент страти заспівали пісні «Ви жертвою в бою нерівним лягли» і «Не пора, не пора...». Тіла страчених рідним не видали.

Біблійні мотиви у справі Данилишина – Біласа. Ідеологія ОУН як політична релігія. Найсильніше враження на присутніх у залі засідань під час розгляду справи нападу на пошту в Городку справили свідчення о. Миколи Киндія, греко-католицького пароха с. Верина. Його свідчення наводимо за спогадами адвоката Олександра Марітчака (1966 р.), які повністю цитує Зиновій Книш у своїй праці «Городок» (1973 р.).

Отець Киндій, вже немолода людина, згідно з оцінкою О. Марітчака, був «правдивим майстром слова і, мабуть, знаменитим проповідником» (Книш, 1973, с. 156). Ефект від його слів посилили обставини: коли отець почав свідчити, годинник на міській ратуші вибив північ, і світло у залі вимкнули. Свою оповідь він продовжував при світлі свічок. Священник розповів таке: 1 грудня 1932 р. він побачив, як група селян із кілками та дрочками бігла до лісу. Отець пішов за ними й почув крики: «Бити їх, забити!». Згодом прозвучав постріл. Голоси селян стверджували, що в

людини, яка стріляла, закінчилися патрони, тому можна підходити до неї безпечно. Отець побачив чоловіка, що лежав на землі, оточеного селянами. Неподалік – ще одного. Їх обидвох жорстоко били. Раптово один із лежачих прийшов до тями та підвівся. Через мить підвівся і другий. Ці молоді люди взялися попід руки і підійшли до могили посеред поля. Вищий за зростом молодик промовив: «Ми члени Української Військової Організації. Ми вмираємо за Україну. Як ви будете так воювати – ніколи не будете мати України» (Книш, 1973, с. 157). Потім хлопці поцілувалися. Отець так прокоментував свої спогади у цьому місці: «Я вдачі доволі спокійної і вмю над собою запанувати. Але та хвилина, коли довкола стояли люди з дрючками, а вони над ними, на стрілецькій могилі, пригадала мені, що так мусіло бути в Гетсиманському Саді, коли Христа видавали на розп'яття» (Книш, 1973, с. 157). Оповідач продовжив. Коли він почув слова молодих людей, у нього підігнулися ноги. Він став навколішки і почав вимовляти наголос молитву. Селяни наслідували пароха. У хвилину, коли пролунали останні слова молитви, надійшли поліцейські та забрали хлопців.

Свідчення священника викликали загальний спазматичний плач у залі, де «запанував неземний, піднесений настрій» (Книш, 1973, с. 158). Навіть оборонці витирали сльози. Під час оповіді (у місці, де згадувалася Україна) розридався також Данилишин. Він похилився на плече Біласа, а той обіймав і цілував його. Згодом деякі польські часописи назвали цей порив Данилишина театральною сценою, наперед умовленою та підготовленою (Шухевич, 1991, с. 449).

Стосунки УГКЦ та ОУН від часу заснування організації були неоднозначними, адже ОУН запропонувала власну релігію, центральною цінністю якої проголошено Українську Націю (детальніше про це див.: Зайцев, Беген, Стефанів, 2011). На думку Роджерса Брубейкера, можна виділити чотири підходи до аналізу стосунків релігії та націоналізму. Перший полягає в тому, щоб розглядати релігію та націоналізм як аналогічні явища. Другий розглядає релігію як причину й пояснення націоналізму. Третій трактує релігію як складову націоналізму. Четвертий зосереджується на пошуку власне релігійних форм націоналізму (Brubaker, 2012). У конкретному випадку з історії ОУН, що розглядається, перший підхід виглядає найперспективнішим.

Нова релігія ОУН потребувала своїх мучеників. І зусиллями греко-католицького священника вона отримала двох найпопулярніших із них. У своїх свідченнях о. Киндій спирався на власний релігійний світогляд. Як віруюча людина він побачив у подіях 1 грудня 1932 р. специфічний підтекст. Цей підтекст був зрозумілий і прийнятний для більшості західних українців міжвоєнної доби, тому у націоналістичній пропаганді культу героїв Біласа та Данилишина свідчення священника займали чільне місце.

Отець, вірогідно, не цілком усвідомив свою роль як співтворця культу бойовиків ОУН, але він цю роль виконав.

До формування культу мучеників Біласа та Данилишина долучився також адвокат С. Шухевич. У справі нападу на пошту в Городку фігурувало двоє його родичів. Можливо, особливе натхнення Шухевича можна пояснити його прагненням «обілити» імена рідних за провал справи. З. Книш стверджує, що в 1939 р. ПУН замовив Шухевичу як оборонцю на політичних процесах над українськими націоналістами написання спогадів. За що він отримував гонорар. У силу обставин ці спогади неодноразово переписувалися й, зрештою, були опубліковані в 1991 р. Отже, сам текст спогадів не міг уплинути на становлення культу героїв Біласа та Данилишина до моменту публікації. Попри все, навіть якщо спомини Шухевича не сприяли зародженню цього культу й не відображають повністю історичну правду, вони все ж відтворюють націоналістичну кон'юнктуру і прагнення автора їй відповідати. Особливий інтерес викликає такий факт зі спогадів: коли оголосили присуд, В. Старосольський від імені трьох, засуджених на смертну кару, попросив суд звернутися до Президента з проханням помилувати молодих людей. Однак, ця ініціатива обурила Шухевича. «Причина була проста: Данилишин і Білас повинні були вийти із зали розправ як чисті українські революціонери без скази. Прошення про уласкавлення мимоволі кидає якусь тінь на авреолу революціонера» (Шухевич, 1991, с. 453). Ця цитата ілюструє одну істину: історики не можуть знати достеменно, чи хотіли стати героями ціною власної смерті Данилишин і Білас, але такими героями їх хотіло зробити багато людей навколо. Цікаво, що Шухевич неодноразово використовує в тексті релігієзнавчу термінологію. Так, описуючи сцену страти, він говорить про мощі героїв.

Важливою складовою політичної релігії ОУН був культ смерті (бажано героїчної) в ім'я Української Нації/ Батьківщини. Вірних організації зорієнтовували на потребу такої жертви. І, Дмитро Данилишин своїми висловлюваннями, що стали крилатими, прислужився ідеологам ОУН у цьому питанні. Слова, сказані Данилишиним безпосередньо перед стратою: «В цій хвилині я не маю жадних бажань. Мені тільки дуже жаль, що я можу лише раз умерти за Україну!» (Мірчук, 2007, с. 246), перетворилися на своєрідне кредо молодих учасників руху. Показово, що саме ці слова Данилишина, а не інші, життєствердні, із судової зали: «Я знаю, що мене жде. Я був і є на все приготований. Тільки шкодую, що не зможу далі працювати для нашої Неньки України!» (Мірчук, 2007, с. 245), набули такої популярності. Зенон Коссак, значно впливовіший за Біласа й Данилишина член організації, якому вдалося уникнути смертного вироку, не набув такого народного визнання як рядові бойовики, що померли за свою ідею.

Смерть за Батьківщину уможливить майбутнє воскресіння. Саме так можна зрозуміти текст Володимира Маруняка, який у брошурі «Городок Ягайлонський» змальовує видиво останнього бою: «Падали, падають, будуть падати! На місце одного встає двох боеків... Дальше десятки, сотки, тисячі. Великі мертві живуть в живих і разом несуть несплямлений прапор Національної Революції... Грізний Легіон Несмертельних твердою ногою ступає до Сонця! В чолі ротердамський Мученик – вождь Євген Коновалець... В перших рядах рука в руку з усмішкою на устах ідуть: хлопчачий Білас, суворий і мовчазний Данилишин, лагідний Коссак і задивлені в далечінь Березинський та Старик!» (М-к, 1940, с. 25).

Становлення культу героїв Дмитра Данилишина та Василя Біласа. Культ героїв Данилишина та Біласа передусім був пов'язаний із їхньою трагічною смертю на шибениці. Однак його формування розпочалося ще за життя молодих людей. Цікаві факти з цього приводу наводить Степан Ленкавський, ідеолог ОУН, який у грудні 1932 р. був ув'язнений у «Бригідках». У статті «Коли дзвони дзвонили над Городком» він так змальовує народне визнання Данилишина та Біласа напередодні їхньої страти: «Дбайливо вирізана з газети поліційна знімка тих, що завтра вмруть, береглася, як святість. Подекуди по селянських хатах сміливіша рука приміщувала вирізок газетної знімки на стіні, поруч святих образів. Довше били поклони і довше, як звичайно, зітхали сільські бабусі» (Ленкавський, 2002, с. 227).

Народна любов до страчених героїв набувала різних виявів. Навесні 1933 р. було споруджено символічну могилу Данилишина та Біласа поблизу с. Верина. Польська поліція неодноразово розкопувала цю могилу, справедливо побоюючись, що вона перетвориться на місце сили для патріотично налаштованих українців. Коли могилу розкопано утретє, спрацювала вибухівка. Одну людину було вбито й кількох поранено. Попереджувальну записку про те, що так трапиться, якщо могилу буде спрофановано, українці прив'язали до хреста (Мірчук, 2007, с. 342).

У своїх спогадах С. Шухевич стверджує, що на другий день після страти Данилишина й Біласа він зустрів поета Юрія Шкрумеляка й підкинув йому ідею написати пісню про цих героїв (Шухевич, 1991, с. 456). Ця пісня стала однією з багатьох, присвячених молодим людям. Так, Роман Пастух нараховує щонайменше шість таких творів (Пастух, 2017, с. 199). Цікавий варіант пісні про Данилишина й Біласа записала Галина Кравцова в с. Добрянах Стрийського району Львівської області. Відгомін розповіді о. Киндія на судовому процесі відчувається в таких рядках пісні: «Вони били, катували тих молодих хлопців / Так, як били жиди Христа на горі Голгофті» (Кравцова, 2019, с. 1196). Наприкінці твору образи двох реальних людей злилися в одну особу-героя: «А наш Білас-Данилишин любив Україну, за то йому висипали високу могилу» (Кравцова, 2019, с. 1197).

Варто зазначити, що у (політичній) міфології та фольклорі доволі популярними є близнюкові сюжети. Родинні зв'язки Біласа й Данилишина робили їхні постаті ідеальними для чергової адаптації цього сюжету. Зазвичай, образи близнюків використовують для протиставлення життєвих позицій. У випадку Біласа-Данилишина йдеться про родичів / культурних героїв, які доповнюють один одного. Протиставляються лише риси їхньої зовнішності й характеру: вищий – нижчий, мовчазний – говіркий, суворий – веселий, твердої вдачі – м'якої вдачі тощо.

У пам'ять про героїв українці почали масово відмовлятися від вживання алкоголю й тютюну, що були державною монополією. Ті, хто вже відмовився від цих шкідливих звичок, на сторінках преси поіменно зверталися до своїх знайомих із закликом приєднатися. «Відмовлятися навіть неохочим було ніяково, щоб не тратити марки доброго українця» (Ленкавський, 2002, с. 229).

Ідеологи й пропагандисти ОУН обох відламів, а також її симпатичні активно залучали постаті Біласа й Данилишина для популяризації ідей українського націоналізму та діяльності ОУН. Загалом, літературу ОУН та її прихильників про городоцьку справу можна класифікувати за цільовою аудиторією на дві групи. Першу групу представлено працями доволі відомих у націоналістичних колах діячів. Інколи ці твори мають значний обсяг. Вони зорієнтовані на глибшу пропаганду у середовищі тих, хто цікавився українським націоналізмом і конкретно діяльністю організації. Так, значну увагу приділив городоцькій справі Петро Мірчук (представник ОУН (б)) у своєму «Нарисі історії ОУН. 1920–1939 роки» (1968 р.). Повністю присвячені цій справі праці Данила Чайковського (представник ОУН (б)) «Білас і Данилишин» (1969 р.) і Зиновія Книша (представник ОУН (м)) «Городок» (1973 р.). Обидві праці написані в публіцистичному стилі та є компіляціями усіх можливих матеріалів, що стосуються нападу на пошту в Городку та судового процесу. Власне аналітики в них небагато.

Другу групу утворюють праці маловідомих публіцистів. Вони здебільшого незначного обсягу, зорієнтовані на поверхову пропаганду серед ширшого загалу. Ця пропаганда чутливо реагувала на прояви невдоволення громадськості діями ПУН, що проявилися у зв'язку із городоцькою справою. Яскравий приклад – драма Степана Васкана «Данилишин і Білас» (1933 р.). Свій твір автор присвятив «всім українським матерям, котрих сини полягли в нерівній боротьбі за визволення дорогої Батьківщини». У п'єсі змальовано образи матері Біласа й студентки Галини, які залучені до підпільної діяльності. Їх наділено такими рисами як мужність і послух. Ці образи (один із яких, вірогідно, збірний) і присвята невідомої жінки зчаста не погоджувалося з тим, що українська молодь має вмирати з наказу ПУН.

Автор також намагався переконати читачів і глядачів у тому, що очільники ОУН не повинні безпосередньо займатися терористичною діяльністю й що українська молодь вважає терор власною функцією. У п'єсі Білас, Данилишин, Березинський і Старик переконують представника Проводу в тому, що йому не варто брати участь у нападі на пошту в Городку, адже: «між собою рішили, що обов'язком нашим є зберігати провідний мозок нашої організації. – Бо, коли наші вороги винищать провідний мозок нашого народу, вони вже з народом скоро справляться!» (Васкан, 1933, с. 10). Вочевидь, цей текст був відповіддю на обурення Проводом, яке висловлювали прибічники легальних методів боротьби. Адже, і на їхню думку, ПУН використовував молодь у своїх цілях.

Найемоційніша третя дія драми написана на основі свідчень о. Киндія в судовій залі. Автор описує зустріч Данилишина й Біласа під час їхньої втечі з місця події із натовпом селян і згодом із священником. У промові останнього до селян молоді люди перетворюються на «мучеників святих окровавлених [...], що їх сам Господь назначив для вашого спасення, для визволення України, для слави Божої й чести грядущих поколінь» (Васкан, 1933, с. 23). Під впливом слів священника один із селян впав навколішки і визнав молодиків «святими мучениками за волю України».

Як стверджує Олександр Гриценко: «Справді, практично будь-яка політична ідеологія (й національна ідеологія зокрема) має тенденцію до утворення власного *sacrum*, кола священних понять та об'єктів (що зазвичай охоплює канонізовану й сакралізовану національну історію та культуру), а крім того – до пояснення світу через набір єдино правильних відповідей на низку важливих запитань...» (Гриценко, 1998, с. 181). Постаті Данилишина й Біласа знадобилися ОУН для формування кола мучеників, а також для роз'яснення базових принципів діяльності організації. Показовою у цьому сенсі є п'єса Василя Щербія «Голгота» (1964 р.). Єдиний свідок зустрічі селян із Біласом і Данилишином о. Киндій повідомив про їхню розмову зовсім мало. Тому В. Щербій використав цю недовомовленість для потреб організації. Сцену зустрічі селян із бойовиками подано автором як короткий виклад цілей і методів ОУН: «Ми нічого не крали! Ми відбираємо від ворога те, що він у нас грабує...», «Боремось за вільну державу, за Україну, щоб ви не були рабами чужинців-зайд, а були господарями вашої землі» тощо (Щербій, 1964, с. 24). Чому представники націоналістичного підпілля із готовністю беруть участь у судових процесах? – Бо вони цього прагнуть, щоб українці й увесь світ знали, за що вони борються.

У п'єсі Щербія чіткіше, порівняно із драмою Васкана, простежується ідея месіанства ОУН. Автор нав'язує думку, що бойовики ОУН вирішили стати апостолами нової віри в Українську Націю і «готові віддати своє

життя за її поширення, як Христові Апостоли, як перші християни» (Щербій, 1964, с. 22).

Вибір п'єси, тобто драматичного твору призначеного для розігрування на сцені, з метою спопуляризувати постаті Біласа й Данилишина не випадковий. ОУН від початку робила наголос на візуалізації образів молодих героїв. З цією метою, зокрема, було відтворено й розповсюджено 20 тисяч світлин Данилишина, Біласа, Березинського та Старика (Чайковський, 1969, с. 250-253). Відомо, що значним успіхом користувалася постановка драми С. Васкана у Народному домі в Нью-Йорку взимку 1934 р. Отримані від продажу квитків кошти поповнили бойовий фонд ОУН (Посівнич, Політичний портрет Василя Біласа і Дмитра Данилишина, 2017, с. 122). Того ж року Микола Новак, один із організаторів українського кіновиробництва у США, задумав зняти кінострічку за мотивами драми Васкана. Почин переадресували українським митцям у Європі, де кіновиробництво було дешевшим. Але проєкт так і не реалізували (Мицик, 2020). Дві художні кінострічки про молодих героїв – «Незламні» (реж. Михайло Греділь, 2019 р.) та «Екс» (реж. Сергій Лисенко, 2020 р.) – з'явилися значно пізніше за трагічних обставин російсько-української війни. Показово, що режисер-аматор М. Греділь – греко-католицький священник, парох храму Благовіщення Пречистої Диви Марії у Городку, військовий капелан, керівник молодіжної духовно-патріотичної організації «Апостольська Чота», на відміну від свого попередника о. Киндія, свідомо пропагує постаті Біласа та Данилишина як рольові моделі для молоді.

Націоналістичний «мономіф». Данилишин і Білас – реальні постаті української історії. Водночас, вони є персонажами українського фольклору й націоналістичної міфології. Тому важливо зрозуміти, де завершується реальність і розпочинається міфотворчість.

Ідею «мономіфу», тобто єдиного сюжету «мандрівки героя», що повторюється в різних міфологіях, запропонував Джозеф Кемпбелл у праці «Тисячолікий герой» (1949 р.). На його думку, «мандрівка героя» охоплює три етапи: виправа (поклик до героїського вчинку) – ініціація (шлях випробувань) – повернення.

Вихідною точкою націоналістичного героїчного міфу є належність героя до певної національної спільноти. У випадку міфології ОУН, можливо, йдеться також про належність героя до української етнічної спільноти. Ця теза є припущенням, а не твердженням. Адже, з одного боку, усі найвідоміші герої ОУН – українці за походженням, але з іншого, членами організації були не лише українці, та й ідеологію / міфологію ОУН не слід вважати однорідною.

Поклик молодих українців до героїчного вчинку у міжвоєнній Польщі відбувався шляхом залучення до діяльності національно-патріотичних організацій на тлі кущих освітніх, кар'єрних та інших перспектив: адже

українське середовище Польської держави було єдино можливим простором самореалізації для більшості з них.

Найважливішою подією на шляху випробувань героїв Данилишина й Біласа була участь у нападі на пошту в Городку. Доцільність нападу обговорювалася навіть у лавах ОУН, де *post factum* було проведено внутрішнє розслідування причин невдачі. Але саме ця подія дозволила молодим людям вийти на завершальний етап «мандрівки героя». «Коли герой завершить свій чин, [...] зі своїми здобутками мусить повернутися додому, до вихідного пункту, щоб змінити життя своєї спільноти на краще. Такий закон мономіфу – герой мусить описати Повне коло і приступити до нової праці: принести мудрість [...] у світ людей, де цей здобутий ним дар може послужити відродженню спільноти, нації [...]», – стверджує Кемпбелл (Кемпбелл, 2022, с. 181). Набутий молодими людьми дар, вочевидь, полягав у можливості пропагувати ідеї української національно-визвольної боротьби для ширшої аудиторії в залі судових засідань. Недарма Я. Грицак зазначає, що спочатку ОУН була маргінальною силою. «Популярність і співчуття їй приносили судові процеси, які показували дволикість польської влади – навіть для поляків: молодих українських націоналістів засуджували до страти за ті самі злочини, які чиняли Пілсудський та інші польські націоналісти перед 1914 роком» (Грицак, 2022, с. 285). Останній акорд мандрівки – героїчна смерть Данилишина та Біласа на шибениці.

Висновки. Дмитро Данилишин і Василь Білас були дітьми свого часу. Головним життєвим викликом для них стало українсько-польське протистояння у Другій Речі Посполитій. Як і багато представників їхнього покоління, молоді люди потрапили під вплив правих радикалів. Вірогідно, цьому посприяла низка факторів: їхнє оточення, участь у діяльності національно-патріотичних організацій, риси характеру. Під впливом пропаганди ОУН вони вважали, що терористична діяльність є виправданим засобом національно-визвольної боротьби.

Суспільна думка міжвоєнної доби пов'язувала імена Данилишина та Біласа із такими ключовими подіями як: вбивство сенатора Т. Голувки та експропріаційний напад на пошту в Городку. Судовий процес над учасниками городоцької акції ОУН, за наслідками якого Данилишина та Біласа стратили на шибениці, перетворив молодих людей на «ікони» націоналістичного руху. На визнання Данилишина й Біласа героями вплинуло декілька чинників. Насамперед, їхня мужня постава під час судового процесу: відданість власним ідеалам і відсутність страху смерті. Афористичний спосіб висловлювань Данилишина сприяв легкому запам'ятовуванню сказаного на процесі. Також, демонстровані молодими людьми у судовій залі вияви взаємної любові робили їхні постаті

людянішими і доступнішими для розуміння обивателя. Вони стали «своїми» для багатьох.

Городоцька справа збігом обставин створила для ОУН нову пропагандистську нішу – можливість позиціонувати своїх членів як новочасних мучеників за Україну. Це стало можливим завдяки свідченням у справі греко-католицького священника М. Киндія. Пропаганда ОУН у різні роки зверталася до його оповіді, намагаючись поєднати популярніший в українській спільноті християнський наратив із менш прийнятним націоналістичним. Це мало сприяти зростанню впливу організації.

Попри вже згаданий конфлікт поколінь, що був характерним для міжвоєнної доби, до формування культу героїв Данилишина та Біласа особливо долучилися представники старшого покоління: о. Киндій та адвокат Данилишина С. Шухевич. Цей приклад з історії ОУН дозволяє повному поглянути на взаємини представників різного віку у зазначений період. Дійсно, старше покоління переважно не штовхало молодше на (інколи сумнівний) подвиг. Але, коли подія вже відбулася, старші намагалися її використати для загального блага.

Література в городоцькій справі засвідчує гнучкість пропаганди ОУН: її здатність працювати з різною аудиторією та форматами. Водночас, можна стверджувати, що становлення культу героїв Данилишина й Біласа було насамперед результатом народного визнання цих героїв, і лише в другу чергу – вислідом цілеспрямованої діяльності націоналістичної пропаганди.

У певному сенсі постаті молодих юнаків Данилишина та Біласа були *tabula rasa* для пропаганди ОУН. Їхню історію можна було написати заново відповідно до потреб організації. Власне тому вона вийшла такою гармонійною та логічною. Ці постаті, як ми їх знаємо, повністю позбавлені внутрішніх суперечностей. Очевидно, що відбувся процес міфологізації: відхід від історії реальних людей на користь культу ідеальних героїв націоналістичного підпілля. На їхньому прикладі було відпрацьовано націоналістичний «мономіф» – оприявлено яким критеріям має відповідати молодий націоналіст та які етапи становлення він має пройти.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Богачевська-Хомяк, М. (2018). Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884–1939: монографія. Львів: УКУ, 520 с.

Васкан, С. (1933). Данилишин і Білас. Драма в чотирьох діях. Едмонтон: Друкарня Івана Солянича, 30 с.

Війна під час миру. Збройні конфлікти в Європі після Першої світової війни 1917–1923 (2020). За ред. Р. Герварта та Дж. Горна. Київ: Laugus, 292 с.

Гаврилів, Т. (2013). Галичина на тлі модернізаційних процесів (очима Йозефа Рота і його героїв). *Парадигма: збірник наукових праць*. Вип. 7. С. 240-272. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/paradig_2013_7_25 (дата звернення: 30.05.2024)

Голушко, Т. (2012). Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів*. За ред. П. Коваля, Я. Олдаковського, М. Зухняк; перекл. з пол. С. Гіріка. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 440 с.

Грицак, Я. (2022). Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ: Портал, 408 с.

Гриценко, О. (1998). Міфології, ідеології, громадянські релігії: у пошуках виходу з кризи теоретичного перевиробництва. *Дух і літера*. № 3-4. С. 167-185. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/5107> (дата звернення: 21.04.2024)

Зайцев О., Беген О., Стефанів В. (2011). Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / Заг. ред. О. Зайцева. Львів: Видавництво УКУ, 384 с.

Кемпбелл, Дж. (2022). Тисячолікий герой. Пер. з англ. О. Мокровольського. Львів: Видавництво Terra Incognita, 416 с.

Книш, З. (1973). Городок. Торонто: Срібна сурма, 551 с.

Кравцова Г. (2019). Пісні-хроніки періоду національно-визвольних змагань ХХ ст.: теми, мотиви, образи (на матеріалах, зібраних у Стрийському районі). *Народознавчі зошити*. № 5 (149). С. 1191-1199. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2019-5/14.pdf> (дата звернення: 08.03.2024)

Ленкавський, С. (2002). Коли дзвони дзвонили над Городком. *Український націоналізм. Твори*. За ред. О. Сича. Т. 1. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, С. 221-230.

Мищик, Ю. (2020). Спроба створення українського Голлівуду (Микола Новак). *Кіно – Театр*. № 2. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19199> (дата звернення: 30.05.2024)

Мірчук, П. (2007). Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Вид. третє, доп. Київ: Українська видавнича спілка, 1006 с.

М-к, В. (1940). Городок Ягайлонський. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 32 с.

Пастух, Р. (2017). Народні герої Білас і Данилишин у фольклорі та художній літературі. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Спец. вип. 3. С. 198-202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dkz_2017_Spets.vip.3_18 (дата звернення: 08.03.2024)

Посівнич, М. (2012). Життя на тлі історії ОУН: Білас і Данилишин. Львів: Афіша, 172 с.

Посівнич, М. (2017). Підпільно-революційна діяльність Василя Біласа і Дмитра Данилишина: до 85-ї річниці Героїчного чину. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 3. С. 188-197. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dkz_2017_Spets.vip.3_17 (дата звернення: 07.03.2024)

Посівнич, М. (2017). Політичний портрет Василя Біласа і Дмитра Данилишина. *Східноєвропейський історичний вісник*. Спец. вип., С. 116-125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eehb_2017_Spets.vip.12 (дата звернення: 07.03.2024)

Терор як засіб самооборони (1929). *Сурма*. Число 1 (16). С. 3.

Чайковський, Д. (1969). Білас і Данилишин. Нью-Йорк: Видавництво Організації оборони чотирьох свобод України, 278 с.

Шліхта, І. (2011). Західноукраїнський націоналізм міжвоєнного періоду крізь призму теорії націоналізму Ернеста Гелнера. *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки*. Вип. 117. С. 24-31. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eabaf749-d077-4992-a837-96ba9e17d416/content> (дата звернення: 30.05.2024)

Шухевич, С. (1991). Моє життя. Спогади. Лондон: Видання Української видавничої спілки, 619 с.

Щербій, В. (1964). Голгота. Сценічний етюд у трьох відслонах. *Вісник. Суспільно-політичний місячник*. Число 4 (184). С. 22-24.

Brubaker, R. (2012). Religion and Nationalism: Four Approaches. *Nations and Nationalism*. № 18. P. 2-20. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2011.00486.x> (дата звернення: 30.05.2024)

References

Bohachevska-Khomiak, M. (2018). *Bilym po bilomu: Zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy. 1884–1939: monohrafiia*. Lviv: UKU, 520 s.

Vaskan, S. (1933). *Danylyshyn i Bilas. Drama v chotyrokh diiakh*. Edmonton: Drukarnia Ivana Solianychna, 30 s.

Viina pid chas myru. Zbroini konflikty v Yevropi pislia Pershoi svitovoi viiny 1917–1923 (2020). Za red. R. Gervarta ta Dzh. Horna. Kyiv: Laurus, 292 s.

Havryliv, T. (2013). Halychyna na tli modernizatsiinykh protsesiv (ochyma Yozefa Rota i yoho heroiv). *Paradyhma: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 7. S. 240-272. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/paradig_2013_7_25 (data zvernennia: 30.05.2024)

Holuvko, T. (2012). Metody i shliakhy ozdorovlennia vzaiemovidnosyn u Skhidnii Halychyni i skhidnykh voievodstvakh. *My ne ye ukrainofilyamy. Polska politychna dumka pro Ukrainu i ukraintsiv. Antolohiia tekstiv*. Za red. P. Kovalia, Ya. Oldakovskoho, M. Zukhniak; perekl. z pol. S. Hirika. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademii», 440 s.

Hrytsak, Ya. (2022). *Podolaty mynule: Hlobalna istoriia Ukrainy*. Kyiv: Portal, 408 s.

Hrytsenko, O. (1998). Mifolohii, ideolohii, hromadianski relihii: u poshukakh vykhodu z kryzy teoretychnoho perevyrobnytstva. *Dukh i litera*. № 3-4. S. 167-185. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/5107> (data zvernennia: 21.04.2024)

Zaitsev O., Behen O., Stefaniv V. (2011). Natsionalizm i relihiia: Hreko-Katolytska Tserkva ta ukraïnskyi natsionalistychnyi rukh u Halychyni (1920–1930-ti roky) / Zah. red. O. Zaitseva. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 384 s.

Kempbell, Dzh. (2022). *Tysiacholykyi heroi*. Per. z anh. O. Mokrovolskoho. Lviv: Vydavnytstvo Terra Incognita, 416 s.

Knysh, Z. (1973). *Horodok*. Toronto: Sribna surma, 551 s.

Kravtsova H. (2019). *Pisni-khroniky periodu natsionalno-vyzvolnykh zmahaniy KhKh st.: temy, motyv, obrazy (na materialakh, zibranykh u Stryiskomu raioni)*. *Narodoznavchi zoshyty*. № 5 (149). S. 1191-1199. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2019-5/14.pdf> (data zvernennia: 08.03.2024)

Lenkavskiy, S. (2002). Koly dzvony dzvonyly nad Horodkom. *Ukrainskyi natsionalizm. Tvory*. Za red. O. Sycha. T. 1. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, S. 221-230.

Mytsyk, Yu. (2020). Sproba stvorennia ukrainskoho Hollivudu (Mykola Novak). *Kino – Teatr*. № 2. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19199> (data zvernennia: 30.05.2024)

Mirchuk, P. (2007). *Narys istorii OUN. 1920–1939 roky*. Vyd. tretie, dop. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka, 1006 s.

M-k, V. (1940). *Horodok Yahailonskyi*. Praha: Sektsiia myststsv, pysmennykiv ta zhurnalistiv UNO v Prazi, 32 s.

Pastukh, R. (2017). Narodni heroi Bilas i Danylyshyn u folklori ta khudozhnii literaturi. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Spets. vyp. 3. S. 198-202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dkz_2017_Spets.vip.3_18 (data zvernennia: 08.03.2024)

Posivnych, M. (2012). *Zhyttia na tli istorii OUN: Bilas i Danylyshyn*. Lviv: Afisha, 172 s.

Posivnych, M. (2017). Pidpilno-revoliutsiina diialnist Vasylia Bilasa i Dmytra Danylyshyna: do 85-yi richnytsi Heroichnogo chynu. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Vyp. 3. S. 188-197. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dkz_2017_Spets.vip.3_17 (data zvernennia: 07.03.2024)

Posivnych, M. (2017). Politychnyi portret Vasylia Bilasa i Dmytra Danylyshyna. *Shkhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*. Spets. vyp., S. 116-125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eehb_2017_Spets.vip._12 (data zvernennia: 07.03.2024)

Teror yak zasib samooborony (1929). *Surma*. Chyso 1 (16). S. 3.

Chaikovskiy, D. (1969). *Bilas i Danylyshyn*. Niu-York: Vydavnytstvo Orhanizatsii oborony chotyrokh svobod Ukrainy, 278 s.

Shlikhta, I. (2011). Zakhidnoukrainskyi natsionalizm mizhvoiennoho periodu kriz pryzmu teorii natsionalizmu Ernesta Gelnera. *Naukovi zapysky NaUKMA: Istorychni nauky*. Vyp. 117. S. 24-31. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eabaf749-d077-4992-a837-96ba9e17d416/content> (data zvernennia: 30.05.2024)

Shukhevych, S. (1991). *Moie zhyttia*. Spohady. London: Vydannia Ukrainskoi vydavnychoi spilky, 619 s.

Shcherbii, V. (1964). Holhota. Stenichnyi etiud u trokh vidslonakh. *Visnyk. Suspilno-politychnyi misiachnyk*. Chyso 4 (184). S. 22-24.

Brubaker, R. (2012). Religion and Nationalism: Four Approaches. *Nations and Nationalism*. № 18. P. 2-20. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2011.00486.x> (data zvernennia: 30.05.2024)

Shlikhta I. DMYTRO DANYLYSHYN AND VASYL BILAS: TO THE QUESTION OF THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS' POLITICAL RELIGION FORMATION

Abstract

The purpose of the study is to investigate the life and activities of Dmytro Danylyshyn and Vasyl Bilas in a historical context. The article seeks to establish the influence of the so-called Horodok affair, in which these young people participated, on the further history of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). Additionally, it aims to trace the formation of the Bilas-Danylyshyn worship.

***Methodology:* The work employs general scientific and special historical methods, including chronological, historical-comparative, historical-systemic, source criticism, as well as the methodology of intellectual history and nationalism studies.**

Academic novelty. For the first time, the life and activities of Dmytro Danylyshyn and Vasyl Bilas are examined in the context of the formation of the OUN political religion. The worship of heroes became a cornerstone of the new religion. Danylyshyn and Bilas were significant figures for the OUN because their patriotism and self-sacrifice allowed the new religion to be formally established. This text also explores the influence of individual representatives of the Ukrainian Greek Catholic Church on the formation of the OUN political religion. Additionally, for the first time, the concept of «monomyth» by Joseph Campbell was applied to OUN mythmaking.

Conclusions. The Ukrainian-Polish conflict in the Second Polish Republic was a significant challenge for Dmytro Danylyshyn and Vasyl Bilas. Influenced by OUN propaganda, they believed that terrorist activity was a justifiable method for national liberation. Their involvement in the OUN action in Horodok led to their trial and subsequent execution on the gallows, turning them into «icons» of the nationalist movement. The Horodok affair created a new propaganda niche for the OUN, allowing its members to be portrayed as modern martyrs for Ukraine, largely due to the testimony of the Greek Catholic priest Kyndii. The hero worship of Danylyshyn and Bilas was fueled by public recognition and intentional activities of nationalist propaganda. These figures have been mythologized. Thanks to Bilas and Danylyshyn, the OUN version of the nationalist «monomyth» was established.

Key words: Dmytro Danylyshyn, Vasyl Bilas, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Greek Catholic Church, hero worship, political religion, nationalist mythology, Second Polish Republic.

Shlikhta I. DMYTRO DANYŁYSZYN I WASYL BILAS W KONTEKŚCIE USTANOWIENIA SIĘ RELIGII POLITYCZNEJ ORGANIZACJI UKRAIŃSKICH NACJONALISTÓW

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadanie życia i działalności Dmytra Danyłyszyna i Wasyla Bilasa w kontekście historycznym.

Metodologia. W pracy zastosowano metody ogólnonaukowe i specjalne metody historyczne, przede wszystkim chronologiczne, historyczno-porównawcze, historyczno-systemowe, metodę krytyki źródeł, a także metodologię historii intelektualnej i badań nad nacjonalizmem.

Naukowa nowość. Po raz pierwszy życie i działalność Dmytra Danyłyszyna i Wasyla Bilasa analizowane są w kontekście kształtowania się religii politycznej OUN. Oddawanie czci bohaterom stało się jednym z kamieni węgielnych nowej religii. Znaczenie Danyłyszyna i Bilasa dla OUN polegało na tym, że ich patriotyzm i poświęcenie umożliwiły sfinalizowanie tej religii. Pokazano, jak poszczególne przedstawiciele Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego wpłynęli na kształtowanie się religii politycznej OUN. Po raz pierwszy koncepcja «monomitu» Josepha Campbella została zastosowana do tworzenia mitów OUN.

Wnioski. Dmytro Danylyshyn i Vasyl Bilas byli przedstawicielami pokolenia, dla którego konfrontacja ukraińsko-polska w II Rzeczypospolitej stała się głównym wyzwaniem życiowym. Pod wpływem propagandy OUN pokolenie to wierzyło, że działalność terrorystyczna jest uzasadnionym środkiem walki narodowowyzwoleńczej. Proces uczestników akcji OUN w Gorodku, w wyniku którego Danylyshyn i Bilas zostali

straceni na szubienicy, uczynił z młodych ludzi «ikony» ruchu nacjonalistycznego. Akcja ta stworzyła nową niszę propagandową dla OUN – okazję do umieszczenia jej członków jako współczesnych męczenników za Ukrainę. Stało się to możliwe dzięki zeznaniom w sprawie księdza grekokatolickiego Kindia. Kształtowanie się kultu bohatera Danyłyszyna i Bilasa było przede wszystkim wynikiem powszechnego uznania tych bohaterów, a dopiero w drugiej kolejności – efektem celowych działań propagandy nacjonalistycznej. Jest oczywiste, że nastąpił proces mitologizacji tych postaci. Wersja nacjonalistycznego «monomitu» OUN powstała dzięki postaciom Bilasa i Danyłyszyna.

Słowa kluczowe: *Dmytro Danyłyszyn, Wasyl Bilas, Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów, Ukraiński Kościół Grekokatolicki, kult bohaterów, religia polityczna, mitologia nacjonalistyczna, II Rzeczpospolita.*

Статтю надіслано до редколегії 15.07.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.08.2024 р.

УДК 94:321.64 (477+430):[323.2]
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112088>

Венгерська Вікторія,
доктор історичних наук, професорка
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
vengerska@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>
Researcher ID: <https://www.researcherid.com/H-5464-2016>

Ковальчук Іван,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
kovalchuk190586@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2726-2866>
Researcher ID: <https://www.researcherid.com/H-5072-2016>

«НЕГІДНЕ ЖИТТЯ» ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ЖЕРТВИ НАЦИЗМУ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ І ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ (частина II)¹

Анотація

*Метою роботи є історіографічно-джерельний огляд дослідження питання злочинів нацистського режиму у період Другої світової війни на території України, пов'язаних із вбивством пацієнтів психіатричних лікарень. Саме ця категорія громадян була дегуманізована нацистським режимом ще до війни і підпадала під поняття «негідного життя». Серед завдань наявний також й аналіз особливостей витіснення/«забування» «незручних» сторінок історії на тривалий період у повоєнний період, та причини їхнього «повернення» й представлення у сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження.** Серед методологічних підходів, які використовувались авторами під час підготовки статті були такі: історіографічно-джерелознавчий, методи *memory study*, порівняльних досліджень, історії науки. **Наукова новизна** визначається у комплексному історіографічно-джерельному огляді питання про жертви нацистського режиму, життя яких назвали «негідним», та представлення цієї тематики в історичній пам'яті та*

¹ Дана стаття написана в рамках проєкту «Європейська інтеграція та Україна: історична пам'ять та міграційні виклики» програми Еразмус+ Модуль Жана Моне» і складається із двох частин. Друга частина статті. Початок див.: ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. 2024. Вип. 14. С. 92–110.

комеморативних практиках сучасної України. Висновки. Проведений узагальнений історіографічно-джерельний огляд із мартирологічними елементами безперечно не є вичерпним у плані огляду досліджень цієї тематики та визначення кількості жертв. Проте, на нашу думку, він засвідчує той факт, що дана наукова проблематика нині аж ніяк не перебуває на дослідницькому маргінесі вітчизняної історичної науки. Саме завдяки такого роду тематичним дослідженням формування історичної пам'яті українського соціуму матиме менш виражену дискретність і «провали».

Ключові слова: Друга світова війна, нацизм, історична пам'ять, історична політика, меморіальний простір, Україна, Німеччина, еваназія.

Україна: питання історіографії та історичної пам'яті

Історична пам'ять сучасної України все ще, безумовно, обтяжена традицією і спадком радянського часу. Це насамперед стосується тематики Другої світової війни, де практика табування і уникання складних та незручних тем проявлялася безпосередньо. Зокрема, до такого роду тем найперше варто віднести Голокост і Пораймос, як геноциди на етнічній основі, долю військовополонених, «Волинську трагедію» та екстермінацію людей із фізичними та психічними хворобами. Якщо визначати в кількісному еквіваленті, то безперечно остання тема не є такою масштабною як попередні, але тут є важливим її морально-етичний аспект з погляду наглядної дегуманізації.

Проте, що стосується питання знищення пацієнтів психіатричних медустанов, то практика тематичної редукції до «знищення цивільного населення у роки фашистської окупації» набула утвердження упродовж 1960-х – 1980-х рр. У ряді напрацювань сучасних українських дослідників встановлено, що ще в ході звільнення території України від нацистських окупантів, і в перші повоєнні роки, на рівні пресових видань, збірників документів ця тема була актуалізована у масовій свідомості та історичній пам'яті (Грінченко, 2020, с. 190–194; Мельничук, 2018, с. 180). Але в дослідженнях наукового характеру, окрім поодиноких випадків, вона не була представлена. Це найперше стосується узагальнюючих і багатотомних видань, які були свого роду «еталонами» радянського воєнного історіописання.

Напевно, найпершим багатотомним узагальнюючим дослідженням, що присвячувалося Другій світовій/Великій Вітчизняній війні стала шеститомна праця «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (російською мовою). Організаційні заходи щодо її підготовки розпочалися ще в 1957 р., а видання самих томів відбувалося упродовж 1960–1965 рр. У жодному із шести томів вказаної роботи не міститься хоча б згадок вказаних вище тем.

Щодо тематичних збірників документів і матеріалів, ситуація виглядала дещо інакше. Загалом варто зазначити, що радянське

джерелознавство та археографія продукували досить цікаві та цінні видання історичних документів, під час уважного прочитання яких часто можна спостерігати їхню «неформатність», відносно офіційних догм та ідеологічних канонів. Найілюстративнішим у цьому плані є документальний збірник «Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: Документи і матеріали в трьох томах» (російською мовою). У виданні вміщені документи, які висвітлюють розстріли нацистами місцевих мешканців, що правда без чіткої вказівки на національний чинник, в окремих випадках лише з наведеними особовими даними; знищення радянських військовополонених; кількість розстріляних «радянських громадян» у Бабиному Яру – «понад 100 тис. чоловіків, жінок, дітей та людей похилого віку», та знищення пацієнтів Київської психіатричної лікарні імені академіка І. П. Павлова (Кирилівської лікарні) – «800 душевнохворих» (Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: Документи і матеріали в трьох томах, 1980 (рос. мов), с. 337).

Тобто навіть у період «пізнього Брежнєва» друкувалися збірники, що містили такого роду фактаж. Але до дослідницького спектру, найперше з ідеологічних та політичних причин і домінування «важливіших» тем, вказані складові проблематики Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму, не потрапляли.

На формування історичної пам'яті, окрім наукової історії і науково-популярних видань безпосередній вплив має й кінематограф. Особливо, якщо мова йде про радянський час, коли процес створення кінофільмів відбувався за державним замовленням і безпосереднім ідеологічно-партійним контролем. Варто зазначити, як часто буває, багато що залежало від особистої життєвої позиції і, напевно, статусу конкретного кіномитця. Так, зокрема у кінодрамі «Доля» (в оригіналі російською мовою «Судьба»), що вийшла в прокат 1977 р. і була знята режисером Євгеном Матвєєвим (1922–2003), сестра головного героя виконує обов'язки головного лікаря психіатричної лікарні. Вона відмовилася від співпраці з окупантами, намагалася всіляко зупинити вивезення людей з інвалідністю на розстріл і, вичерпавши всі можливості, вирішила розділити долю своїх пацієнтів – сіла до вантажівки разом із ними. Такий, нехай і не основний, сюжет цієї кінокартини надавав дещо ширше розуміння нацистського окупаційного режиму в радянській масовій свідомості кінця 1970-х – 1980-х рр.

Дослідницьке становлення та вивчення окресленої тематики істориками в незалежній Україні та історична пам'ять про неї пройшли певний шлях. Упродовж 1990-х рр. вона не була актуалізована українськими науковцями, як істориками, так і медиками. Історичний науковий дискурс того періоду був сконцентрований, перш за все, на заідеологізованих у попередній період та більш, так би мовити,

масштабних і значущих складових тематики Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму. Зокрема це стосується й українських колективних академічних видань пізнішого періоду, а саме «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у двох книгах», де попри значне розширення спектру тематики Другої світової війни, використання широкої джерельної бази та залучення новітньої теоретико-методологічної основи, тема нашого дослідження не розглядалась (Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у 2 кн. Кн. 1, 2010; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у 2 кн. Кн. 2, 2011) Напевно єдиною у своєму роді такою тематичною публікацією, написаною у дещо емоційно-публіцистичному стилі ще у 1994 р., стала стаття Володимира Тваринського. Публікація розкривала злочини окупаційного режиму в Київській психіатричній лікарні ім. академіка І. П. Павлова (Тваринський, 1994)

Спорадичні звернення вітчизняних дослідників до теми примусової евтаназії людей із фізичними та психічними хворобами, в умовах нацистської окупації, датуються 2000-ми – початком 2010-х років (Скрипник, 2008). Зокрема це було викликано проникненням в українське академічне середовище теоретико-методологічних і фактологічних напрацювань західної історичної науки, та процесом розсекречення матеріалів і надання доступу дослідникам до архівів системи СБУ та МВС. Саме у відомчих документосховищах зберігаються архівно-слідчі справи та матеріали судових процесів на осіб, які звинувачувалися радянським режимом у колабораціонізмі та скоєнні злочинів проти людяності.

Вагомим аспектом вивчення та осмислення вказаної тематики є те, що за досвідом самої Німеччини, у цьому процесі безпосередню і, напевно, першочергову участь брали лікарі-психіатри. Цікаво, що й в Радянському Союзі саме окремі психіатри, а не історики, також зверталися до теми знищення людей із психічними хворобами у роки нацистської окупації (Мельничук, 2018, с. 180). В Україні впродовж 2011–2013 рр. у журналі «Психічне здоров'я» за авторства Петра та Олександра Петрюків була опублікована серія статей-повідомлень під загальною назвою «Психіатрія за нацизму» (Петрюк, Петрюк, 2011; Петрюк, Петрюк, 2011; Петрюк, Петрюк, 2012; Петрюк, Петрюк, 2012; Петрюк, Петрюк, 2012; Петрюк, Петрюк, 2013;). Оскільки ці дослідження проводилися лікарями-психіатрами, то першочергова увага в них приділена деонтологічній складовій, але також наявний значний фактичний матеріал, стосовно самого процесу знищення людей із психічними та ментальними хворобами на окупованій території України.

Дослідницький інтерес професійних істориків до теми знищення пацієнтів психіатричних лікарень на окупованій нацистами території України, чітко окреслився у другій половині 2010-х – початку 2020-х рр.

На сьогоднішній день встановлено, що на окупованій території України нацистські карателі та колаборанти знищили пацієнтів психіатричних лікарень у Вінниці, Дніпрі (Ігрень), Житомирі, Києві, Полтаві, Сімферополі, Харкові (Мельничук, 2018, с. 179). Також, у дослідженнях останнього часу наявна інформація про страти людей у психіатричних лікувальних закладах Донецька, Сватового, Херсона та Чернігова (Грінченко, Петренко, 2020, с. 18–19).

«Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту “Бабин Яр”», узагальнено наводить окремі фактичні дані з визначеної тематики. Без вказівки на конкретне джерело зазначено: «В Україні (в її нинішніх межах) було вбито щонайменше 8 450 чоловік [мається на увазі людей із психічними/ментальними хворобами. – Авт.] (6 809 розстріляно, задушено газами або отруєно; ще 1 641 особа загинула від голоду)» (Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту Бабин Яр, 2018, с. 230). Такою ж цифрою, у 8,5–9 тис. пацієнтів психлікарень та відділень оперують й інші сучасні дослідники (Титаренко, 2020, с. 238).

У статтях П. та О. Петрюків, одними з перших в Україні, описана доля персоналу та пацієнтів психоневрологічної лікарні Харкова. У цьому закладі на самому початку окупації перебувало 1400 хворих, а на 16 грудня 1941 р. – залишилося 480. Усі вони 18 грудня були розстріляні карателями СС (Петрюк, Петрюк, 2012). Важливим аспектом формування історичної пам'яті є комеморація у тому числі і трагічних подій минулого. Уже у роки незалежності України на місці страт встановлено пам'ятний знак (Петрюк, Петрюк, 2013).

У новітніх дослідженнях встановлено, що окрім безпосередньо Харкова, 21–22 листопада 1941 р. 435 пацієнтів було знищено і в медичному закладі с. Стрілеча Харківської області (Петренко, 2020, с. 95).

Грунтовно досліджена історія звірств нацистських окупантів над пацієнтами психіатричних закладів Дніпра та Дніпропетровської області. На нашу думку, якщо не враховувати дослідження лікарів-психіатрів про винищення людей із психічними хворобами у Харкові, то саме історія Дніпровської (Ігренської) психлікарні, у роки нацистської окупації, є свого роду «піонерською розробкою» відповідної тематики серед українських істориків. Також потрібно вказати, що дослідники цього питання Гелінада Грінченко та Альберт Венгер у складі інтернаціональної команди були учасниками міжнародного проекту «Непотрібні люди: знищення психічнохворих пацієнтів у період нацистської окупації на території України» (Венгер, Грінченко, 2016, с. 60).

Основу джерельної бази дослідження винищення пацієнтів Дніпровської психлікарні склала «справа Ігренських лікарів» архіву Управління СБУ в Дніпропетровській області, за якою проходили обвинуваченими головний лікар і медпрацівники цієї установи.

Проаналізувавши всі відомі статистичні дані щодо кількості жертв за весь період нацистської окупації із числа пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні, дослідники визначили ймовірним від 750 до 1500 знищених карателями у різний спосіб пацієнтів цієї медустанови (Венгер, Грінченко, 2017, с. 64).

Ще 1973 р. на території Ігреньської психлікарні було встановлено узагальнений пам'ятник на вшанування усіх загиблих, оскільки нацисти згодом влаштували в її межах концтабір для військовополонених і місцевих мешканців (Лікарня для душі – сторінка з історії Ігрени, 2023).

На території Дніпропетровської області станом на 1941 р. діяла ще й Васильківська лікувально-трудова колонія – медична установа для людей з особливими потребами, розташована у с. Дубовики. Трагічна доля її пацієнтів у роки нацистської окупації також відтворена на основі архівних слідчих справ із архіву УСБУ в Дніпропетровській області (Петренко, 2020, с. 100). Дослідники прийшли до висновку, що упродовж 1941–1942 рр. есесівці в різний спосіб – моріння голодом, введення смертельних ін'єкцій, розстріли – знищили близько 350 пацієнтів цієї установи (Грінченко, Петренко, 2020, с. 18).

Трагічну долю пацієнтів та історію 4-ї радянської психіатричної лікарні м. Вінниця у період нацистської окупації дослідив Олег Мельничук (Мельничук, 2018, с. 179–191; Мельничук, 2018, с. 111–115). Вчений був учасником грантового проекту з міжнародною участю «Повернення в колективну пам'ять суспільства забутих жертв Другої світової війни Вінницького регіону», що дозволило залучити для реконструкції вказаних вище подій розсекречені справи архіву Управління СБУ в Вінницькій області. На основі аналізу відомих раніше і нещодавно виявлених джерел, різного роду підрахунків та уточнень, О. Мельничук наводить узагальнену вражаючу цифру в 1500 страчених пацієнтів (Мельничук, 2018, с. 180).

Знищення пацієнтів Київської психіатричної лікарні ім. академіка І. П. Павлова також відтворене на основі архівних матеріалів. Найперше йдеться про колективну архівно-слідчу справу Галузевого державного архіву СБУ на Ананія Мазура та інших – всього 9 осіб, співробітників цієї лікарні, включно з Мойсеєм Танцюрою, який працював головним лікарем, а з кінця лютого – початку березня 1942 р. був призначений її директором (Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 1, арк. 80, 218). Сама справа є доволі об'ємною, складається із трьох томів загальною чисельністю 629 аркушів (Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 1. 287 арк.; Там само. Т. 2. 238 арк., Там само. Т. 3. 104 арк.). Принагідно варто зазначити, що основний медичний та допоміжний персонал лікарні був заарештований органами НКВС відразу після повернення радянської влади, у кінці листопада – грудні 1943 р. Уже на початку лютого 1944 р. більшість із

заарештованих, окрім Миколи Манька (сторож), який був виправданий рішенням суду, та померлого під час слідства Каленика Цирюка, були засудженні до різних строків ув'язнення. Але вже 1946 р. військові судові інстанції СРСР скасували вироки всім обвинуваченим, та звільнили їх з-під варти. Причиною цього стало доведення участі персоналу лікарні у таємній виписці частини пацієнтів, що врятувало їх від страти (Венгер, 2020, с. 313–361).

Ймовірно першою публікацією, що описувала долю пацієнтів Павлівської лікарні була вже вказана вище стаття В. Тваринського (Тваринський, 1994).

Директор Інституту вивчення Голокосту в Східній Європі при Меморіальному центрі Голокосту «Бабин Яр» Андрій Руккас, акцентуючи основну увагу саме на єврейському складникові знищених пацієнтів, описово розкрив загальну ситуацію у «Кирилівці» (Руккас, 2020). Дослідник історії українського національного руху та Другої світової війни Іван Патриляк узагальнено й водночас на конкретних прикладах, з демонстрацією у першу чергу людського виміру зазначеної події, спираючись на вказані вище архівні матеріали, висвітлив «окупаційну історію» Київської психіатричної лікарні ім. академіка І. П. Павлова. Як резюме, вчений зазначив: «Згідно з офіційною інформацією із заключного акту звинувачення, під час окупації Києва у Психіатричній лікарні вбили 833 пацієнти: 308 – розстріляли, 525 – отруїли газом» (Патриляк, 2021). Найбільш детально, на основі вказаної архівно-слідчої справи по персоналу лікарні, висвітлює події окупаційного періоду в Кирилівській лікарні історик Альберт Венгер. Дослідник сфокусував свою увагу на дійових особах того трагічного часу, найперше на М. Танцорі, розглядаючи його вчинки в контексті конкретної історичної ситуації, морального вибору людини та сучасної оцінки й інтерпретації (Венгер, 2020).

У роки незалежності на території Київської психіатричної лікарні ім. І. Павлова також встановлено пам'ятну стелу на честь загиблих у період нацистської окупації.

До початку німецько-радянської війни на лікуванні у Полтавській психіатричній лікарні перебували 1169 людей (Петренко, 2020, с. 96). Упродовж другої половини 1941 – літа 1942 р. більшість пацієнтів цієї лікарні була вбита окупантами: «... нацисти знищили майже тисячу психічно хворих пацієнтів. З них розстріляних близько 700 осіб та понад 200 померлих від голоду» (Окупанти розстріляли 585 пацієнтів психлікарні, 2023). У новітній українській історіографії ці трагічні події описані в ряді праць. Так, нацистський окупаційний період відображений в окремому підрозділі історії Полтавської обласної психіатричної лікарні (Денко, А., Мілявський, В., Насонов, С., 1993). Детальний же розгляд усіх етапів екстермінації людей із психічними хворобами у Полтавській лікарні,

крізь призму післявоєнного розслідування у НДР злодіянь нацистських карателів із зондеркоманди 46, провів Дмитро Титаренко (Титаренко, 2020, с. 238–254). Автор виокремив, як різні складові цього злочину, участь представників нацистських окупантів, та вимушене пособництво керівництва лікарні. З акцентом на винищенні єврейських пацієнтів психлікарень на окупованій території України, події в Полтавській психлікарні висвітлює Олена Петренко (Петренко, 2020). Подібно як і в Харкові, Києві та Дніпрі, в Полтаві «в Гришковому лісі встановлена меморіальна дошка на вшанування пам'яті знищених нацистами полтавців» (Окупанти розстріляли 585 пацієнтів психлікарні, 2023).

Окремі епізоди розправи нацистів над пацієнтами Чернігівської психлікарні висвітлені у вже згаданих вище публікація О. Петренко та Г. Грінченко. Так, О. Петренко зазначає, що у Чернігівській психіатричній лікарні вбивства пацієнтів розпочалися 24 жовтня 1941 р. Спочатку страчували важкохворих, які були непридатні до фізичної праці. Як засвідчують німецькі документи, все було обставлено таким чином, що нібито «виконували прохання керівника психіатричної лікарні щодо ліквідації 270 невиліковних хворих [...]» (Петренко, 2020, с. 99, 97). Г. Грінченко наводить навіть факт порятунку пацієнта, єврея за національністю: «У Чернігівській лікарні, за свідченням Павла Шалобуди, під час посадки до машини «один з хворих почав говорити по-німецьки, після чого німці його звільнили і він залишився живим» (Грінченко, 2020, с. 215).

Важливим, із позиції уже історичної політики, є також те, що тема знищення людей із психічними/ментальними хворобами нацистськими окупантами, поступово перетворюється на предмет і студентських наукових зацікавлень. У продовж останніх років в українських вишах було написано та успішно захищено ряд дипломних робіт, які присвячені певним аспектам вказаної тематики (Кравчук, 2020; Білецька, 2023).

Висновки. Проведений узагальнений історіографічно-джерельний огляд із мартирологічними елементами безперечно не є вичерпним у плані огляду досліджень цієї тематики та визначення кількості жертв. Проте, на нашу думку, він засвідчує той факт, що дана наукова проблематика нині аж ніяк не перебуває на дослідницькому маргінесі вітчизняної історичної науки. Саме завдяки такого роду тематичним дослідженням формування історичної пам'яті українського соціуму матиме менш виражену дискретність і «провали».

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакції журналу та рецензентам за їх конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до публікації.

Фінансування. Фінансовано Європейським Союзом. Однак погляди та висловлені думки належать лише авторам та не обов'язково

відображають погляди Європейського Союзу чи Erasmus+ Програми ЄС для освіти, навчання, молоді та спорту. Ані Європейський Союз, ані орган, що надає дозвіл, не можуть нести за них відповідальності.

Джерела та література

Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту Бабин Яр (2018) / Авт. кол.: К. Беркгоф (гол.), А. Абакунова, В. Гриневич та ін. Київ, 286 с. URL:

<https://babynyar.org/storage/main/a/7/9f/a79f5d1b95d299fa377952d1c4b88297081d938c50781072bb3f8cb3f381dbc2.pdf>

(Accessed 28 March 2024).

Білецька, Є. (2023). “Програма Т-4”: нацистське бачення, перебіг, пам’ять. Кваліфікаційна (дипломна) робота освітнього рівня «магістр». Київ, 64 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Biletska_Yelyzaveta/Prohrama_T-4_natsystske_bachennia_perebih_pamiat.pdf?PHPSESSID=h4qpiqngcfbtasd0u1h6rqpj4

(Accessed 29 March 2024).

Венгер, А. (2020). Головний обвинувачуваний: діяльність Мойсея Танцюри у світлі матеріалів архівно-слідчої справи № 74159 ФП. *Україна модерна*. Число 28. С. 313–361. URL:

<https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x>
(Accessed 18 March 2024).

Венгер, А., Грінченко, Г. (2016). Масове знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні впродовж 1941–1943 рр.: цифри, люди, долі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Вип. 23. С. 60–69.

Венгер, А., Грінченко, Г. (2017). Непотрібні люди. Знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні у 1941–43 рр. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: <https://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people> (Accessed 22 March 2024).

Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 1. 287 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 2. 238 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74159. Т. 3. 104 арк.

Грінченко, Г. (2020). Архівно-слідчі справи про масове знищення пацієнтів психіатричних лікарень окупованої України: розслідування злочину та історичне джерело. *Україна модерна*. 2020. Число 28. С. 189–237. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 19 March 2024).

Грінченко, Г., Петренко, О. (2020). Непотрібні люди, замовчаний злочин: джерела та дослідження про масові вбивства пацієнтів психіатричних лікарень, інтернатів для хворих дітей та будинків інвалідів України часів нацистської окупації. *Україна модерна*. 2020. Число 28. С. 9–29. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 19 March 2024).

Денко, А., Мілявський, В., Насонов, С. (1993). Нариси історії Полтавської обласної психіатричної лікарні (1803–1993 рр.). Полтава: Б. в., 60 с. [російською мовою].

Кравчук, Т. (2020). Психіатричні лікувальні заклади СРСР наприкінці 20-х рр. – початку 50-х рр. XX ст. (на матеріалах України). Дипломна робота ступеня вищої освіти «бакалавр». Вінниця, 80 с. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/6015/1/Kravchuk%20T.pdf> (Accessed 30 March 2024).

Лікарня для душі – сторінка з історії Ігрени. (2023). URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/istoriyi_Ihreni (Accessed 29 March 2024).

Мельничук, О. (2018). Вінницька психіатрична лікарня в часи нацистської окупації (1941–1944). *Матеріали X Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16-17 листопада)*. Житомир: Полісся, С. 111–115.

Мельничук, О. (2018). Знищення душевнохворих 4-ї радянської психіатричної лікарні м. Вінниці в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 26. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., С. 179–191. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/7973/1/198.pdf> (Accessed 19 March 2024).

Окупанти розстріляли 585 пацієнтів психлікарні. (2023). *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/regions/_okupanti-rozstrilyali-585-paciyentiv-psihliкарni/1057436 (Accessed 27 March 2024).

Патриляк, І. (2021), 16 листопада. Вільні для Бога, гідкі для нації. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vilni-dlia-boga-gidki-dlia-natsi> (Accessed 25 March 2024).

Петренко, О. (2020). Масові вбивства єврейських пацієнтів психіатричних клінік за часів нацистської окупації. *Україна модерна*. Число 28. С. 86–109. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 22 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2011). Психіатрія за нацизму: насильницька стерилізація душевнохворих та інших осіб. Повідомлення 2. *Психічне здоров'я*. Вип. 1. С. 54–62. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm> [російською мовою] (Accessed 18 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2011). Психіатрія за нацизму: проведення «Акції Т-4» з активною участю психіатрів. Повідомлення 3. *Психічне здоров'я*. Вип. 2. С. 53–63. URL: <https://web.archive.org/web/20130113063141/http://www.psychiatry.ua/articles/paper398.htm> [російською мовою] (Accessed 19 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2012). Психіатрія за нацизму: розстріл німецькими окупантами пацієнтів Сабурової дачі. Повідомлення 8. *Психічне здоров'я*. Вип. 4. С. 109–115. URL: https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka/GPZ2012_4.pdf#page=111 [російською мовою] (Accessed 21 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2012). Психіатрія за нацизму: наслідки дегуманізації психіатричної практики на тимчасово окупованих територіях СРСР. Повідомлення 7. *Психічне здоров'я*. Вип. 2. С. 77–89. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper410.htm> [російською мовою] (Accessed 22 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2012). Психіатрія під час нацизму: вбивства душевнохворих на тимчасово окупованих територіях СРСР. Повідомлення 6. *Психічне здоров'я*. Вип. 1. С. 88–92. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm> [російською мовою] (Accessed 20 March 2024).

Петрюк, П., Петрюк, О. (2013). Психіатрія за нацизму: про історію встановлення пам'ятних знаків разстріляним пацієнтам Сабурової дачі. Повідомлення 9. *Психічне здоров'я*. Вип. № 2. С. 115–118. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm> [російською мовою] (Accessed 24 March 2024).

Радянська Україна в роки Великої вітчизняної війни 1941–1945. Документи та матеріали. (1980). В 3-х т. Т. II: Українська СРР у період докорінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (19 листопада 1942 р. – кінець 1943 р.). Упор.: В. Н. Неметий (керів.), К. М. Архипенко, Н. А. Буцко, та ін. Київ: Наукова думка, 520 с. [російською мовою].

Руккас, А. (2020). Трагедія Горіхової діброви. Як нацисти розстрілювали душевнохворих у Києві. *Історична правда*. 29 жовтня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/> (Accessed 24 March 2024).

Скрипник, В. (2008). Вінницька трагедія: хворих «лікували»... миш'яком і ціаністим калієм. *Голос України*. 2008. 15 лютого. URL: <http://www.golos.com.ua/article/193749> (Accessed 21 March 2024).

Тваринський, В. (1994). Відлуння Бабиного Яру, або в чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1. С. 65–70. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tvarynskyi_Volodymyr/Vidlunnia_Babynoho_Yaru_abo_V_chomu_zvynuvachувалys_pratsivnyky_Pavlivskoi_psykhiatrychnoi_likarni.pdf (Accessed 29 March 2024).

Титаренко, Д. (2020). Злочин і (не)покарання: німецькі суди у справі знищення пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні. *Україна модерна*. Число 28. С. 238–254. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 27 March 2024).

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах (2010). Ред. колегія : В. А. Смолій (гол. колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Кн. 1. О. Є. Лисенко, В. В. Стецкевич, А. Айсфельд та ін. Київ: Наукова думка, 734 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у двох книгах (2011). Ред. колегія : В. А. Смолій (гол. колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Кн. 2. О. Є. Лисенко, Т. В. Вронська, Т. С. Першина та ін. Київ: Наукова думка, 943 с.

References

Bazovyiistorychnyi naratyv Memorialnoho tsentru Holokostu Babyn Yar (2018) / Avt. kol.: K. Berkhof (hol.), A. Abakunova, V. Hrynevych ta in. Kyiv, 286 s. [in Ukrainian]. URL: <https://babynyar.org/storage/main/a7/9f/a79f5d1b95d299fa377952d1c4b88297081d938c50781072bb3f8cb3f381dbc2.pdf> (Accessed 28 March 2024).

Biletska, Ye. (2023). “Prohrama T-4”: natsystske bachennia, perebih, pamiat. Kvalifikatsiina (dyploмна) robota osvithnoho rivnia «mahistr». Kyiv, 64 s. [in Ukrainian].

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Biletska_Yelyzaveta/Prohrama_T-4_natsystske_bachennia_perebih_pamiat.pdf?PHPSESSID=h4qqiqngcf6tasd0u1h6rqpnj4 (Accessed 29 March 2024).

Venher, A. (2020). Holovnyi obvynuvachuvanyi: diialnist Moiseia Tantsiury u svitli materialiv arkhivno-slidchoi spravy № 74159 FP. Ukraina moderna. Chyslo 28. S. 313–361. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 18 March 2024).

Venher, A., Hrinchenko, H. (2016). Masove znyshchennia patsientiv Ihrenskoi psykhiatrychnoi likarni vprodovzh 1941–1943 rr.: tsyfry, liudy, doli. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky». Vyp. 23. S. 60–69. [in Ukrainian].

Venher, A., Hrinchenko, H. (2017). Nepotribni liudy. Znyshchennia patsientiv Ihrenskoi psykhiatrychnoi likarni u 1941–43 rr. Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys. [in Ukrainian]. URL: <https://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people> (Accessed 22 March 2024).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 6. Spr. 74159. T. 1. 287 ark. [in Russian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 6. Spr. 74159. T. 2. 238 ark. [in Russian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 6. Spr. 74159. T. 3. 104 ark. [in Russian].

Hrinchenko, H. (2020). Arkhivno-slidchi spravy pro masove znyshchennia patsientiv psykhiiatrychnykh likaren okupovanoi Ukrainy: rozsliduvannia zlochynu ta istorychne dzherelo. Ukraina moderna. 2020. Chyslo 28. S. 189–237. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 19 March 2024).

Hrinchenko, H., Petrenko, O. (2020). Nepotribni liudy, zamovchanyi zlochin: dzherela ta doslidzhennia pro masovi vbyvstva patsientiv psykhiiatrychnykh likaren, internativ dlia khvorykh ditei ta budynkiv invalidiv Ukrainy chasiv natsystskoii okupatsii. Ukraina moderna. 2020. Chyslo 28. S. 9–29. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 19 March 2024).

Deneko, A., Miliavskiy, V., Nasonov, S. (1993). Narisy istorii Poltavskoi oblasnoi psykhiatrychnoi likarni (1803–1993 rr.). Poltava: B. v., 60 s. [in Russian].

Kravchuk, T. (2020). Psykhiatrychni likuvalni zaklady SRSR naprykinti 20-kh rr. – pochatku 50-kh rr. KhKh st. (na materialakh Ukrainy). Dyploмна robota stupenia vyshchoi osvity «bakalavr». Vinnytsia, 80 s. [in Ukrainian]. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/6015/1/Kravchuk%20T.pdf> (Accessed 30 March 2024).

Likarnia dlia dushi – storinka z istorii Ihreni. (2023). [in Ukrainian]. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/istoriyi_Ihreni (Accessed 29 March 2024).

Melnychuk, O. (2018). Vinnytska psykhiatrychna likarnia v chasy natsystskoii okupatsii (1941–1944). Materialy Kh Volynskoi Vseukrainskoi istoryko-kraieznavchoi

konferentsii (Zhytomyr, 16-17 lystopada). Zhytomyr: Polissia, S. 111–115. [in Ukrainian].

Melnychuk, O. (2018). Znyshchennia dushevnokhvorykh 4-yi radianskoï psykhiatrychnoi likarni m. Vinnytsi v roky natsyystkoï okupatsii (1941–1944 rr.). Naukovi zapysky VDPU im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. Vyp. 26. Vinnytsia: FOP Korzun D. Yu., S. 179–191. [in Ukrainian]. URL: <https://library.vspu.net/jspui/bitstream/123456789/7973/1/198.pdf> (Accessed 19 March 2024).

Okupanty rozstrilyali 585 patsientiv psykhlkarni. (2023). Gazeta.ua. [in Ukrainian]. URL: https://gazeta.ua/articles/regions/_okupanti-rozstrilyali-585-paciyentiv-psihlikarni/1057436 (Accessed 27 March 2024).

Patryliak, I. (2021), 16 lystopada. Vilni dlia Boha, hydki dlia natsi. Lokalna istoriia. [in Ukrainian]. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vilni-dlia-boga-gidki-dlia-natsi> (Accessed 25 March 2024).

Petrenko, O. (2020). Masovi vbyvstva yevreiskykh patsientiv psykhiatrychnykh klinik za chasiv natsyystkoï okupatsii. Ukraina moderna. Chyslo 28. S. 86–109. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 22 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2011). Psykhiatriia za natsyzmu: nasylnytska sterylizatsiia dushevnokhvorykh ta inshykh osib. Povidomlennia 2. Psykhichne zdorovia. Vyp. 1. S. 54–62. [in Russian]. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper397.htm> (Accessed 18 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2011). Psykhiatriia za natsyzmu: provedennia «Aktsii T-4» z aktyvnoiu uchastiu psykhiatriv. Povidomlennia 3. Psykhichne zdorovia. Vyp 2. S. 53–63. [in Russian]. URL: <https://web.archive.org/web/20130113063141/http://www.psychiatry.ua/articles/paper398.htm> (Accessed 19 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2012). Psykhiatriia za natsyzmu: razstril nimetskymy okupantamy patsientiv Saburovoi dachi. Povidomlennia 8. Psykhichne zdorovia. Vyp 4. S. 109–115. [in Russian]. URL: https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka/GPZ2012_4.pdf#page=111 (Accessed 21 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2012). Psykhiatriia za natsyzmu: naslidky dehumanizatsii psykhiatrychnoi praktyky na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh SRSR. Povidomlennia 7. Psykhichne zdorovia. Vyp 2. S. 77–89. [in Russian]. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper410.htm> (Accessed 22 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2012). Psykhiatriia pid chas natsyzmu: vbyvstva dushevnokhvorykh na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh SRSR. Povidomlennia 6. Psykhichne zdorovia. Vyp. 1. S. 88–92. [in Russian]. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm> (Accessed 20 March 2024).

Petriuk, P., Petriuk, O. (2013). Psykhiatriia za natsyzmu: pro istoriiu vstanovlennia pamiatnykh znakov razstrilianym patsientam Saburovoi dachi. Povidomlennia 9. Psykhichne zdorovia. Vyp. № 2. S. 115–118. [in Russian]. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm> (Accessed 24 March 2024).

Radianska Ukraina v roky Velykoi vitchyznianoï viiny 1941–1945. Dokumenty ta materialy. (1980). V 3-kh t. T. II: Ukrainska SRR u period dokorinnoho perelomu v khodi Velykoi Vitchyznianoï viiny (19 lystopada 1942 r. – kinets 1943 r.). Upor.: V. N. Nemiati (keriv.), K. M. Arkhypenko, N. A. Butsko, ta in. Kyiv: Naukova dumka, 520 s. [in Russian].

Rukkas, A. (2020). Trahediia Horikhovoi dibrovoy. Yak natsysty rozstriliuvaly dushevnokhvorykh u Kyievi. Istorychna pravda. 29 zhovtnia. [in Ukrainian]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/> (Accessed 24 March 2024).

Skrypnyk, V. (2008). Vinnytska trahediia: khvorykh «likuvaly»... myshiakom i tsianistym kaliem. Holos Ukrainy. 2008. 15 liutoho. [in Ukrainian]. URL: <http://www.golos.com.ua/article/193749> (Accessed 21 March 2024).

Tvarynskyi, V. (1994). Vidlunnia Babynoho Yaru, abo v chomu zvyuvachuvalys pratsivnyky Pavlivskoi psykhiatrychnoi likarni. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 1. S. 65–70. [in Ukrainian]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tvarynskyi_Volodymyr/Vidlunnia_Babynoho_Yaru_abo_V_chomu_zvyuvachuvalys_pratsivnyky_Pavlivskoi_psykhiatrychnoi_likarni.pdf (Accessed 29 March 2024).

Tytarenko, D. (2020). Zlochyn i (ne)pokarannia: nimetski sudy u spravi znyschennia patsientiv Poltavskoi psykhiiatrychnoi likarni. Ukraina moderna. Chyso 28. S. 238–254. [in Ukrainian]. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.2020.28.issue-x> (Accessed 27 March 2024).

Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy u dvokh knykh (2010). Red. kolehiia : V. A. Smolii (hol. kolehii), H. V. Boriak, Yu. A. Levenets ta in. Kn. 1. O. Ye. Lysenko, V. V. Stetskevych, A. Aisfeld ta in. Kyiv: Naukova dumka, 734 s. [in Ukrainian].

Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy u dvokh knykh (2011). Red. kolehiia : V. A. Smolii (hol. kolehii), H. V. Boriak, Yu. A. Levenets ta in. Kn. 2. O. Ye. Lysenko, T. V. Vronska, T. S. Pershyna ta in. Kyiv: Naukova dumka, 943 s. [in Ukrainian].

Vengerska V., Kovalchuk I. "UNWORTHY LIFE" AND HISTORICAL MEMORY OF NAZI VICTIMS IN GERMANY AND UKRAINE: THEORY, HISTORIOGRAPHY, AND POLITICAL PRACTICES (PART II)

Abstract

The aim of this study is to provide a historiographical and source-based review of research on Nazi regime crimes during World War II in Ukraine, specifically concerning the murder of psychiatric hospital patients. This group of citizens had been dehumanized by the Nazi regime even before the war and fell under the category of "unworthy life". The objectives of the study also include analyzing the features of the suppression / "forgetting" of these "uncomfortable" historical events over a prolonged post-war period, as well as the reasons for their "return" and representation in contemporary Ukrainian historiography.

Methodology. *The methodological approaches employed in the preparation of this article include historiographical-source analysis, memory studies methods, comparative research techniques, and the history of science.*

Scientific novelty.

The scientific novelty lies in the comprehensive historiographical and source-based review of the issue of Nazi regime victims whose lives were deemed "unworthy" and the representation of this topic in historical memory and commemorative practices in modern Ukraine.

Conclusions. *The generalized historiographical and source-based review with martyrological elements presented in this article is undoubtedly not exhaustive in terms of the studies conducted on this topic or the determination of the number of victims. However, in our opinion, it demonstrates that this scientific problem is no longer marginalized within the field of domestic historical research. Such thematic studies contribute to reducing the gaps and discontinuities in the formation of historical memory within Ukrainian society.*

Keywords: *World War II, Nazism, historical memory, historical policy, memorial space, Ukraine, Germany, euthanasia.*

This article was written as part of the project "European Integration and Ukraine: Historical Memory and Migration Challenges" under the Erasmus+ Jean Monnet Module program and consists of two parts. For Part I, see: Intermarum: History, Politics, Culture. 2024. Issue 14. pp. 92–110.

Węherska W., Kowalczyk I. „ŻYCIE NIEGODNE” I PAMIĘĆ HISTORYCZNA OFIAR NAZIZMU W NIEMCZECH I UKRAINIE: TEORIA, HISTORIOGRAFIA I PRAKTYKI POLITYCZNE

Streszczenie

Celem pracy jest przegląd historiograficzny i źródłowy badań nad problematyką zbrodni reżimu nazistowskiego podczas II wojny światowej na terytorium Ukrainy, związanych z mordami na pacjentach szpitali psychiatrycznych. To właśnie ta kategoria obywateli została odczłowieczona przez reżim nazistowski jeszcze przed wojną i objęta pojęciem „niegodnego życia”. Wśród zadań znajduje się także analiza specyfiki przemieszczania/„zapominania” „niewygodnych” kart historii na długi okres w czasie powojennym oraz przyczyn ich „powrotu” i prezentacji we współczesnej historiografii ukraińskiej. **Metodologia badań.** Wśród podejść metodologicznych zastosowanych przez autorów podczas przygotowywania artykułu znalazły się: badania historiograficzne i źródłowe, metody badania pamięci, badania porównawcze, historia nauki. **Nowość naukową** definiuje się w kompleksowym przeglądzie historiograficznym i źródłowym problematyki ofiar reżimu nazistowskiego, których życie nazwano „niegodnymi”, oraz ukazaniu tego tematu w pamięci historycznej i praktykach upamiętniających współczesnej Ukrainy. **Wnioski.** Uogólniony przegląd historiograficzny i źródłowy z elementami martyrologicznymi z pewnością nie jest wyczerpujący, jeśli chodzi o przegląd badań na ten temat i określenie liczby ofiar. Świadczy to jednak, naszym zdaniem, o tym, że ten problem naukowy nie jest obecnie bynajmniej na marginesie badań krajowych nauk historycznych. Dzięki tego rodzaju badaniom tematycznym kształtowanie się pamięci historycznej społeczeństwa ukraińskiego będzie charakteryzowało się mniej wyraźną dyskrecją i „pustkami”.

Słowa kluczowe: *II wojna światowa, nazizm, pamięć historyczna, polityka historyczna, przestrzeń pamięci, Ukraina, Niemcy, eutanazja*

Статтю надіслано до редколегії 16.09.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.10.2024 р.

УДК 352.07:81'373.21(477)«19/20»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112089>

Ковальчук Тарас,
здобувач ступеня доктора
філософії кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
kovalchuk.adv@gmail.com

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ТОПОНІМІЧНИХ КОМІСІЙ З ДЕКОМУНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХХ – ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХІ СТ.)

*Метою роботи є розгляд процесів створення та діяльності місцевих комісій з декомунізації публічного простору в Україні наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на основі базових принципів історичного пізнання з урахуванням загальнонаукових та спеціальних історичних методів, міждисциплінарного підходу, соціологічних, культурологічних й топонімічних інструментів. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що тут уперше комплексно проаналізовано процеси створення й діяльності місцевих топонімічних комісій з декомунізації публічного простору в Україні наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст. У результаті автор приходять до **висновків**, що важливу роль у декомунізації публічного простору в Україні наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст. відіграли місцеві топонімічні комісії. Вони стали консультативно-дорадчими структурами при органах місцевого самоврядування, готуючи пропозиції щодо декомунізації публічного простору (перейменування топонімів, які пов'язувалися з радянськими й російськими імперськими реаліями). Місцеві топонімічні комісії створювалися у кілька етапів: від початку проголошення державної незалежності України; після прийняття декомунізаційних законів; під час повномасштабної російсько-української війни. У більшості випадків, особливо на початку 1990-х років, декомунізація публічного простору відбувалася зусиллями органів місцевого самоврядування, адже обов'язкове створення топонімічних комісій не передбачалося законодавством. Іноді пропозиції топонімічних комісій з декомунізації публічного простору не підтримувалися частиною мешканців населених пунктів та органами місцевого самоврядування. У 1990-х роках це пов'язувалося з тим, що деякі «радянські» топоніми називали іменами українських національних діячів, ставлення до яких у суспільстві було неоднозначним. Останнім часом виникали дискусії щодо перейменування топонімів, які були пов'язані із пам'яттю про Другу світову війну та імперським спадком. Вирішення подібних проблемних питань відбувалося шляхом їх додаткового обговорення.*

Ключові слова: топонімічна комісія, декомунізація, публічний простір, топоніми, органи місцевого самоврядування, історична пам'ять, історична політика, Україна.

Постановка проблеми. Важливу роль у процесах декомунізації публічного простору в Україні відіграли місцеві топонімічні комісії. Вони були створені у частині населених пунктів (громад) упродовж кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст., виступаючи консультативно-дорадчими структурами при органах місцевого самоврядування. Включаючи до свого складу разом з представниками влади авторитетних істориків-краєзнавців й громадських активістів, вони, фактично, стали презентацією громадянського суспільства у вирішенні питань декомунізації публічного простору. Діяльність місцевих топонімічних комісій стала важливою і для відновлення історичної пам'яті українського народу та реалізації відповідної державної історичної політики.

Історіографія. Діяльність місцевих топонімічних комісій, створених наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст. з метою декомунізації публічного простору в Україні, ще не виступала предметом окремого комплексного наукового дослідження. При цьому деякі автори вивчали формування та особливості діяльності топонімічних комісій лише на прикладі деяких українських міст, як-от Житомира, Києва, Львова.

Одним із перших звернув увагу на початок роботи міської комісії з топоніміки у Житомирі в 1991 р., перед якою постало завдання повернення міському топонімічному простору «історично цінних назв», Г. Мокрицький (Мокрицький, 2007, с. 9). Дослідження Г. Мокрицького доповнює наукова розвідка О. Бабушко, присвячена вивченню змін топоніміки Житомирщини в період незалежності України. Авторка контекстуально звернула увагу як на початок діяльності міської топонімічної комісії Житомира, так і на її роботу з декомунізації й дерусифікації публічного простору міста у 2015–2023 рр. (Бабушко, 2024, с. 160–175). Перейменування вулиць Києва у 1990-х – на початку 2010-х років, які були пов'язані з радянськими реаліями, розглядала Н. Терес, при цьому характеризує досвід діяльності Комісії з перейменування вулиць, площ та провулків української столиці у другій половині ХІХ ст. Вона зазначає і про роботу в Києві комісії з питань найменувань та пам'ятних знаків виконавчого органу Київради в новітній період (Терес, 2013, с. 82, 90). Разом з О. Гончаровим Н. Терес також звертає увагу на діяльність топонімічної комісії при Київській міській організації Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) (Гончаров, Терес, 2015, с. 276–278). Л. Марчук надає коротку інформацію про створення у 1990 р. спеціальної комісії з перейменування вулиць при Львівській міській раді та її роботу з декомунізації публічного простору Львова у перші роки незалежності України (Марчук, 2015).

Окремі конкретні приклади діяльності місцевих топонімічних комісій містить «Посібник з очищення публічного простору українських міст від російських і радянських топонімів» (Онищенко, 2023, с. 1–22). Він був підготовлений на допомогу органам місцевого самоврядування й

громадськості як порадник з декомунізації й дерусифікації публічного простору у межах програми Transparency International Ukraine «Прозорі міста» у 2023 р. (Посібник з деколонізації українських міст, 2023).

Іноземні дослідники, звертаючи увагу на топонімічні зміни в Україні, здебільшого характеризують процеси декомунізації, зокрема на прикладі конкретних українських міст, без аналізу діяльності місцевих топонімічних комісій. Так, представники Гданського університету О. Радченко та Т. Міхальський у статті «Харків – протидія панівній комуністичній топоніміці міста» зазначають, що реальне перейменування комуністичних топонімів у Харкові розпочалося лише з початком війни на Донбасі у 2014 р. (Radchenko, Michalski, 2023).

Метою статті є характеристика процесів створення та діяльності місцевих комісій з декомунізації публічного простору в Україні наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Факти появи топонімічних комісій в українських містах відомі ще до проголошення незалежності України. У 1990 р. при Львівській міській раді була створена спеціальна комісія з перейменування вулиць, яку очолив історик, директор Державного історичного архіву у Львові О. Мацюк (Марчук, 2015). Пріоритетом її роботи стало перейменування радянських топонімів, яким або повертали історичні назви, або надавали нові, зокрема пов'язані з іменами діячів українського визвольного руху. До речі, окрім комісії з перейменування вулиць у Львові діяла комісія національності й духовного відродження, яка надала список відомих особистостей, іменами яких пропонувалося назвати топоніми міста. Пропозиції щодо перейменування також подавалися індивідуально мешканцями Львова, установами, організаціями, підприємствами (Марчук, 2015).

В основному топонімічні комісії почали з'являтися після проголошення державної незалежності України. Серед перших уже в 1991 р. розпочала діяльність міська комісія з топоніміки у Житомирі. Першочерговим напрямком її роботи стало повернення історичних назв топонімічним об'єктам міста, які пов'язувалися з комуністичними реаліями. Сесія Житомирської міської ради 11 жовтня 1991 р. поставила перед комісією завдання «винести на розгляд міськвиконкому пропозиції з повернення історично цінних назв» (Мокрицький, 2007, с. 9). Передусім топонімічна комісія висловила рекомендації повернути історичні назви основним вулицям, які були пов'язані з іменами найвідоміших комуністичних діячів: вулицю Леніна перейменувати на вулицю Київську, вулицю Карала Маркса – на вулицю Велику Бердичівську. Також частина «радянських» топонімів міста до середини 1990-х років отримала нові назви, пов'язані з діячами культури й науки, які народилися або мали відношення до Житомира й Житомирщини (Бабушко, 2024, с. 161).

У деяких населених пунктах певний час перейменування топонімів напряму здійснювалося органами місцевого самоврядування, а топонімічні комісії з'являлися згодом, коли питання декомунізації затягнулося в часі та потребувало зваженого й консенсусного підходу за участю громадськості. Відповідно до рішення сесії Харківської міської ради від 25 грудня 2002 р. було створено міську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища (Про міську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища, 2002). Рішенням Київської міської ради від 29 квітня 2004 р. створена комісія з питань найменувань та пам'ятних знаків виконавчого органу Київради (Київської міської державної адміністрації) (Про порядок найменування об'єктів міського підпорядкування, вшанування пам'яті видатних діячів і подій, встановлення пам'ятних знаків у місті Києві, 2004).

Частина топонімічних комісій виникла після прийняття декомунізаційних законів. У Херсоні, наприклад, вона була створена навесні 2016 р. розпорядженням голови Херсонської обласної державної адміністрації, відповідно до якого «утворено робочу групу, до складу якої увійшли представники громадськості, краєзнавці, науковці, підготовлено перелік об'єктів топоніміки населених пунктів, які потребують перейменування» (Консультації з громадськістю щодо перейменування об'єктів топоніміки, 2016). Таке розпорядження голови Херсонської облдержадміністрації з'явилося у зв'язку з тим, що після 21 лютого 2016 р. зміна об'єктів топоніміки, яка була пов'язана з комуністичним режимом й залишилася без змін через позицію органів місцевого самоврядування, мала здійснюватися головою облдержадміністрації (Консультації з громадськістю щодо перейменування об'єктів топоніміки, 2016). 24 червня 2016 р. було затверджено Положення про топонімічну комісію при виконавчому комітеті Бориспільської міської ради (24 червня 2016 року № 413 «Про топонімічну комісію при виконавчому комітеті Бориспільської міської ради», 2016), а 23 серпня 2016 р. – створено комісію з питань збереження історичної спадщини, найменування та перейменування вулиць, встановлення пам'ятних знаків в м. Мукачево (Про створення комісії з питань збереження історичної спадщини, найменування та перейменування вулиць, встановлення пам'ятних знаків в місті Мукачево при виконавчому комітеті Мукачівської міської ради, затвердження її складу та Положення (нова редакція), 2016.). У цей час місцеві топонімічні комісії створювалися і в інших населених пунктах України.

Ряд топонімічних комісій з'явилося у 2022 р. після початку повномасштабної російсько-української війни. Особливістю стало те, що вони створювалися не лише на рівні міських населених пунктів, а й у значній частині сільських територіальних громад. У цей час нормативно-правова база їхньої діяльності доповнилася законами, які передбачали не

лише декомунізацію, а й дерусифікацію публічного простору. Так, відповідно до розпорядження Локачинської селищної ради Волинської області від 17 травня 2022 р., була створена комісія з перейменування об'єктів топоніміки та демонтажу пам'ятних знаків та пам'ятників у населених пунктах Локачинської територіальної громади (Розпорядження № 37-р «Про створення комісії з перейменування об'єктів топоніміки та демонтажу пам'ятних знаків та пам'ятників у населених пунктах Локачинської територіальної громади», 2022). Також у травні 2022 р. у Києві поряд з комісією з питань найменувань була утворена спеціальна експертна топонімічна комісія, яку очолив історик О. Алфьоров. Вона мала проводити спеціальну («військову») процедуру щодо перейменування топонімічних об'єктів у столиці, які пов'язані з державою-агресором та підпадали під «знеросійщення» (У комісії Київради пояснили, чому перейменовувати Виноградний провулок на честь Монастирського погана ідея, 2023). У вересні 2022 р. створено комісію з перейменування об'єктів топоніміки населених пунктів Терешківської сільської територіальної громади Полтавської області (Створено Комісію з перейменування об'єктів топоніміки населених пунктів Терешківської сільської територіальної громади, 2022). Особливістю стало те, що топонімічна комісія в Херсоні поновила свою роботу після визволення міста від російських окупаційних військ (Вірлич, 2023).

Іноді топонімічні комісії створювалися не при місцевих органах влади, а при наукових та освітніх установах, включаючи до свого складу передусім фахових науковців. Зокрема, 2014 р. така комісія була створена при Київській міській організації НСКУ. Її очолила викладач Київського національного університету імені Тараса Шевченка Н. Терес, яка водночас була членом столичної комісії з питань найменувань (Гончаров, Дмитрук, 2016, с. 236; Гончаров, Терес, 2015, с. 277). За активної участі топонімічної комісії при Київській міській організації НСКУ 2 липня 2015 р. відбувся круглий стіл «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення» (Гончаров, Терес, 2015, с. 276). У травні 2022 р. при Ізмаїльському державному гуманітарному університеті (ІДГУ) розпочала роботу Придунайська історико-меморіальна комісія. До її складу були включені науковці, зокрема ІДГУ, які займалися дослідженням історико-культурної спадщини Болградщини, а головою комісії обрали викладача ІДГУ В. Дроздова (Придунайська історико-меморіальна комісія при ІДГУ готова надавати консультації щодо перейменування географічних об'єктів, 2022). Уже 15 червня 2022 р. на базі університету пройшов круглий стіл «Ізмаїл: повернення пам'яті», організований Придунайською історико-меморіальною комісією. Проведення круглого столу передбачало представлення органам місцевого самоврядування рекомендацій щодо

перейменування топонімічних об'єктів Ізмаїла, пов'язаних з імперськими та радянськими реаліями (Дроздов, 2022).

Зауважимо, що у більшості населених пунктів України, зокрема міських, топонімічні комісії не були створені, а питання декомунізації й дерусифікації публічного простору розв'язувалися органами місцевого самоврядування. Адже чинне законодавство не передбачало обов'язкову наявність топонімічних комісій як консультативно-дорадчих органів при структурах місцевого самоврядування (це міг бути і будь-який інший орган із відповідними повноваженнями). При цьому, декомунізацію публічного простору, як-от у Києві, місцеві органи влади розпочали ще з 1990 р., коли були перейменовані вулиці Свердлова, Калініна, Постишева. Загалом, упродовж 1990–1993 рр. у столиці України перейменовували 64 вулиці та площі (Терес, 2023, с. 61).

Повноваження місцевих топонімічних комісій зводилися до консультативно-дорадчих (рекомендаційних) функцій у питаннях перейменування топонімічних об'єктів (вулиць, площ, провулків тощо). Зокрема, у Положенні про топонімічну комісію при Виконавчому комітеті Кропивницької міської ради, затвердженому 23 серпня 2022 р., зазначалося, що комісія «<...> є постійно діючим консультативно-дорадчим органом, створеним для підготовки фахових висновків, рекомендацій, пропозицій щодо найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території Кропивницької міської територіальної громади» (Рішення Виконавчого комітету Кропивницької міської ради від 23 серпня 2022 р., 2022). Топонімічні комісії, таким чином, упорядковували пропозиції та надавали рекомендації щодо перейменування топонімічних об'єктів на затвердження сесійних засідань органам місцевого самоврядування. Перед цим в останні роки пропозиції топонімічної комісії виносилися на розгляд громадськості, проходячи електронне голосування. Для прикладу: 22 квітня 2024 р. на платформі «EDEM» завершилося онлайн-голосування за перейменування 4-ї черги вулиць у Полтаві (Лисогор, 2024).

Надані місцевими топонімічними комісіями пропозиції з перейменування вулиць не завжди підтримувалися на сесіях органами місцевого самоврядування. Подібні випадки траплялися на сесіях Київської міської ради щодо пропозицій, які надавала міська комісія з питань найменувань та пам'ятних знаків. Дослідниця Н. Терес зазначає: «Це має негативний вплив, адже перебіг перейменувань у Києві – столиці держави – безпосередньо впливає на топонімічну політику в усіх регіонах України» (Терес, 2013, с. 90).

Тривалий час у деяких областях України органи влади не здійснювали реальних практичних кроків у напрямку зміни топонімів комуністичної доби, не підтримуючи ідею створення місцевих топонімічних комісій. У

Миколаєві, для прикладу, у середині 1992 р. влада не підтримала пропозицію патріотичних політичних сил про створення комісії для зміни назв вулиць міста, які пов'язувалися з СРСР та УРСР (Топонімічна комісія Миколаївської міської ради завершує роботу, 2024). У новітній період комісія з топоніміки у Миколаєві проводила активну роботу після початку повномасштабної російсько-української війни (Бойченко, 2024). У місті також реалізовувався проект «Деколонізація: переосмислення імперського минулого в публічному просторі Миколаєва». У його рамках у вересні 2023 р. було запропоновано перейменувати 154 вулиці міста (Вірлич, 2023).

Пропоновані комісіями з топоніміки, особливо на початку 1990-х років, варіанти перейменування вулиць іноді не знаходили підтримку у частини місцевого населення. У Львові ще на зламі 1980-х – 1990-х років частина містян-росіян виступила проти перейменування деяких вулиць, названих на честь російських і радянських діячів (Чехова, Пушкіна, Грибоедова, Лермонтова, Горького, Ватутіна та інших). Найдовше, упродовж 1990–1992 рр., тривав процес перейменування вулиці Миру на вулицю Степана Бандери у Львові (Марчук, 2015). Вважаємо, що важливим для максимального суспільного консенсусу у питанні перейменування об'єктів топоніміки є цілеспрямована державна історична політика щодо відновлення історичної пам'яті українського народу.

Дослідники питань декомунізації публічного простору України, серед яких О. Бабушко, небезпідставно зауважують, що до перейменувань топонімічних об'єктів потрібно підходити зважено й розсудливо, з додатковим їх обговоренням. Для прикладу: досить суперечливим і неоднозначним стало питання щодо пропозиції перейменування вулиці Вітрука у м. Житомирі, яка розглядалася на засіданні міської комісії з топоніміки 19 травня 2023 р. Топонімічна комісія не підтримала пропозицію перейменувати вулицю, адже, не дивлячись на те, що генерал-майор авіації А. Вітрук був представником Червоної армії, в роки Другої світової війни льотчики 10-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії, якими він керував, брали участь у вигнанні нацистів з території Житомирської області (Бабушко, 2024, с. 166). Рішення не перейменовувати вулицю Вітрука у Житомирі членами міської комісії з топоніміки було прийнято одноголосно (Протокол № 2 засідання міської комісії з топоніміки [м. Житомира] від 19 травня 2023 р., 2023).

Також суперечлива ситуація з декомунізацією склалася в Одесі, коли 13 листопада 2023 р. історико-топонімічна комісія, незважаючи на постанову Кабінету Міністрів України про дозвіл на демонтаж пам'ятників О. Пушкіну, рекомендувала не проводити демонтаж пам'ятника російському письменнику. Останній розміщувався на Приморському бульварі поряд з об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. А відповідно до Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської

імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», як зазначала історико-топонімічна комісія Одеси, символіка російської імперської політики в Україні не поширювалася на її використання на об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (В Одесі вирішили не зносити пам'ятники Пушкіну та Воронцову, 2023).

У «Посібнику з очищення публічного простору українських міст від російських і радянських топонімів» при виникненні спірних ситуацій рекомендувалося організувати переголосування або проводити додаткові консультації. Такі ситуації виникали у Кам'янському та Чернігові (Онищенко, 2023, с. 11). Зокрема, у м. Кам'янське на Дніпропетровщині упродовж травня – середини червня 2022 р. проходили консультації щодо перейменування вулиць, назви яких були пов'язані з державою-агресором. За результатами голосування, завершеного 12 червня 2022 р. на платформі «EDEM», виявилось, що голосування за перейменування окремих вулиць «мають спірний характер, а деякі навіть стали резонансними, про що свідчать звернення містян та громадських організацій». У зв'язку з цим було оголошено додаткове голосування за нові назви відповідних вулиць (Кам'янчан запрошують повторно проголосувати за перейменування окремих вулиць, 2022).

Висновки. Наприкінці XX – у першій чверті XXI ст. у ряді населених пунктів України були створені топонімічні комісії як консультативно-дорадчі структури (із відповідними консультативно-дорадчими, рекомендаційними функціями) при органах місцевого самоврядування. Презентуючи громадянське суспільство, головним завданням комісій стала підготовка пропозицій щодо декомунізації публічного простору – перейменування топонімів, які пов'язувалися з радянськими, а згодом і російськими імперськими реаліями. Створення місцевих топонімічних комісій відбувалося у кілька хвиль: від початку проголошення державної незалежності України; після прийняття Верховною Радою України декомунізаційних законів у 2015 р.; в умовах повномасштабної російсько-української війни. Здебільшого, особливо на початку 1990-х років, питання декомунізації публічного простору вирішувалося безпосередньо органами місцевого самоврядування, оскільки обов'язкове створення топонімічних комісій не передбачалося законодавством. Іноді пропозиції топонімічних комісій з декомунізації публічного простору не підтримувалися як частиною мешканців населених пунктів, так і органами місцевого самоврядування. Це почало проявлятися від 1990-х років, коли деякі «радянські» топоніми замінювали іменами українських національних діячів, відношення до яких в суспільстві було контрверсійним. В останні роки дискусії, зокрема, подекуди викликали пропозиції щодо перейменування топонімів, пов'язаних із пам'яттю про Другу світову війну

й імперський спадок. Вирішення таких проблемних питань відбувалося шляхом їх додаткового обговорення.

Подяка. Висловлюю вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Бабушко, О. (2024). Зміни топоніміки Житомирщини у період незалежності України. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 14. С. 160–175.

Бойченко, Ю. (2024). Топонімічна комісія Миколаєва завершила свою роботу – тепер її пропозиції розглянуть депутати. *НікВесті*. URL: <https://nikvesti.com/ua/news/public/283208> (дата звернення: 30.07.2024).

В Одесі вирішили не зносити пам'ятники Пушкіну та Воронцову. (2023). *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/11/13/novyna/suspilstvo/odesi-vyrishly-ne-znosyty-pamyatnyku-pushkinu-ta-voroncov> (дата звернення: 24.03.2024).

Вірлич, Є. (2023). В Херсоні з'явилась вулиця Джона Говарда, але не там, де хотіли херсонці: як до цього йшли. *Кавун City*. URL: <https://kavun.city/articles/324096/v-hersoni-zyavilas-vulicya-dzhona-govarda-ale-ne-tam-de-hotili-hersonci-yak-do-cogo-jshli> (дата звернення: 27.07.2024).

Гончаров, О., Дмитрук В. (2016). Київська міська організація НСКУ – час зростання! *Краєзнавство*. № 1–2. С. 231–244.

Гончаров, О., Терес Н. (2015). «Топонімічна політика в Києві: виклики часу, проблеми наукового забезпечення». *Краєзнавство*. № 3–4. С. 276–278.

Дроздов, В. (2022). В ІДГУ відбулося засідання круглого столу «Ізмаїл: повернення пам'яті». *Ізмаїльський державний гуманітарний університет*. URL: <http://idgu.edu.ua/37458> (дата звернення: 01.08.2024).

Кам'янчан запрошують повторно проголосувати за перейменування окремих вулиць. (2022). *Офіційний сайт Кам'янської міської ради*. URL: https://kam.gov.ua/ua/news/pg/210622520349838_p13/ (дата звернення: 20.07.2024).

Консультації з громадськістю щодо перейменування об'єктів топоніміки. (2016). *Дніпровська районна у місті Херсоні рада. Виконавчий комітет*. URL: <http://www.dniproradakherson.gov.ua/node/1308> (дата звернення: 21.07.2024).

Лисогор, М. (2024). Результати онлайн-голосування за нові назви 25 вулиць Полтавської громади. *Полтавщина*. URL: <https://poltava.to/news/76154/> (дата звернення: 31.07.2024).

Марчук, Л. (2015). Як у Львові перейменовували вулиці. *Віче*. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4753/> (дата звернення: 18.05.2024).

Мокрицький, Г. (2007). Вулиці Житомира. *Енциклопедія Житомира*. Кн. 1. Житомир: Волинь, 640 с.

Онищенко, В. (2023). Посібник з очищення публічного простору українських міст від російських і радянських топонімів. Київ. 22 с.

Посібник з деколонізації українських міст. (2023). *Transparent Cities*. URL: <https://transparentcities.in.ua/decolonization> (дата звернення: 03.08.2024).

Придунайська історико-меморіальна комісія при ІДГУ готова надавати консультації щодо перейменування географічних об'єктів. (2022). *Болградська районна державна адміністрація*. URL: <https://bolgrad-rda.od.gov.ua/2022/05/prydunajska-istoryko-memorialna-komisiya-pry-idgu-gotova-nadavaty-konsultaciyi-shhodo-perejmenuvannya-geografichnyh-obyektiv/> (дата звернення: 01.08.2024).

Про міську комісію з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища. (2002). *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету*. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/document/pro-misku-komisiyu-z-pitan-toponimiki-ta-ohoroni-istoriko-kulturnogo-seredovishcha-122.html> (дата звернення: 17.05.2024).

Про порядок найменування об'єктів міського підпорядкування, вшанування пам'яті видатних діячів і подій, встановлення пам'ятних знаків у місті Києві. (2004). *ІАС Консультант. Інформаційно-аналітична система по законодавству України*. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=05FKQ732E1&abz=6MV0Y> (дата звернення: 27.08.2024).

Про створення комісії з питань збереження історичної спадщини, найменування та перейменування вулиць, встановлення пам'ятних знаків в місті Мукачєво при виконавчому комітеті Мукачівської міської ради, затвердження її складу та Положення (нова редакція). (2016). *Мукачівська міська рада*. URL: <https://mukachevo-rada.gov.ua/npas/pro-stvorennya-komisii-z-pitan-zberezhennya-istorichnoi-spadshchini-naymenuvannya-ta-pereyrenuvannya-vulits-vstanovlennya-pamyatnikh-znakiv-v-misti-mukachevo-pri-vikonavchomu-komiteti-mukachi> (дата звернення: 19.07.2024).

Протокол № 2 засідання міської комісії з топоніміки [м. Житомира] від 19 травня 2023 р. (2023). *Житомирська міська рада*. URL: ztrada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1686058407.pdf (дата звернення: 11.06.2024).

Рішення Виконавчого комітету Кропивницької міської ради від 23 серпня 2022 р. (2022). *Кропивницька міська рада*. URL: <https://kr-rada.gov.ua/uploads/documents/38042-560-20220829.pdf> (дата звернення: 14.07.2024).

Розпорядження № 37-р «Про створення комісії з перейменування об'єктів топоніміки та демонтажу пам'ятних знаків та пам'ятників у населених пунктах Локачинської територіальної громади». (2022). *Локачинська громада*. URL: <https://lokachynska-gromada.gov.ua/docs/1232572/> (дата звернення: 11.06.2024).

Створено Комісію з перейменування об'єктів топоніміки населених пунктів Терешківської сільської територіальної громади. (2022). *Терешківська громада*. URL: https://tereskvivska-gromada.gov.ua/news/1663161922/?fbclid=IwAR2u6eL7LyyOFbUWwCNZYP6txJTTRgzyblsJ_t7OFIWE87XaIW70o_TdTJ4 (дата звернення: 19.07.2024).

Терес, Н. (2013). Перейменування вулиць Києва: тоталітарна спадщина і сучасність. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*. № 1. С. 79–93.

Терес, Н. (2023). Державна топонімічна політика та сучасне киевознавство. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 70. С. 60–69.

Топонімічна комісія Миколаївської міської ради завершує роботу. (2024). *Район. Миколаїв*. URL: <https://mykolaiv.rayon.in.ua/news/671586-toponimichna-komisiya-mikolaivskoi-miskoi-radi-zavershue-robotu> (дата звернення: 30.07.2024).

У комісії Київради пояснили, чому перейменовувати Виноградний провулок на честь Монастирського погана ідея. (2023). *Твоє місто*. URL: <https://tvoemisto.tv/news/u-komisii-kyivrady-poyasnyly-chomu-pereyrenenovuvaty-vynogradnyy-provulok-na-chest-monastyrskogo-pogana-ideya-150236.html> (дата звернення: 29.08.2024).

24 червня 2016 року № 413 «Про топонімічну комісію при виконавчому комітеті Бориспільської міської ради». (2016). *Бориспільська міська рада*. URL: <https://borispol-rada.gov.ua/item/38074-24-cherwnia-2016-roku-413-pro-toponimichnu-komisiiu-pry-vykonavchomu-komiteti-boryspilskoi-miskoi-rady.html> (дата звернення: 31.07.2024).

Radchenko, O., Michalski, T. (2023). Charków – przeciwdziałanie dominującej komunistycznej toponimii miasta. *Prace i Studia Geograficzne. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego*. 68.4. S. 27–39. URL: https://pisg.wgsr.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2024/02/PiSG_68.4-02.pdf (дата звернення: 01.08.2024).

References

Babushko, O. (2024). Zmyny toponimiky Zhytomyrshchyny u period nezalezhnosti Ukrainy. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 14. S. 160–175. [In Ukrainian].

Boichenko, Yu. (2024). Toponimichna komisiiia Mykolaieva zavershyla svoiu robotu – teper yii propozytsii rozghlianut deputaty. *NykVesty*. URL: <https://nikvesti.com/ua/news/public/283208> (дата звернення: 30.07.2024). [In Ukrainian].

V Odesi vyrishyly ne znosyty pamiatnyky Pushkinu ta Vorontsovu. (2023). *Slovo i dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/11/13/novyna/suspilstvo/odesi-vyrishyly-ne-znosyty-pamyatnyky-pushkinu-ta-voronzovu> (дата звернення: 24.03.2024). [In Ukrainian].

Virlych, Ye. (2023). V Khersoni zivavylas vulytsia Dzhona Hovarda, ale ne tam, de khotily khersontsi: yak do tsoho yshly. *Kavun City*. URL: <https://kavun.city/articles/324096/v-hersoni-zyavilas-vulicya-dzhona-govarda-ale-ne-tam-de-hotili-hersonci-yak-do-cogo-jshli> (дата звернення: 27.07.2024). [In Ukrainian].

Honcharov, O., Dmytruk V. (2016). Kyivska miska orhanizatsiia NSKU – chas zrostannia! *Kraieznavstvo*. № 1–2. S. 231–244.

Honcharov, O., Teres N. (2015). «Toponimichna polityka v Kyievi: vyklyky chasu, problemy naukovooho zabezpechennia». *Kraieznavstvo*. № 3–4. S. 276–278. [In Ukrainian].

Drozdov, V. (2022). V IDHU vidbulosia zasidannia kruhloho stolu «Izmail: povernennia pamiatu». *Izmailskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet*. URL: <http://idgu.edu.ua/37458> (дата звернення: 01.08.2024). [In Ukrainian].

Kamianchan zaproshuiut povtorno proholosuvaty za pereimenuvannia okremykh vulyts. (2022). *Ofitsiynyi sait Kamianskoi miskoi rady*. URL: https://kam.gov.ua/ua/news/pg/210622520349838_p13/ (дата звернення: 20.07.2024). [In Ukrainian].

Konsultatsii z hromadskistiu shchodo pereimenuvannia obektiv toponimiky. (2016). *Dniprovskia raionna u misti Khersoni rada. Vykonavchyi komitet*. URL: <http://www.dniproradakherson.gov.ua/node/1308> (дата звернення: 21.07.2024). [In Ukrainian].

Lysohor, M. (2024). Rezultaty onlain-holosuvannia za novi nazvy 25 vulyts Poltavskoi hromady. *Poltavshchyna*. URL: <https://poltava.to/news/76154/> (data zvernennia: 31.07.2024). [In Ukrainian].

Marchuk, L. (2015). Yak u Lvovi pereimenovuvaly vulytsi. *Viche*. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4753/> (data zvernennia: 18.05.2024). [In Ukrainian].

Mokrytskyi, H. (2007). Vulytsi Zhytomyra. *Entsyklopediia Zhytomyra*. Kn. 1. Zhytomyr: Volyn, 640 s. [In Ukrainian].

Onyshchenko, V. (2023). Posibnyk z ochyshchennia publicznego prostoru ukraïnskykh mist vid rosiïskykh i radianskykh toponimiv. Kyiv, 22 s. [In Ukrainian].

Posibnyk z dekolonizatsii ukraïnskykh mist. (2023). *Transparent Cities*. URL: <https://transparentcities.in.ua/decolonization> (data zvernennia: 03.08.2024).

Prydunaiska istoryko-memorialna komisiia pry IDHU hotova nadavaty konsultatsii shchodo pereimenuvannia heohrafichnykh ob'ektiv. (2022). *Bolhradska raionna derzhavna administratsiia*. URL: <https://bolgrad-rda.od.gov.ua/2022/05/prydunajska-istoryko-memorialna-komisiya-pry-idgu-gotova-nadavaty-konsultacziyi-shhodo-perejmenuvannya-geografichnyh-obyektiv/> (data zvernennia: 01.08.2024). [In Ukrainian].

Pro miski komisiiu z pytan toponimiky ta okhorony istoryko-kulturnoho seredovyscha. (2002). *Ofitsiinyi sait Kharkivskoi miskoi rady, miskoho holovy, vykonavchoho komitetu*. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/document/pro-misku-komisiyu-z-pitan-toponimiki-ta-ohoroni-istoriko-kulturnogo-seredovishcha-122.html> (data zvernennia: 17.05.2024). [In Ukrainian].

Pro poriadok naimenuvannia ob'ektiv miskoho pidporiadkuvannia, vshanuvannia pamiaty vydatnykh diïachiv i podii, vstanovlennia pamiatnykh znakiv u misti Kyievi. (2004). *IAS Konsultant. Informatsiino-analitychna systema po zakonodavstvu Ukrainy*. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=05FKQ732E1&abz=6MV0Y> (data zvernennia: 27.08.2024). [In Ukrainian].

Pro stvorenna komisii z pytan zberezhennta istorychnoi spadshchyny, naimenuvannia ta pereimenuvannia vulyts, vstanovlennia pamiatnykh znakiv v misti Mukachevo pry vykonavchomu komiteti Mukachivskoi miskoi rady, zatverdzhennia yii skladu ta Polozhennia (nova redaktsiia). (2016). *Mukachivska miska rada*. URL: <https://mukachevo-rada.gov.ua/npas/pro-stvorennya-komisii-z-pitan-zberezhennta-istorichnoi-spadshchiny-naymenuvannya-ta-perejmenuvannya-vulits-vstanovlennya-pamyatnykh-znakiv-v-misti-mukachevo-pri-vikonavchomu-komiteti-mukachi> (data zvernennia: 19.07.2024). [In Ukrainian].

Protokol № 2 zasidannia miskoi komisii z toponimiky [m. Zhytomyra] vid 19 travnia 2023 r. (2023). *Zhytomyrska miska rada*. URL: zt-rada.gov.ua/files/upload/sitefiles/doc1686058407.pdf (data zvernennia: 11.06.2024). [In Ukrainian].

Rishennia Vykonavchoho komitetu Kropyvnytskoi miskoi rady vid 23 serpnia 2022 r. (2022). *Kropyvnytska miska rada*. URL: <https://kr-rada.gov.ua/uploads/documents/38042-560-20220829.pdf> (data zvernennia: 14.07.2024). [In Ukrainian].

Rozporiadzhennia № 37-r «Pro stvorenna komisii z pereimenuvannia ob'ektiv toponimiky ta demontazhu pamiatnykh znakiv ta pamiatnykiv u naselenykh punktakh Lokachynskoi terytorialnoi hromady». (2022). *Lokachynska hromada*. URL:

<https://lokachynska-gromada.gov.ua/docs/1232572/> (data zvernennia: 11.06.2024). [In Ukrainian].

Stvoreno Komisiuu z pereimenuvannia ob'ektiv toponimiky naselenykh punktiv Tereshkivskoi silskoi terytorialnoi hromady. (2022). *Tereshkivska hromada*. URL: https://tereshkivska-gromada.gov.ua/news/1663161922/?fbclid=IwAR2u6eL7LyyOFbUwRcNZYP6txJTTRgzvblsJ_t7OFIWE87XaIW70o_TdTJ4 (data zvernennia: 19.07.2024). [In Ukrainian].

Teres, N. (2013). Pereimenuvannia vulyts Kyieva: totalitarna spadshchyna i suchasnist. *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia*. № 1. S. 79–93. [In Ukrainian].

Teres, N. (2023). Derzhavna toponimichna polityka ta suchasne kyievoznavstvo. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 70. S. 60–69. [In Ukrainian].

Toponimichna komisiia Mykolaivskoi miskoi rady zavershuie robotu. (2024). *Raion. Mykolaiv*. URL: <https://mykolaiv.rayon.in.ua/news/671586-toponimichna-komisiya-mikolaivskoi-miskoi-radi-zavershue-robotu> (data zvernennia: 30.07.2024). [In Ukrainian].

U komisii Kyivrady poiasnyly, chomu pereimenovuvaty Vynohradnyi provulok na chest Monastyrskoho pohana ideia. (2023). *Tvoje misto*. URL: https://tvoemisto.tv/news/u_komisii_kyivrady_poyasnyly_chomu_pereymenovuvaty_vynogradnyy_provulok_na_chest_monastyrskogo_pogana_ideya_150236.html (data zvernennia: 29.08.2024). [In Ukrainian].

24 chervnia 2016 roku № 413 «Pro toponimichnu komisiuu pry vykonavchomu komiteti Boryspilskoi miskoi rady». (2016). *Boryspilska miska rada*. URL: <https://borispol-rada.gov.ua/item/38074-24-chervnia-2016-roku-413-pro-toponimichnu-komisiuu-pry-vykonavchomu-komiteti-boryspilskoi-miskoi-rady.html> (data zvernennia: 31.07.2024). [In Ukrainian].

Radchenko, O., Michalski, T. (2023). Charków – przeciwdziałanie dominującej komunistycznej toponimii miasta. *Prace i Studia Geograficzne. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego*. 68.4. S. 27–39. URL: https://piss.wgsr.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2024/02/PiSG_68.4-02.pdf (data zvernennia: 01.08.2024). [In Polish].

Kovalchuk T. CREATION AND ACTIVITIES OF LOCAL TOPONYMIC COMMISSIONS FOR THE DECOMMUNISATION OF PUBLIC SPACE IN UKRAINE (LATE 20TH – THE FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY)

Abstract

The aim of the paper is to analyze the processes of creation and activity of local commissions for the decommunisation of public space in Ukraine from the late 20th century to the first quarter of the 21st century. **The methodology** of the research is based on the core principles of historical knowledge, incorporating general scientific and special historical methods, an interdisciplinary approach, sociological, cultural, and toponymic tools. **The scientific novelty** is conditioned by the fact that this is the first comprehensive study to present the creation and activity of local toponymic commissions for the decommunisation of public space in Ukraine from the late 20th century to the first quarter of the 21st century. As a result, the author comes to the **conclusion** that local toponymic commissions were important for the decommunisation of public space in Ukraine at the end of the 20th – in the first quarter of the 21st century. The commissions were consultative and advisory structures at local self-government bodies, preparing

proposals for the decommunisation of public space (changing the names of toponyms that were associated with Soviet and Russian imperial realities). Local toponymic commissions were created in several stages: from the beginning of the declaration of state independence of Ukraine; after the adoption of decommunisation laws; during the full-scale Russian-Ukrainian war. For the most part, especially in the early 1990s, the decommunisation of public space was carried out by local self-government bodies, because the mandatory creation of toponymic commissions was not provided for by legislation. Sometimes the proposals of toponymic commissions for the decommunisation of public space were not supported by a part of the residents of settlements and local self-government bodies. In the 1990s, this was due to the fact that some «Soviet» toponyms were named after Ukrainian national figures, the attitude towards which was ambiguous in society. Recently, there have been discussions about the renaming of toponyms, which were associated with the memory of the Second World War and the imperial heritage. Such problematic issues were resolved through additional discussion.

Key words: *toponymic commission, decommunisation, public space, toponyms, local self-government bodies, historical memory, historical policy, Ukraine.*

**Kowalczyk T. TWORZENIE I DZIAŁALNOŚĆ LOKALNYCH KOMISJI
TOPONIMICZNYCH DS. DEKOMUNIZACJI PRZESTRZENI PUBLICZNEJ NA
UKRAINIE (KONIEC XX – PIERWSZA ĆWIERĆ XXI WIEKU)**

Streszczenie

Celem pracy jest analiza procesów powstawania i działalności lokalnych komisji ds. dekomunizacji przestrzeni publicznej na Ukrainie pod koniec XX wieku – w pierwszej ćwierci XXI wieku. **Metodologia** badań naukowych opiera się na podstawowych zasadach wiedzy historycznej, z uwzględnieniem ogólnych metod naukowych i specjalnych metod historycznych, podejściu interdyscyplinarnym, narzędziach socjologicznych, kulturowych i toponimicznych. **Aktualność** pracy polega na tym, że po raz pierwszy kompleksowo analizuje się tutaj procesy tworzenia i działalności lokalnych komisji toponimicznych ds. dekomunizacji przestrzeni publicznej na Ukrainie (koniec XX – pierwsza ćwierć XXI wieku). W rezultacie autor dochodzi do **wniosku**, że lokalne komisje toponimiczne odegrały ważną rolę w dekomunizacji przestrzeni publicznej na Ukrainie pod koniec XX – w pierwszej ćwierci XXI wieku. Komisje były strukturami opiniodawczo-doradczymi przy organach samorządu terytorialnego, przygotowującymi propozycje dekomunizacji przestrzeni publicznej (zmiana nazw toponimów związanych z sowiecką i rosyjską rzeczywistością imperialną). Lokalne komisje toponimiczne powstawały w kilku etapach: od początku ogłoszenia niepodległości Ukrainy; po przyjęciu ustaw dekomunizacyjnych; podczas wojny rosyjsko-ukraińskiej na pełną skalę. W przeważającej części, zwłaszcza na początku lat 90, dekomunizacją przestrzeni publicznej zajmowały się organy samorządu terytorialnego, gdyż ustawa nie przewidywała obowiązkowego tworzenia komisji toponimicznych. Czasami propozycje komisji toponimicznych dotyczące dekomunizacji przestrzeni publicznej nie znajdowały poparcia części społeczeństwa i organów samorządu terytorialnego. W latach 1990-tych wynikało to z faktu, że niektórym «radzieckim» toponimom nadano imiona ukraińskich osobistości narodowych, do których stosunek społeczny był niejednoznaczny. Ostatnio toczą się dyskusje na temat zmiany nazw toponimów, które kojarzono z pamięcią o II wojnie światowej i dziedzictwem

cesarskim. Takie problematyczne kwestie zostały rozwiązane w drodze dodatkowej dyskusji.

Słowa kluczowe: komisja toponimiczna, dekomunizacja, przestrzeń publiczna, toponimy, organy samorządu terytorialnego, pamięć historyczna, polityka historyczna, Ukraina.

Статтю надіслано до редколегії 21.09.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.10.2024 р.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ, СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

УДК 314/316–044.922]:355.48(470+571):(477)«2014/2024»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112090>

Коцур Віталій,

доктор історичних наук, професор,
ректор Університету Григорія
Сковороди в Переяславі

Kotsurv@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7369-4344

ResearcherID: AAK-9131-2020

Новородовський Валерій,

кандидат історичних наук, молодший
науковий співробітник відділу
етнополітології Інституту
політичних і етнопонаціональних

досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України,

Valeriy.n12@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3701-775X

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація

Розглянуто особливості розвитку інституцій громадянського суспільства (ІГС) в умовах російсько-української війни. Метою статті є вивчення процесу трансформацій ІГС в умовах російсько-української війни, з'ясування пріоритетних напрямків співпраці з державними інституціями у сфері безпеки, викликів перед громадянським суспільством (відбудова, участь у посиленні обороноздатності, налагодження комунікації з державними інституціями й міжнародними організаціями тощо). Методологія дослідження базується на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення), спеціальних історичних методів (історико-системний, порівняльно-історичний). Зважаючи на вивчення сучасних суспільно-політичних явищ були застосовані методи політичного дослідження, зокрема компаративний аналіз, контент-аналіз, системний метод. Наукова новизна полягає у тому, що у статті вперше деталізовано особливості розвитку ІГС в умовах російсько-української війни, висвітлено чинники впливу на громадянське суспільство, зазначено кроки до налагодження співпраці між ІГС, державними інституціями і органами місцевого самоврядування. Під час дослідження автори дійшли до висновків, що упродовж російсько-української війни 2014–2024 рр. відбулися кількісні і якісні зміни інституцій громадянського суспільства, які відіграли ключову роль у захисті країни, забезпеченні війська, допомозі постраждалим від бойових дій, ВПО, в утвердженні демократичного поступу країни, адвокації, роботі з молоддю тощо. Ефективність ІГС пояснюється кількома

чинниками: 1) здатністю швидко розв'язувати актуальні проблеми порівняно з державними інституціями; 2) консолідацією окремих осіб чи груп для розв'язання актуальних проблем на рівні держави, регіону, області (антикорупційна діяльність, контроль за цільовим використанням коштів, реалізація соціальних, економічних, культурних проєктів тощо); 3) нестандартний підхід у розв'язанні важливих питань суспільства; 4) вищий рівень довіри населення порівняно з державними органами влади й місцевим самоврядуванням. ІГС є важливим інструментом демократичного розвитку і стають елементом національного спротиву України. Потенційно ІГС можуть стати потужним чинником боротьби з корупцією, інструментом відбудови економіки України, розвитку демократії, а також сприяти євроінтеграційним тенденціям. Отже, необхідно на найближчий період розробити концептуальні підходи співпраці уряду та ІГС у повоєнному відновленні України, а також окреслити потенціал розвитку громадянського суспільства на 5–10 років. Це дасть змогу розробити «дорожню карту» співпраці держави та інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, інституція, волонтерство, добровольці, резильєнтність, війна, держава.

Постановка проблеми. Становлення України як демократичної держави передбачало формування інституцій громадянського суспільства (ІГС). Процес їхнього розвитку є довготривалим і характеризувався зростанням і зниженням рівня активності й ефективності. Характерним для українського суспільства до Революції гідності була хвилеподібна активність, що призводила до масових протестів, що зумовлювались непопулярними, або відверто скандальними діями/рішеннями влади. Зокрема: акція Україна без Кучми, передумовою якої стало вбивство журналіста Георгія Гонгадзе; Помаранчева революція, як виступ проти фальсифікації виборів Президента України; «Вставай, Україно!» та Революція гідності, як реакція на згорання демократичних перетворень в Україні й відмову від євроінтеграційних перспектив. Російська агресія у 2014 р. та повномасштабне збройне вторгнення у 2022 р. зумовили черговий етап інтеграції українського суспільства, яке швидко відреагувало на нові виклики національної безпеки. Для значної частини українського суспільства російсько-українська війна має екзистенційний характер, адже існування росії завжди нестиме загрозу Україні. Зважаючи на це, актуальним лишається питання щодо трансформації діяльності ІГС в умовах російсько-української війни та перспектив їхньої участі у найближчі роки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Участь громадянського суспільства у суспільно-політичних процесах актуалізувалася від початку російсько-української війни. Низка науковців намагалися прослідкувати тенденцію його активності та визначити чинники, які на неї впливали. М. Булек і О. Луцевич (Boulègue & Lutsevych, 2018; Boulègue & Lutsevych,

2020) переконані, що сильне громадянське суспільство є важливою складовою стійкості держави, здатне ефективно реагувати на зовнішню і внутрішньополітичні виклики.

Ліквідація наслідків війни, відновлення економіки, стабілізація внутрішньополітичної ситуації, розмінування, відбудова, розвиток громад, розв'язання проблем у соціальній, інформаційній, гуманітарній сферах стануть першочерговими завданнями як для держави так і для ІГС. О. Луцевич слушно зазначає, що процес планування відновлення є актуальним і важливим саме зараз, а ІГС при цьому має відіграти вагомий роль (Луцевич, 2023). На думку Ю. Шайгородського, ефективна діяльність громадянського суспільства залежить від рівня взаємодії та комунікації з державою (Шайгородський, 2022). Враховуючи зазначене, вже зараз держава має шукати підтримку в інституціях громадянського суспільства. Це дозволить прискорити процес відбудови, відновить розвиток громад і процес децентралізації, прискорить процес демократичного розвитку, поліпшить соціальну взаємодію між різними категоріями населення.

Розвиток волонтерських і громадських організацій в умовах війни розкривалися у дослідженнях О. Ванюшиної (Ванюшина, 2015), В. Голуб (Голуб, 2016), О. Дмитренко (Дмитренко, 2022), К. Зарембо й Е. Мартіна (Zarembo & Martin, 2023), М. Мигаль (2023), Павлюк К. (2015) та ін. Н. Кравець і В. Барвіненко у своїй статті розкрили основні тенденції розвитку громадянського суспільства в умовах російсько-української війни, наголосивши на проблемних моментах, пов'язаних із залученням громадян до ІГС, фінансуванням, доброчесністю, відкритістю (Kravets & Barvinenko, 2024, с. 207). На нашу думку, ці питання не втрачуть актуальності ще довгий період часу через певні ментальні особливості української нації (сформовані під впливом історичних процесів), -економічними проблемами (війна і повоєнні роки погіршують ситуацію), недостатнім рівнем розвитку громадянської освіти, слабким взаєморозумінням між громадянським суспільством і державою.

У зв'язку з цим ця тематика безумовно актуалізується, адже сучасні воєнні та майбутні повоєнні виклики є вагомим випробуванням для згуртованості населення України, інституційної спроможності держави й громадянського суспільства.

Метою цієї статті є вивчення процесу трансформації ІГС в умовах російсько-української війни, з'ясування пріоритетних напрямків співпраці з державними інституціями у сфері безпеки, а також аналіз викликів перед громадянським суспільством.

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою громадянського суспільства є активна участь у державних і громадських процесах, вміння брати відповідальність, швидка реакція на внутрішні й зовнішні виклики та загрози (Новородовський, 2023, с. 437). У сучасних реаліях соціальна

відповідальність у всіх сферах суспільного життя є однією з головних вимог громадянського суспільства (Яблонський, Балакірева, Бондар, Джига, Корнієвський & Руденко, 2017). В умовах Революції гідності й початку російсько-української війни українське суспільство фактично проявило себе як громадянське. По-перше, сплеск активності населення задля збереження демократичних цінностей, громадянської ідентичності, захисту власної держави та її символів є одним із проявів зрілості українського суспільства. По-друге, деякі інституції громадянського суспільства частково виконували окремі функції держави (зокрема забезпечення війська в умовах війни і організація добровольчих формувань у 2014 р., їхня участь у бойових діях, у період, коли держава нездатна була застосувати монопольне право сили для захисту територіальної цілісності), що засвідчує високий рівень резильентності. По-третє, відбувалися спроби налагодження діалогу і співпраці між ІГС, державними органами влади чи місцевим самоврядуванням.

Упродовж незалежності відбувалося поступове зміцнення громадянського суспільства. М. Мигаль вважає, що на це вплинули такі чинники: 1) після розпаду СРСР українські державні інституції були слабкими, а тому громадські організації перебрали на себе окремі функції; 2) до 2014 р. механізми впливу на державні інституції чи місцеве самоврядування були обмеженими, а найефективнішим з них був протест; 3) після Революції гідності громадянське суспільство отримало більше важелів впливу на формування внутрішньої, зовнішньої політики та розбудову громад; 4) громадянське суспільство отримує підтримку як з України, так і з-за кордону (Мигаль, 2023). На нашу думку, крім цих чинників варто виокремити ще й такі: 1) історичний досвід самоорганізації українського суспільства в умовах кризових явищ (російська агресія посилила соціальну згуртованість); 2) вищий рівень довіри населення до інституцій громадянського суспільства ніж до державних органів влади чи місцевого самоврядування (особливо це помітно з 2013 р.); 3) неординарний підхід громадських об'єднань до розв'язання низки питань, соціального, економічного, культурного, екологічного, економічного чи політичного характеру. Взаємодія між державними органами та ІГС буде ефективною для подолання наслідків війни, відбудови України та майбутньому її розвитку. Утім для цього варто виробити більш дієві механізми співпраці, які не обмежуватимуть роботу ІГС, а навпаки стимулюватимуть їхню ініціативу.

Можливість впливу ІГС на вироблення і реалізацію державної політики є неоднозначним, адже існує ризик використання інструментарію громадянського суспільства внутрішньополітичними й зовнішньополітичними суб'єктами. Групи осіб, «камуфльовані» під ІГС мають деструктивний характер (Тищенко, Литвиненко, Михайлова,

Каплан, Горєлов, Корнієвський, Палій & Пеліванова, 2021, с. 62) Здебільшого це були маргіналізовані громадські і політичні організації, серед яких варто відзначити ГО «Український вибір – право народу» (очолював В. Медвечук), політична партія «Опозиційна платформа – за життя» (утворена після об'єднання ГО «Український вибір – право народу» і партії «За життя»), ГО «Об'єднання співвітчизників “Мирні ініціативи-розвиток”», Руська національна громада «Русичь», партія Шарія та ін. В умовах наростання гібридних загроз участь таких «камуфльованих» організацій під ІГС безумовно актуалізується. Досвід російсько-української війни засвідчив спроби використовувати громадський сектор задля посилення дезінтеграційних процесів в українському суспільстві, при цьому використовуючи дискусійні питання українського громадсько-політичного, економічного, освітнього, культурного життя. Ефективного механізму протистоянню такому впливу, не порушуючи принцип плюралізму ідей і думок, поки що немає. Хоча, на нашу думку, існують певні заходи, які все ж можуть знизити ризик використання громадянського суспільства внутрішньополітичними чи зовнішньополітичними суб'єктами у деструктивних цілях, зокрема: 1) постійна співпраця і діалог державних інституцій, органів місцевого самоврядування з неурядовим сектором, розв'язання нагальних проблем розвитку держави та громадянського суспільства; 2) формування цільових програм з розвитку освіти, самоосвіти, інформаційної грамотності й кібергігієни у суспільстві; 3) сприяння інклюзивності в українському суспільстві, що дозволить сформувати повагу до особистості й сприятиме консолідованості; 4) попередження і запобігання правоохоронними органами проявів антидержавних, антиконституційних дій. Нині, в умовах повномасштабної російсько-української війни важливо залучати ІГС до процесу відновлення України.

На початку російської агресії у 2014 р. громадянське суспільство мобілізувало всі зусилля задля захисту територіальної цілісності й незалежності України. Російська агресія зумовила зростання рівня соціальної згуртованості українського суспільства. Створення волонтерських організацій, які розв'язували питання від допомоги постраждалим унаслідок бойових дій до забезпечення фронту необхідними матеріально-технічними засобами, стало певним феноменом розвитку українського громадянського суспільства. Волонтерських рух акумулював навколо себе активних і свідомих громадян, які вбачали у російській агресії не лише загрозу територіальній цілісності, але й виклик національно-громадянській самотності (російська агресія супроводжувалася знищенням української історії та історичної пам'яті, мови, культури, ментальності, традицій).

Хвиля піднесення громадянської свідомості через Революцію гідності й російську агресію зумовила активну участь у процесах державотворення, захисті територіальної цілісності, забезпечення потреб фронту, розв'язанні низки важливих соціокультурних, освітніх питань. Перебираючи частково функції держави ІГС за рахунок конструктивної співпраці сформували цілісну систему. Упродовж 2014–2022 рр. ІГС активно працювали у волонтерстві, долучилися до формування державної політики у різних сферах суспільного життя, брали участь у державних чи міжнародних грантових проєктах, розробляли власні проєкти на місцевому, районному, обласному чи всеукраїнському рівнях. До початку повномасштабного воєнного вторгнення найбільше вони опікувалися сферами освіти/просвіти, децентралізацією та місцевим самоврядуванням, ВПО і роботою з ветеранами.

Навесні 2014 р. з ініціативи громадян України почали формуватися добровольчі формування, які перебрали на себе функції захисту територіальної цілісності й державного суверенітету країни (Новородовський, 2018). Водночас держава була не готова рішуче діяти у сфері національної безпеки, через низку внутрішніх проблем, що постали після Революції гідності. Ініційовані та забезпечені інституціями громадянського суспільства добровольчі підрозділи стали досить ефективним зняряддям протистояння російській агресії через новітні підходи до підготовки особового складу, використання методів непрямих дій, мобільність через відсутність бюрократичних перешкод, постійну підтримку з боку активної частини населення. Однак існувала низка перешкод для повноцінного функціонування добровольчих підрозділів, пов'язане з відсутністю відповідної законодавчої та нормативно-правової бази (Новородовський, 2019). У зв'язку з цим, добровольчі формування активізували свою діяльність суспільно-політичній сфері життя країни (участь у парламентських виборах 2014 р., створення політичних і громадських організацій окремими добробатами, таких як Національний корпус, участь у масових акціях на підтримку добровольців тощо). У першу чергу, це було пов'язано із необхідністю привернути увагу пересічних громадян, ІГС, державних інституцій до проблем добровольців. Активність добровольчих рухів також була спрямована на залучення фінансового, матеріально-технічного, людського ресурсу, з метою успішного виконання поставлених завдань у зоні бойових дій. Станом на 2015 р. у зоні бойових дій брали участь 30 добровольчих підрозділів. Найвідомішими з них стали «Азов», «Айдар», «Донбас», «Дніпро», Добровольчий Український Корпус (ДУК) «Правий Сектор», «Кривбас», «ОУН», «Аскер», батальйон «Крим», «Грузинський легіон», «Шалена зграя» та ін. Фактично до початку повномасштабної війни лишився лише один добробат – ДУК «Правий Сектор», який згодом все ж увійшов до структури ЗСУ. Добровольчі

формування виходили за рамки класичних військових організацій, згуртувавши довкола себе громадські та волонтерські організації (Новородовський & Новородовська, 2021). Новітні підходи підготовки особового складу, добровільний принцип мобілізації до них, довіра та підтримка з боку громадянського суспільства, зумовлювали зростання популярності добробатів. Це також мало і певні негативні наслідки, зокрема політизацію добровольчих формувань, спроби використати добровольців як знаряддя мобілізації електорату, посилення напруги між добробатами та державними інституціями.

Упродовж 2014–2019 рр. була низка спроб на законодавчому рівні затвердити статус добровольчих формувань. Було підготовлено низку законопроектів, зокрема «Про правовий статус і соціальні гарантії учасників добровольчих збройних формувань в Україні» (№ 3707), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які приймали участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України» (№ 3433 і № 3433-1), «Про визнання добровольців учасниками бойових дій, їх соціальний і правовий статус» (№ 7190) та ін. Втім, лише у 2019 р. вдалося прийняти два важливих документи, які врегульовували питання визнання добровольців і створювали умови для їхньої соціальної адаптації в Україні: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які приймали участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України» і Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». У другому документі передбачалося створення умов для соціального захисту осіб та їх сімей, які добровільно захищали територіальну цілісність України від російської агресії у Донецькій і Луганській областях (Верховна Рада України, 2018). Щоправда, ще у 2015 р. добровольці були визнані державою як учасники антитерористичної операції, згідно із Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального забезпечення» (Верховна Рада України, 1993). Втім низка бюрократичних перепон лише гальмували отримання добровольцями статусу учасника бойових дій і відповідних соціальних гарантій. Новий документ хоча й почав відповідати викликам цього періоду, утім не був досконалим, через проблему доведення участі у боях на Сході України. Упродовж 2022–2024 рр., підготовлено певну законодавчу і нормативно-правову базу з врегулювання добровольчих формувань територіальних громад, які мають чітке підпорядкування територіальній обороні. Вони зберігають лише певні формальні риси інституцій громадянського суспільства.

Іншим аспектом прояву громадянського суспільства став розвиток волонтерського руху. З 2014 р. відбувається зміна уявлення про волонтерство у цілому. Його масовість пояснювалася викликом внутрішньополітичної кризи, а згодом – російською агресією. На думку фахівців, волонтерський рух став реакцією на виклик українській національній і громадянській ідентичності, спричинений російською окупацією окремих територій України. Волонтерський рух в умовах російсько-української війни перебирав на себе окремі функції державних інституцій щодо забезпечення війська, правової, соціальної підтримки військових і внутрішньо переміщених осіб (ВПО), організації лікування і реабілітації поранених, визволення полонених тощо (Новородовський, 2023, с. 471–472). З початком 2014 р. волонтерство набуває масового характеру і охоплює не лише сферу соціального захисту, але й інформаційної, правової, психологічної підтримки, забезпечення військових і добровольців екіпіруванням, матеріально-технічними засобами. Робота з ВПО, дітьми, ветеранами, налагодження співпраці з міжнародними організаціями, участь у громадських і державних проєктах також є невід’ємною частиною діяльності.

Варто виокремити стихійне та інституалізоване волонтерство. Стихійне волонтерство стало реакцією суспільства на внутрішньополітичні виклики й зовнішню агресію. Це явище засвідчує здатність активної частини населення України консолідувати свої зусилля задля подолання кризових процесів, зокрема наслідків російської агресії. Волонтери та волонтерські організації у найкоротші терміни можуть досить ефективно реагувати на потреби армії та суспільства, у зв’язку з відсутністю бюрократичної складової їх діяльності. Це, безумовно, є найбільшою перевагою. Утім, є й негативні сторони: короткострокова перспектива діяльності, менше можливостей у співпраці з державою чи міжнародними організаціями, відсутність координації та централізованої роботи, що зумовлює хаос і непорозуміння, вразливість до шахрайства. З метою посилення ефективності волонтерства, здійснювались кроки у інституалізації руху як невід’ємного елементу громадянського суспільства. У 2015 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про волонтерський рух», у якому офіційно закріплено статус волонтера (Ванюшина, 2015, с. 277).

Волонтерство зумовило процеси консолідації суспільства в Україні, сприяло зростанню рівня громадянської самоідентифікації, при цьому етнічна, релігійна належність, культурні, політичні погляди не мали вагомого значення (Novorodovskyi & Kulesha, 2024). Іншими словами, розвиток волонтерства став одним із чинників формування української громадянської нації, адже сплеск його активності в умовах російсько-української став реакцією на загрозу незалежності, самотності населення

України. У 2022 р. волонтерський рух, як і у 2014 р. став проявом резильєнтності українського суспільства.

У 2017 р. спостерігалось зниження довіри до волонтерів, що пояснювалося дискредитацією волонтерського руху шахраями й окремими політиками, абстрагуванням населення від війни, а також корупцією (Новородовський, 2023, с. 471). Зусилля, спрямовані на збереженні доброго імені волонтерів, до початку повномасштабного вторгнення, пов'язувалося із діяльністю таких громадських об'єднань як Рух «Чесно», ГО «Закон і порядок», Демократична спілка угорців України, ГО «Демократична сокира», ACREC та ін. Представники цих та інших організацій зосереджували свою увагу на ключових проблемах держави й суспільства, порушуючи низку важливих питань: боротьба з корупцією, децентралізація, судова реформа, освіта, культура, етнонаціональне питання тощо.

Під час повномасштабного російського вторгнення можемо спостерігати подібну ситуацію: мобілізація та активізація громадянського суспільства в умовах реальної загрози втрати державної незалежності та суб'єктності, й відповідно, свободи, протягом першого року вторгнення, й поступове згасання активності, зумовлене передусім, нерозв'язаними проблемами корупції. Соціологічні дослідження засвідчили, що 63 % українців після війни найбільше турбує питання корупції, 90 % – вважають, що боротьба з корупцією є пріоритетним завданням (Lough & Lutsevych, 2024). Враховуючи ці обставини, прогнозуємо посилення антикорупційної діяльності ІГС у наступні роки.

За даними Chatham House понад 85 % лідерів громадянського суспільства, опитаних наприкінці 2022 р. вважають, що існує ризик розкрадання коштів на відновлення країни (Lough & Lutsevych, 2024). Зважаючи на це, антикорупційна робота ІГС має стати одним із пріоритетних напрямків. Проблемаю є ризик застосування адміністративного ресурсу керівними особами в умовах воєнного стану, що зумовить зниження активності громадянського суспільства з одного боку, а з іншого – може знизити підтримку інших країн. Міжнародні партнери переконані, що громадянське суспільство України має відігравати вагомую роль у відновленні України, боротьбі проти корупції, контролі державних органів влади, розвитку децентралізації. Все це чітко прописано у положеннях Плану відновлення України.

Трансформація української політичної системи, зумовлена подіями Революції гідності, засвідчила не лише зростання ролі громадянського суспільства у процесі державотворення України, але й початок формування нового рівня взаємодії у трикутнику «громадяни – громадянське суспільство – держава» (Яблонський, Балакірева, Бондар, Джига, Корнієвський & Руденко, 2017, с. 8). Упродовж 2015–2021 рр. кількість

громадських організацій як суб'єктів економіки зростає на 46 % (майже на 30 тис.). Характерним для постмайданного періоду стали об'єднані практики, створення коаліцій ІГС (Реанімаційний Пакет Реформ, Коаліція за захист громадянського суспільства та ін.), як механізму ефективної взаємодії з державними інституціями. Метою є вираження та просування інтересів різних соціально-економічних груп населення, доручення до розроблення державноуправлінських рішень суспільного значення (Тищенко, Литвиненко, Михайлова, Каплан, Горелов, Корнієвський, Палій & Пеліванова, 2021).

Така інтеграція ІГС сприяла розв'язанню низки питань чи реалізації певних проєктів. Одним із прикладів є розробка карти громадянського суспільства в Україні у 2020 р. Проєкт, ініційований ICAP Єднання, Українським незалежним центром політичних досліджень, Центром демократії та верховенства права. До його реалізації долучилося 150 громадських організацій. Їх пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правової та законодавчої бази, яка врегулює діяльність громадських об'єднань, пріоритети реформування, запобігання викликам і загрозам громадській діяльності стали основою для Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 (USAID, ICNL, & FHI 360, 2021).

Досвід співпраці між інститутами громадянського суспільства і державою є важливим для подальшого процесу розвитку країни: по-перше, державні інституції, використовуючи конструктивні рекомендації вітчизняних громадських організацій, ефективніше можуть упроваджувати реформи. По-друге, поглиблюється взаємозв'язок у процесі розв'язання важливих питань і, по-третє, участь громадського сектору в розробці нормативно-правових документів чи законодавчих актів формуватиме потужний кадровий потенціал для державних інституцій. В умовах повномасштабної російсько-української війни й повоєнної відбудови така співпраця лише актуалізується (Новородовський, 2023, с. 468–469). Участь ІГС у коаліціях є характерною ознакою громадянського суспільства в умовах повномасштабної російської збройної агресії. Завдання цих коаліцій – допомога військовим, моніторинг за порушенням прав людини, збір даних щодо воєнних злочинів росії, розробка і реалізація проєктів з відновлення країни. До таких коаліцій варто віднести, RISE Ukraine, Інститут законодавчих ідей, RRR4U (Resilience, Reconstruction, and Relief for Ukraine), Коаліція організацій, що опікуються питанням захисту прав постраждалих внаслідок збройної агресії проти України, адвокаційні коаліції (зокрема Коаліція громадських організацій Лабораторія законодавчих ініціатив, Transparency International Ukraine, Центр прав людини ZMINA, Адвокат майбутнього та Асоціація правників України).

Перед початком повномасштабної російсько-української війни інституційна спроможність ІГС лишалася на досить високому рівні, попри негативний вплив пандемії COVID-19. Карантинні вимоги зумовили обмеження напрямків діяльності ІГС як в Україні, так і за кордоном. Тому відбувалася переорієнтація власної діяльності на боротьбу із наслідками пандемії, що дозволяло зберігати інституційну спроможність (Потапенко, Тищенко, Каплан, Пеліванова, Корнієвський, Лозовий, Скворцова & Двігун, 2022, с. 11). У зв'язку з цим відбувся черговий сплеск активізації ІГС, які були залучені у розв'язанні проблем, які ефективно не могла вирішити держава (забезпечення лікарень необхідним обладнанням, підтримка різних суспільних груп населення) (Тищенко, Литвиненко, Михайлова, Каплан, Горелов, Корнієвський, Палій & Пеліванова, 2021, с. 24). Це стало ще одним доказом того, що кризові явища стимулюють активність громадянського суспільства та заохочують їх до самоорганізації і консолідації.

До початку повномасштабної російсько-української війни відбулося суттєве зниження активності громадян у громадській діяльності. Це підтверджують результати досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» у листопаді 2021 р. Лише 4 % опитаних активно працювали з ГО, а ще 15 % досить рідко долучалися до громадських ініціатив (Zarembo & Martin, 2023). Водночас у 2021 р. спостерігалось зниження довіри до громадських і волонтерських організацій, порівняно з минулими роками. Все це пов'язувалось з кількома чинниками: 1) значний рівень корупції не дозволив здійснити якісні перетворення в Україні, що викликало розчарування у суспільстві; 2) низький рівень життя вплинуло на пріоритети особистості, де немає місця громадській діяльності; 3) звикання значної частини населення до бойових дій на Сході України, формування світоглядних установок «війна десь там далеко» і «мене це не стосується».

Упродовж 2014 – 2022 рр. ІГС досить часто були зняряддя політичних партій для мобілізації електорату, боротьби з конкурентами тощо. Члени громадських об'єднань, волонтерських організацій, добровольчих підрозділів активно долучилися до виборчих процесів. З одного боку це мало позитивне значення, оскільки створила можливість безпосередньої участі нової генерації громадських і політичних діячів у процесі керування країною (областю, містом, районом). З іншого боку – їхня участь у виборах зумовила появу нових суперечностей в українському суспільстві.

На думку В. Кулика, війна спричинила значну прив'язаність більшості населення до української нації та держави (Kulyk, 2023). У результаті відбулася інтеграція довкола громадських об'єднань, волонтерських рухів, добровольчих формувань, благодійних фондів задля збереження незалежності України, громадянської та етнічної ідентичності. Водночас,

росія суттєво недооцінила силу українського спротиву (Carvin, 2022, с. 1714), частиною якого стало громадянське суспільство. Важливо врахувати, що довготривала війна може вплинути на рівень згуртованості й ефективність роботи ІГС, як частини спротиву російській агресії. Утім, громадянське суспільство зазнало суттєвих трансформацій через війну, що має позитивний синергетичний ефект, який варто застосувати у відновленні України.

Громадянське суспільство, приватний сектор відіграли вагому роль у заповненні прогалін, де державна підтримка була обмежена бюрократичними перешкодами. Тобто ІГС і бізнес швидше реагували на виклики, які постали в умовах російської збройної агресії (Parzonka, 2024). На початку повномасштабної війни, за підрахунками дослідників, від 60 % до 80 % населення України брали участь у різних формах національного спротиву російській агресії. К. Зарембо й Е. Мартін відзначають суттєве зростання активності населення у сфері благодійної діяльності, волонтерства (формального і неформального), у роботі громади в умовах російського повномасштабного вторгнення (Zarembo & Martin, 2023). У грудні 2023 р. Київський міжнародний інститут соціології провів комплексне соціологічне дослідження «Громадянське суспільство України в умовах війни». У ньому зазначені основні напрямки роботи громадянського суспільства у 2022–2023 рр., зокрема допомога військовим, жертвам війни, міжнародна адвокація. У 2023 р. кількість ІГС, які безпосередньо займаються підтримкою військових сягала 38 % (у 2022 р. цей показник був 43 %), жертв війни – 32 % (у 2022 р. – 43 %). Тобто спостерігаємо суттєве зниження активності у цих сферах. Близько 10% громадських, волонтерських і благодійних організацій займається міжнародною адвокацією. Водночас відбулася зміна пріоритетних напрямів діяльності у 23 % ІГС. Також громадянське суспільство розширило свою діяльність у сферах роботи з молоддю і підлітками (зростання на 29 %), допомога вразливим верствам населення і людям з особливими потребами (на 14 %), охорона здоров'я (на 7 %). Щодо волонтерської діяльності, то пріоритетним напрямком роботи лишається допомога військовим (46 %). Крім того, їхня діяльність спрямована на підтримку жертв російської агресії (26 %), гуманітарній допомозі населенню (20 %) і підтримці людей з інвалідністю (16 %) (USAID, ICAP Єднання, УНЦПД & КМІС, 2022).

Водночас перед ІГС постали нові виклики: неможливість виконувати попередні проекти чи займатися запланованою діяльністю, втрата приміщень, обладнань, переміщення до відносно безпечних регіонів України чи переїзд за кордон, необхідність адаптувати власну діяльність під воєнні реалії, зміна пріоритетів роботи. Попри це, життєздатність ІГС лишалася на високому рівні, про що свідчать результати їхньої роботи у

перші місяці після початку повномасштабного вторгнення (USAID, ICAP Єднання, УНЦПД & КМІС, 2023).

Соціологічні дослідження 2022–2023 рр. засвідчують прагнення громадських об'єднань до поступового повернення до своєї програмної діяльності. Згідно з даними звіту, за результатами дослідження «Громадянське суспільство України в умовах війни-2022» їхня частка сягає 77 %. При цьому 52,4 % громадських чи благодійних організацій планують долучитися до ініціативи щодо повоєнної відбудови України, а ще 27,6 % швидше за все планують долучитися до цього процесу (USAID, ICAP Єднання, УНЦПД & КМІС, 2023). Ефективність залучення ІГС до процесу відновлення повинно мати системний підхід. О. Луцевич зазначила, що станом на 2023 р. громадянське суспільство ситуативно залучено до планування. Хоча певні зрушення вже відбулися, зокрема розробка нової цифрової системи відновлення під назвою DREAM (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Manegmant) (Lutsevych, 2023). Платформа акумулює різні проекти, спрямовані на відновлення, довгострокову відбудову і модернізацію. Зміна вектору діяльності спричинена певною стабілізацією ситуації в Україні й актуалізацією проблем відбудови та відновлення. З іншого боку корупційна складова зумовлює зміну діяльності окремих ІГС. Боротьба з корупцією поступово стає ключовою проблемою українського громадянського суспільства, а отже все частіше можемо спостерігати антикорупційну роботу громадських об'єднань, зокрема розробка презентації проектів антикорупційної програми у територіальних громадах ГО «Антикорупційний штаб», реалізація проекту «Оцінка корупційних ризиків у сфері пасажирських перевезень» Інститутом законодавчої ініціативи та ін.

У комплексному соціологічному дослідженні «Громадянське суспільство України в умовах війни» зазначається, що основним напрямком роботи ІГС у процесі відновлення є контроль за діями влади, зокрема за забезпеченням прозорості розподілу коштів (56 %). Розробка соціальних проектів є пріоритетною сферою для 52 % респондентів, налагодження діалогу між владою, бізнесом і громадою для 48 % (USAID, ICAP Єднання, УНЦПД & КМІС, 2022). У документі «Роль громадян, громад та громадянського суспільства у відновленні України», підготовленого за результатами роботи «Ukrainian Recovery Conference: Shaping the new Ukraine: Delivering resilient recovery» у 2023 р. надано низку рекомендацій, які мають на меті збільшити ефективність діяльності ІГС у відновленні України, зокрема: 1) визнання громадянського суспільства учасника і невід'ємної частини відновлення України; 2) упровадження резильєнтності у всі проекти відновлення України, що передбачає спільну участь державних, регіональних, місцевих інституцій та ІГС; 3) заохочення уряду та ІГС до спільної роботи над створенням механізму залучення

громадянського суспільства; 4) створення незалежної міжгалузевої організації зі сприяння відновленню, яка має перебрати на себе функції координації роботи державних органів влади, місцевого самоврядування та ІГС; 5) сприяти реалізації проєктів з відновлення за ініціативою громади; 6) надання громадянському суспільству вагомого значення у процесах відновлення; 7) підтримувати масштабні, інтенсивні тренінги для розвитку навичок, необхідних для відновлення (URC, 2023).

На нашу думку, зважаючи на сучасні українські реалії, варто додати ще кілька пунктів, зокрема: 1) активне залучення громадянського суспільства до антикорупційної діяльності; 2) сприяння розвитку добровольчих формувань територіальних громад, як ініціативи громадянського суспільства у посиленні обороноздатності країни; 3) поглиблення співпраці ІГС з міжнародними організаціями. Утім реалізація цих рекомендацій можлива лише за умов уникнення суто формального підходу. Важливо, задля ефективності, здійснювати постійний контроль і моніторинг за діяльністю ІГС і державних інституцій у цій сфері. Певні кроки у цьому напрямку вже були зроблені, зокрема під час розробки проєкту плану заходів на 2025–2026 рр. з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Підготовка і прийняття цієї стратегії продемонструє, наскільки держава готова дослухатися до думки представників громадських об'єднань, волонтерського руху, місцевих громад, науковців.

Громадянське суспільство має бути не лише об'єктом державної політики, але й суб'єктом. Все це чітко прописано у чинному законодавстві. Певні кроки у цій співпраці здійснюються через громадські ради, урядово-громадську платформу, громадський бюджет тощо. Проєкт Плану заходів на 2025–2026 рр. з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр. був сформований під час чотирьох онлайн-обговорень проблемних питань державної політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства. У цих обговореннях брали участь представники територіальних громад, громадських організацій, наукових установ, закладів вищої освіти, державних інституцій. Подібні обговорення поступово стають звичною практикою в українському суспільстві.

Висновки. Упродовж російсько-української війни 2014–2024 рр. відбулися кількісні і якісні зміни інституцій громадянського суспільства. Фактично вони відіграли ключову роль у захисті країни, забезпеченні війська, допомозі постраждалим від бойових дій, ВПО, в утвердженні демократичного поступу країни, адвокації, роботі з молоддю тощо. Ефективність ІГС пояснюється кількома чинниками: 1) здатністю швидко розв'язувати актуальні проблеми порівняно з державними інституціями; 2) консолідацією окремих осіб чи груп для розв'язання актуальних проблем

на рівні держави, регіону, області (антикорупційна діяльність, контроль за цільовим використанням коштів, реалізація соціальних, економічних, культурних проєктів тощо); 3) нестандартний підхід у розв'язанні важливих питань суспільства; 4) вищий рівень довіри з боку населення, порівняно з державними органами влади й місцевим самоврядуванням. На сучасному етапі ІГС є важливим інструментом демократичного розвитку і стають елементом національного спротиву України. Це показали події 2014 і 2022 років. Утім, державним інституціям важливо знайти оптимальний підхід до співпраці з інститутами громадянського суспільства, особливо щодо відновлення і розвитку країни. ІГС можуть стати потужним чинником боротьби з корупцією, інструментом відбудови економіки України, розвитку демократії, а також сприяти євроінтеграційним процесам. Отже, важливо на найближчий період розробити концептуальні підходи співпраці уряду та ІГС у повоєнному відновленні України, а також окреслити потенціал розвитку громадянського суспільства на 5–10 років. Це дасть змогу розробити «дорожню карту» співпраці держави та інститутів громадянського суспільства.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Boulègue M., Lutsevych O. & Marin A. (2018). Civil Society Under Russia's Threat: Building Resilience in Ukraine, Belarus and Moldova. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-11-08-civil-society-russia-threat-ukraine-belarus-moldova-boulegue-lutsevych-marin.pdf>

Boulègue, M. & Lutsevych, O. (2020), Resilient Ukraine: Safeguarding Society from Russian Aggression. *Research Paper, London: Royal Institute of International Affairs*, <https://www.chathamhouse.org/2020/06/resilient-ukraine>.

Carvin, S. (2022). How not to war? *International Affairs*, Volume 98, Issue 5, 1695–1716, <https://doi.org/10.1093/ia/iac189>

Kravets, N. & Barvinenko, V. (2024) Civil society of Ukraine during the years of the Russo-Ukrainian war: challenges, value orientations (2014 – 2024). *East European Historical Bulletin*, № 30, 200–210. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.30.299905>.

Kulyk V. (2023): National Identity in Time of War: Ukraine after the Russian Aggressions of 2014 and 2022, *Problems of Post-Communism*, doi: [10.1080/10758216.2023.2224571](https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2224571)

Lough, J. & Lutsevych, O. (2024). Building long-term resilience in Ukraine. The battle with corruption in wartime. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2024-03/2024-03-22-wilton%20park-conference-pre-read.pdf>

Lutsevych, O. (2023), Giving civil society a stake in Ukraine's recovery: How government, citizens and donors can work together to embed trust in reconstruction.

Briefing Paper. London: Royal Institute of International Affairs,
<https://doi.org/10.5317/9781784135768>.

Novorodovskyi, V., & Kulesha, N. (2024). National Minorities Participation in Public Life of Ukraine Under the Conditions of the Russo-Ukrainian War (2014 – 2024). *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 31, 186–202. doi: 10.24919/2519-058X.31.306351

Parzonka, M. (2024). How to bolster Ukraine's wartime resilience. URL: <https://www.chathamhouse.org/events/all/research-event/how-bolster-ukraines-wartime-resilience>

URC (2023). *The role of citizens, communities and civil society in Ukraine's recovery*. Action Document. Developed for the Ukraine Recovery Conference 2023. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-06/2023-06-15-Action-Doc-Ukraine-Civil-Soc-WEB-230615.pdf>

USAID, ICAP Єднання, УНЦПД & КМІС (2022). *Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження*. <http://surl.li/zjgepd>

USAID, ICAP Єднання, УНЦПД & КМІС (2023). *Громадянське суспільство України в умовах війни-2022*. Звіт за результатами дослідження. <https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12447-gromadyanske-suspidstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya>

USAID, ICNL, & FHI 360 (2021). *2020 civil society organization sustainability index for Central and Eastern Europe and Eurasia 24th edition – september 2021*. <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/csosi-europe-eurasia-2020-report.pdf>

Zarembo, K. & Martin, E. (2023) Civil society and sense of community in Ukraine: from dormancy to action. *European Societies*. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14616696.2023.2185652>

Ванюшина, О. (2015). Волонтерський рух в Україні: еволюція, сучасний стан та статус. *Вісник Національного університету оборони України*, 1 (44), 275–281.

Верховна Рада України (1993). Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального забезпечення: Закон України № 3551-ХІІ від 22 жовтня 1993. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>

Верховна Рада України (2018). Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України № 2268-VIII від 18 січня 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>

Голуб, В. (2016). Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави і суспільства. [Автореферат дисертації кандидата наук з державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України]. <https://uacademic.info/ua/document/0416U004741>

Дмитренко, О. (2022). Інституційна спроможність неурядового сектору в Україні. [Дисертація PhD з політології, Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. Retrieved from <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Dissertation-Dmytrenko.pdf>

Луцевич, О. (2023). Участь громадянського суспільства у

відновленні України. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-09/2023-06-15-giving-civil-society-stake-ukraines-recovery-lutsevych-ukrainian.pdf>

Мигаль, М. (2023). Розвиток громадянського суспільства в умовах війни: рекомендації для міжнародних партнерів. URL: <https://iaa.org.ua/articles/civil-society-development-in-times-of-war-recommendations-for-international-partners/>

Новородовський, В. & Новородовська, Н. (2021). Феномен добровольчого і волонтерського руху в Україні. Б. Дем'яненко (Кер.), В. Дем'яненко, В. Коцур, Л. Коцур, Н. Новородовська, В. Новородовський, Р. Потапенко & Т. Прядко. *Трансформаційні процеси у пострадянських країнах: 30 років поступу до демократії*. (183–207). ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Домбровська Я. М.

Новородовський, В. (2018). Іноземці та представники національних меншин України у вітчизняних збройних формуваннях: особливості, проблеми, статус (2014–2018). *Humanitarium*. Том. 40, Вип. 3: Філософія. 133–145.

Новородовський, В. (2019). Статус іноземних добровольців в Україні (2014–2018): політико-правове забезпечення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. № 3–4 (95–96). 254–271.

Новородовський, В. Вітчизняні громадські об'єднання. Котигоренко В. (керівник, наук. ред.), Дегтеренко А., Калакура О., Кочан Н., Ляшенко О., Мазука Л., Ніколаєць Ю., Новородовський В. *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі* (436–489). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Павлюк, К. (2015). Волонтерський рух: зарубіжний досвід та вітчизняні практики. *Інвестиції: практика та досвід*. № 13–14, 87–93.

Потапенко, В., Тищенко, Ю., Каплан, Ю., Пеліванова, Н., Корнієвський, О., Лозовий, В., Скворцова, В. & Двігун, А. (2022). Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року : матеріали щорічної доповіді.

Тищенко, М., Литвиненко, О., Михайлова, О., Каплан, Ю., Горєлов, Д., Корнієвський, О., Палій, Г. & Пеліванова, Н. (2021). Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року: аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/block_grom_susp.pdf.

Шайгородський, Ю. (2022). Розвиток громадянського суспільства та проблема «дефіциту демократії». Т. Бєвз, В. Войналович, М. Горбатюк, Г. Зеленько, О. Калакура, М. Кармазіна, О. Кондратенко, В. Коцур, Л. Кочубей, О. Ляшенко, Ю. Ніколаєць, В. Новородовський, О. Рафальський, М. Рябчук, З. Самчук, Ю. Шайгородський & Ю. Шаповал. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми: монографія*. (294–329). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Яблонський, В., Балакірева, О., Бондар, Т., Джига, Т., Корнієвський, О. & Руденко, А. (2017). Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. <http://surl.li/hhdkkp>

Reference

Boulègue, M., Lutsevych, O. & Marin, A. (2018). Civil Society Under Russia's Threat: Building Resilience in Ukraine, Belarus and Moldova. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-11-08-civil-society-russia-threat-ukraine-belarus-moldova-boulegue-lutsevych-marin.pdf> [in English].

Boulègue, M. & Lutsevych, O. (2020), Resilient Ukraine: Safeguarding Society from Russian Aggression. *Research Paper*, London: Royal Institute of International Affairs. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/2020/06/resilient-ukraine>. [in English].

Carvin, S. (2022). How not to war? *International Affairs*, Volume 98, Issue 5, 1695–1716. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/ia/iac189> [in English].

Kravets, N. & Barvinenko, V. (2024) Civil society of Ukraine during the years of the Russo-Ukrainian war: challenges, value orientations (2014 – 2024). *East European Historical Bulletin*, № 30, 200–210. Retrieved from <https://doi.org/10.24919/2519-058X.30.299905> [in English].

Kulyk, V. (2023): National Identity in Time of War: Ukraine after the Russian Aggressions of 2014 and 2022, *Problems of Post-Communism*, doi: [10.1080/10758216.2023.2224571](https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2224571) [in English].

Lough, J. & Lutsevych, O. (2024). Building long-term resilience in Ukraine. The battle with corruption in wartime. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2024-03/2024-03-22-wilton%20park-conference-pre-read.pdf> [in English].

Lutsevych, O. (2023), Giving civil society a stake in Ukraine's recovery: How government, citizens and donors can work together to embed trust in reconstruction. *Briefing Paper*. London: Royal Institute of International Affairs. Retrieved from <https://doi.org/10.55317/9781784135768>. [in English].

Novorodovskyi, V., & Kulesha, N. (2024). National Minorities Participation in Public Life of Ukraine Under the Conditions of the Russo-Ukrainian War (2014 – 2024). *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin], 31, 186–202. doi: [10.24919/2519-058X.31.306351](https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306351) [in English].

Parzonka, M. (2024). How to bolster Ukraine's wartime resilience. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/events/all/research-event/how-bolster-ukraines-wartime-resilience> [in English].

URC (2023). *The role of citizens, communities and civil society in Ukraine's recovery*. Action Document. Developed for the Ukraine Recovery Conference 2023. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-06/2023-06-15-Action-Doc-Ukraine-Civil-Soc-WEB-230615.pdf> [in English].

USAID, ICAP Єднання, УНЦПД & КМІС (2022). *Громадянське суспільство України в умовах війни: звіт з комплексного соціологічного дослідження*. Retrieved from <http://surl.li/zjgepd> [in Ukrainian].

USAID, ICAP Єднання, УНЦПД & КМІС (2023). *Громадянське суспільство України в умовах війни-2022*. Звіт за результатами дослідження. Retrieved from <https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12447-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya> [in Ukrainian].

USAID, ICNL, & FHI 360 (2021). *2020 civil society organization sustainability index for Central and Eastern Europe and Eurasia 24th edition* –

september 2021. Retrieved from <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/csosi-europe-eurasia-2020-report.pdf> [in English].

Zaremba, K. & Martin, E. (2023) Civil society and sense of community in Ukraine: from dormancy to action. *European Societies*. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14616696.2023.2185652> [in English].

Vanyushyna, O. (2015). Volonters'kyy rukh v Ukraini: evolyutsiya, suchasnyy stan ta status [Volunteer movement in Ukraine: evolution, current state and status]. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy*, 1 (44), 275–281. [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy (1993). Pro status veteraniv viyny, harantiyi yikh sotsial'noho zabezpechennya [On the status of war veterans and guarantees of their social security]: Zakon Ukrainy № 3551-XII vid 22 zhovtnya 1993. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy (2018). Pro osoblyvosti derzhavnoyi polityky iz zabezpechennya derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriyakh u Donets'kyy ta Luhans'kyy oblastiakh [On the peculiarities of the state policy on ensuring the state sovereignty of Ukraine in the temporarily occupied territories in Donetsk and Luhansk regions]: Zakon Ukrainy № 2268-VIII vid 18 sichnya 2018. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> [in Ukrainian].

Holub, V. (2016). Volonters'ka diyal'nist' v systemi vzayemovidnosyn derzhavy i suspil'stva [Volunteering in the system of relations between the state and society]. [Avtoreferat dysertatsiyi kandydata nauk z derzhavnoho upravlinnya, Natsional'na akademiya derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrainy]. Retrieved from <https://uacademic.info/ua/document/0416U004741> [in Ukrainian].

Dmytrenko, O. (2022). Instytutsiyna spromozhnist' neuryadovoho sektoru v Ukraini [Non-governmental sector's institutional capacity in Ukraine]. [Dysertatsiya PhD z politolohiyi, Natsional'na akademiya nauk Ukrainy, Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa]. Retrieved from <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Dissertation-Dmytrenko.pdf> [in Ukrainian].

Lutsevych, O. (2023). Uchast' hromadyans'koho suspil'stva u vidnovlenni Ukrainy [Participation of civil society in the reconstruction of Ukraine]. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2023-09/2023-06-15-giving-civil-society-stake-ukraines-recovery-lutsevych-ukrainian.pdf> [in Ukrainian].

Myhal', M. (2023). Rozvytok hromadyans'koho suspil'stva v umovakh viyny: rekomendatsiyi dlya mizhnarodnykh partneriv [Civil society development in times of war: recommendations for international partners]. Retrieved from <https://iaa.org.ua/articles/civil-society-development-in-times-of-war-recommendations-for-international-partners/> [in Ukrainian].

Novorodovskyi, V. & Novorodovska, N. (2021). Fenomen dobrovol'choho i volonters'koho rukhu v Ukraini [The phenomenon of volunteering and volunteer movement in Ukraine]. B. Dem'yanenko (Ker.), V. Dem'yanenko, V. Kotsur, L. Kotsur, N. Novorodovska, V. Novorodovskyi, R. Potapenko & T. Pryadko. Transformatsiyini protsesy u postradyans'kykh krayinakh: 30 rokiv postupu do demokratyi. (183–207). DVNZ «Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Hryhoriya Skovorody», Dombrovs'ka Ya. M. [in Ukrainian].

Novorodovskyi, V. (2018). Inozemtsi ta predstavnyky natsional'nykh menshyn Ukrainy u vitchyznyanykh zbroynnykh formuvannyakh: osoblyvosti, problemy, status (2014–2018) [Foreigners and national minorities of Ukraine in native armed forces:

features, problems, status (2014–2018)]. *Humanitarium*. Tom. 40, Vyp. 3: Filosofiya. 133–145. [in Ukrainian].

Novorodovskyi, V. (2019). Status inozemnykh dobrovol'tsiv v Ukraini (2014–2018): polityko-pravove zabezpechennya [Status of foreign volunteers in Ukraine (2014 – 2018): political and legal support]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. № 3–4 (95–96). 254–271. [in Ukrainian].

Novorodovskyi, V. Vitchyznyani hromads'ki ob'yednannya [Domestic Non-Governmental Organization]. Kotyhorenko V. (kerivnyk, nauk. red.), Dehterenko A., Kalakura O., Kochan N., Lyashenko O., Mazuka L., Nikolayets' Yu., Novorodovs'kyy V. *Dialektyka natsional'no-hromadyans'koho i etnichnoho v ukraïyns'komu sotsiumi* (436–489). Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Pavlyuk, K. (2015). Volonters'kyy rukh: zarubizhnyy dosvid ta vitchyznyani praktyky [Volunteer movement: foreign experience and domestic practices]. *Investytsiyyi: praktyka ta dosvid*. № 13–14, 87–93. [in Ukrainian].

Potapenko, V., Tyshchenko, Yu., Kaplan, Yu., Pelivanova, N., Korniyevs'kyy, O., Lozovyy, V., Skvortsova, V. & Dvihun, A. (2022). Pro stan rozvytku hromadyans'koho suspil'stva Ukrainy v 2021 rotsi ta yoho zminy na pochatku 2022 roku: materialy shchorichnoyi dopovidi [On the state of development of civil society in Ukraine in 2021 and its changes in early 2022: materials of the annual report]. Retrieved from <http://surl.li/zinrgk> [in Ukrainian].

Tyshchenko, M., Lytvynenko, O., Mykhaylova, O., Kaplan, Yu., Horyelov, D., Korniyevs'kyy, O., Paliy, H. & Pelivanova, N. (2021). Stan rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukraini: shlyakh protyahom 30-ty rokiv ta klyuchovi aspekty 2021 roku: analitychna dopovid' [The State of Civil Society Development in Ukraine: 30 Years of Progress and Key Aspects for 2021: Analytical Report]. *Natsional'nyy instytut stratehichnykh doslidzhen'*. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-12/block_grom_susp.pdf.

Shayhorods'kyy, Yu. (2022). Rozvytok hromadyans'koho suspil'stva ta problema «defitsytu demokratiyi» [Development of civil society and the problem of «democratic deficit»]. T. Bezv, V. Voynalovych, M. Horbatiuk, H. Zelen'ko, O. Kalakura, M. Karmazina, O. Kondratenko, V. Kotsur, L. Kochubey, O. Lyashenko, Yu. Nikolayets', V. Novorodovs'kyy, O. Rafal's'kyy, M. Ryabchuk, Z. Samchuk, Yu. Shayhorods'kyy & Yu. Shapoval. *Politychnyy protses u nezalezhniy Ukraini: pidsumky i problemy: monohrafiya*. (294–329). Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.

Yablons'kyy, V., Balakiryeva, O., Bondar, T., Dzhyha, T., Korniyevs'kyy, O. & Rudenko, A. (2017). Pro stan rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukraini [On the state of civil society development in Ukraine]. <http://surl.li/hhdkkp>

Novorodovskyi V., Kotsur V., TRANSFORMATION OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract

The peculiarities of the development of civil society institutions in the conditions of the Russian-Ukrainian war are considered. The **purpose** of the article is to study the process of transformations in CSIs during the Russian-Ukrainian war, to clarify the priority areas of cooperation with state institutions in the field of security, as well as challenges to civil society. The **research methodology** is based on the use of general scientific and special historical methods. Given the study of contemporary socio-political phenomena, political research methods were applied. The **scientific novelty** of the article is that it is the first to detail the peculiarities of CSI development in the context of the Russian-Ukrainian war, to highlight the factors of influence on civil society, and to outline the steps to establish cooperation between CSIs, state institutions and local self-government. The author **concludes** that during the Russian-Ukrainian war of 2014-2024, there were quantitative and qualitative changes in civil society institutions that played a key role in defending the country, providing for the army, helping victims of hostilities, IDPs, promoting the country's democratic progress, advocacy, youth work, etc. The effectiveness of CSIs can be explained by several factors: 1) the ability to address urgent problems more quickly than state institutions; 2) the integration of human resources for project implementation; 3) the use of innovative approaches to solving critical issues; 4) a higher level of public trust compared to state authorities and local self-government. At the present stage, CSIs serve as an important tool for democratic development and are becoming an element of Ukraine's national resistance. It is important for state institutions to find the best approach to cooperation with civil society, especially in the restoration and development of the country. CSIs can become a powerful factor in the fight against corruption, a tool for rebuilding Ukraine's economy, developing democracy, and contributing to European integration trends. Therefore, it is necessary to develop conceptual approaches to cooperation between the government and CSIs in the post-war reconstruction of Ukraine in the near future, as well as to outline the potential for civil society development for the next 5–10 years. This will allow us to understand what kind of assistance and in what areas the state can rely on civil society.

Keywords: civil society, institution, volunteering, volunteers, resilience, war, state.

Noworodowski V., Kotsur V. TRANSFORMACJA INSTYTUCJI SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO W WARUNKACH WOJNY ROSYJSKO-UKRAIŃSKIEJ

Streszczenie

Artykuł analizuje specyfikę rozwoju instytucji społeczeństwa obywatelskiego (ISO) w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej. **Celem** artykułu jest zbadanie procesu transformacji ISO w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej, określenie priorytetowych obszarów współpracy z instytucjami państwowymi w dziedzinie bezpieczeństwa, a także wyzwań stojących przed społeczeństwem obywatelskim. **Metodologia badań** opiera się na wykorzystaniu ogólnych naukowych i specjalnych metod historycznych. Ze względu na badanie współczesnych zjawisk społeczno-politycznych zastosowano metody badań politologicznych. **Nowością naukową** artykułu jest to, że jako pierwszy szczegółowo opisuje specyfikę rozwoju ISO w kontekście wojny rosyjsko-ukraińskiej, podkreśla czynniki wpływające na społeczeństwo obywatelskie oraz nakreśla kroki w celu nawiązania współpracy między ISO, instytucjami państwowymi i samorządem lokalnym.

W trakcie badania autor doszedł do wniosku, że podczas wojny rosyjsko-ukraińskiej w latach 2014-2024 nastąpiły ilościowe i jakościowe zmiany w instytucjach społeczeństwa obywatelskiego, które odegrały kluczową rolę w obronie kraju, utrzymaniu armii, pomocy ofiarom działań wojennych, przesiedleńcom wewnętrznym, promowaniu postępu demokratycznego w kraju, rzecznictwie, pracy z młodzieżą itp. Skuteczność ISO można wyjaśnić kilkoma czynnikami: 1) zdolność do szybkiego rozwiązywania pilnych problemów w porównaniu z instytucjami państwowymi; 2) konsolidacja zasobów ludzkich w celu realizacji projektów; 3) niestandardowe podejście do rozwiązywania ważnych kwestii; 4) wyższy poziom zaufania społecznego w porównaniu z władzami państwowymi i samorządem lokalnym. Na obecnym etapie ISO są ważnym narzędziem demokratycznego rozwoju i stają się elementem narodowego oporu Ukrainy. Ważne jest, aby instytucje państwowe znalazły najlepsze podejście do współpracy ze społeczeństwem obywatelskim, zwłaszcza w zakresie odbudowy i rozwoju kraju. ISO mogą stać się potężnym czynnikiem w walce z korupcją, narzędziem odbudowy ukraińskiej gospodarki, rozwoju demokracji i przyczynienia się do trendów integracji europejskiej. Dlatego konieczne jest opracowanie koncepcyjnego podejścia do współpracy między rządem a ISO w powojennej odbudowie Ukrainy w najbliższej przyszłości, a także nakreślenie potencjału rozwoju społeczeństwa obywatelskiego na najbliższe 5–10 lat. Pozwoli nam to zrozumieć, na jaką pomoc ze strony społeczeństwa obywatelskiego może liczyć państwo i w jakich obszarach.

Słowa kluczowe: społeczeństwo obywatelskie, instytucja, wolontariat, wolontariusze, odporność, wojna, państwo.

Статтю надіслано до редколегії 21.07.2024 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.08.2024 р.

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2024. – Вип. 15.
INTERMARUM: history, policy, culture. – 2024. – Issue 15.

Сайт видання: <http://intermarum.zu.edu.ua/>

Макетування: Лисюк К. Б.

